

М.Ф. ЗОЛОТНИЦЬКИЙ

**КВІТИ
В ЛЕГЕНДАХ
І ПЕРЕКАЗАХ**

КИЇВ • ФІРМА «ДОВІРА» • 1992

ББК 42.374
3-81

Щоб засвідчити вірність
своєму коханому, Клеопатра
прикрасила себе вінком з отруєних троянд,
пелюстки яких Марк Антоній, наслідуючи
звичай, опустив у чашу з вином... Що сталося потім?
Про це, а також про безліч інших цікавих подій,
пов'язаних з квітами в історії людства, йдеться
у рідкісній книзі М. Ф. Золотницького.

Художнє оформлення С. М. Буртового
за мотивами малюнків К. Я. Цейтлер

Переклад з російської П. Ф. Кравчука
за виданням: Н. Ф. Золотницький.
Цветы в легендах и преданиях. С.-Петербург.
Издание А. Ф. Девриена

4803010104
3 92 39-92

ISBN 5-7707-2493-5

© Переклад з російської. П. Ф. Кравчук, 1992
© Художнє оформлення. С. М. Буртовий, 1992
© Оригінал-макет. Фірма «Довіра», 1992

«В історії квітів —
частина історії людства».
Ауербах

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ
**Квіти й торгівля квітами
в Парижі**

Хто не був раннього ранку на центральному ринку квітів у Парижі, той не може навіть уявити собі тієї метушні, тієї кипучої діяльності, котра панує там о цій порі.

Сотні фургонів, ущерть завантажених квітами, з'їжджаються з усіх околиць Парижа, сотні хур везуть квіти із залізничних вокзалів, ті, що надійшли сюди з Ніцци, Грасса, Ліона та інших південних міст.

Сотні, тисячі людей вивантажують, розставляють і продають квіти, інші сотні, тисячі — купують їх, сортують, розносять по вулицях Парижа.

Зняті з візків, вони красуються на збитих похапцем підставках, столиках або й долі, причому кожний із торговельників розташовує свій товар із властивим усім французам смаком — ефектно й чарівно. І виходить така гарна картина, що важко собі й уявити.

Принадність її посилюється ще й тим чудесним дивовижним запахом, що лине від усіх цих сотень тисяч рослин.

Годинник б'є третю ранку, і торгівля починається. Любителів, звісно, ще нема: надто рано, основні покупці зараз — так звані regrattiers — перекупники. Вони намагаються якомога дешевше скупити все найкраще і потім, тут-таки найнявши собі місцинку для торгівлі, очікуватимуть, коли квіти піднімуться в ціні, й тоді продадуть їх рознощикам-квітникам.

О дев'ятій торг на центральному ринку (Halles centrales) вже закінчено, продавці і покупці зникають. Рознощики, навантаживши свої візки, розходяться вулицями Парижа, солідніші торговельники везуть куплений товар до своїх яток, а садівники й городники, со-

лодко дримаючи під навісами халабуд на колесах, спроквола їдуть до дому.

Але на цьому закінчується лише перша частина торгівлі квітами. Тепер придбаний товар доставляють перш за все на дев'ять ринків. Усі вони дуже своєрідні. Це ряди парусинових яток або навісів відкритих з одного боку, а середина заставлена горщиками на полицях та букетами квітів, більшість яких обгорнуто білим або кольоровим папером у вигляді кошика.

Посеред цього товару сидить перекупка у теплій кофті, ноги її — на грілці. Вона голосно вихвалює свій товар, звертаючи увагу покупців на те, що її квіти напрочуд свіжі і значно кращі, ніж у найближчих сусідів.

Теплими, сонячними весняними днями, коли заможні парижани й багаті іноземці ще не роз'їхались, ці ринки бувають особливо привабливі. Квітів там завжди дуже багато і всі — прекрасні, й численні покупці сушать собі голову, що ж їм вибрати.

Але, окрім згаданих ринків, квіти розходяться по місту завдяки силі-силенній посередників, їх можна зустріти всюди, на усіх вулицях та бульварах.

Серед них, один із колоритних типів, котрі відходять у минуле — продавець квітів у корзиночках або в плетених кошиках. Він пропонує публіці жовті нарциси, пахучі фіалки і взагалі — найскромніші квіти, зірвані, може, де-небудь у лісі, на околицях Парижа. Він продає їх зовсім дешево й тому знаходить покупців навіть серед бідняків, котрі, дякуючи йому, мають змогу за кілька монет прикрасити свою скромну оселю.

Та найпопулярніший серед них — так званий «продавець чотирьох пір року» (*marchand des quatre saisons*). Він торгує і квітами, й овочами, іноді якимось іншим товаром, але й до нього завжди додає квіти.

Товар його у невеличкому візку, котрого він штовхає перед собою. Основні покупці — ті, хто через зайнятість чи з інших причин не мають можливості вийти з дому.

Кількість таких торговельників у Парижі разом із тими, що на околицях, сягає шести тисяч.

Середня ланка між рознощиком, ринковим перекупником і дорогими магазинами — продавець квітів у кіосках, то — найскромніший серед торговців середньої руки. Їхні ятки скрізь: на майданах, вулицях та бульварах, де тільки зустрічається публіка.

Часто вони поблизу церковних папертей, їхнє призначення — прикраса віктарів.

Деякі церковні учти особливо поцінуються квітникарями — це дні найпопулярніших серед народу святих, а отже, безліч парижан названі на їх честь. А оскільки в Парижі заведено йти до іменинника, особливо іменинниці, з букетом або ж із горщиком квітів, то, щоб про них, таких дорогих серцю квітникаря, не забували, у кожному кіоску серед рослин можна побачити перелік святих із зазначеним днем відправи у церкві.

Та особливо пишний місяць, що потребує безлічі квітів, причому переважно білих, — травень, він у католиків зветься місяцем Пресвятої Діви Марії (*mois de Marie*), тоді в церквах щоденно служать обідню на честь Пресвятої Богородиці, віктарі, а іноді й усю церкву прикрашають білими квітами. Їх приносять благочестиві прихожани, багато хто добровільно виконує цю повинність упродовж цілого місяця.

Що стосується таких великих магазинів, як три наші головні центри квіткової торгівлі, то подібні, звісно, є і в Парижі, причому їх значно більше, але вони не користуються товаром із центрального ринку, а тримають лише рідкісні екзотичні рослини, розкішно вирощені у власних теплицях.

Їх у Парижі п'ятсот. Прі цьому напрочуд цікаво, що торгують тут тільки жінки.

І це зрозуміло: складання бутоньєрок, вінків, плато вимагає смаку, витонченості, а в цьому жінки, безперечно, незмірно переважають чоловіків.

Знамениті митці із влаштування квіткових стелажів — велико-світські дами. Вони щоранку, в супроводі цілого натовпу помічниць, які виконують усі їхні розпорядження, беруть участь у прикрашанні вікон і приміщення магазину, а також наглядають за виконанням дорогих, особливо витончених замовлень.

А тому вітрини паризьких квіткових магазинів — справжня насолода для ока. Особливо ж вони вражають уяву взимку, коли крізь гігантські дзеркальні вікна погляд задубілого від холоду глядача розрізняє перед собою всю розкіш тропіків чи спекотного півдня, примножену майстерним, сповненим аристократичного смаку добром рослин, квітів та аксесуарів. Оскільки не варто забувати тієї видатної ролі, яку може відіграти краса вази, оригінальний стиль корзини, колір стрічки й особливо — ефект зробленого з неї банта чи перев'язу, що, ясна річ, притаманне жіночому розумінню...

Питання: скільки ж витрачає Париж та його непосидюче чужоземне населення щоденно на квіти? На це точна статистика відповідає так.

У кращі роки до Парижа ввозять квітів на тридцять мільйонів франків. Із них половину відправляють у провінцію й за кордон, а другу половину розподіляють між жителями Парижа та його околиць. Але цей товар вдвічі зростає в ціні, оскільки потрапляє до рук торговців, левову частку, звісно, беруть собі багаті магазини.

Таким чином парижани щорічно витрачають на квіти щонайменше тридцять мільйонів.

Хто ж купує таку силу-силенну квітів?

Усі вони розходяться серед парижан.

Хоч би кого ви зустріли в Парижі: молоду дівчину чи літню жінку, чоловіка чи дитину — майже у всіх квіти — або в руках, або на грудах, в петельці вилоги.

Зайдіть до кімнати скромного працівника чи робітниці — побачите їх на вікні в горщику або у склянці. Відвідавши заможний дім —

уздрінете їх не тільки всюди в розкішних вазах, жардиньєрках, вони прикрашають також обідні столи, вітальні, будуари і навіть сходи.

Квіти зустрічають у Парижі новонародженого, проводжають і покійника. Ними прикрашаються, йдучи на бал, у театр, на перегони. Квітами вітають іменинника, наречену, їх дарують артистам. Одне слово, не буває в Парижі події, веселої а чи сумної, що обійшлася б без них.

Та особливо багато витрачається їх у дні урочистостей, приміром, на свята квітів у Булонському лісі, коли за опорядження якогось одного-єдиного екіпажу часто-густо платять п'ять-десять тисяч франків; у дні блискучих оперних вистав; в дні прийому чужоземних високоповажних гостей.

Так, наприклад, під час перебування покійного імператора Олександра III в Парижі на уквітчування міста та інтер'єрів будівель ратуші й палаців витратили щонайменше сто сорок — сто п'ятдесят тисяч франків. А скільки витрачено під час прийому Миколи II в 1896 році!

У Версалі, як розповідають, тоді одна дзеркальна зала «la salle des glaces» була прикрашена тисячами букетів із жонкілів, зала Геркулеса являла собою величезну оранжерею, заповнену гвоздиками й примулами, а велику залу Людовика XV, віддану у розпорядження імператриці, всю уквітчали трояндами Marechal Niel та фіалками.

Та найбільше витратили парижани квітів на похорони президента Карно. Цього скорботного для всієї Франції дня за букети, вінки, прикрашання катафалка й могили Париж заплатив величезну суму — понад півмільйона франків!

Крім того, у Парижі зустрічається чимало ексцентричних багатих іноземців, котрі іноді платять шалені гроші за рідкісні квіти, аби лиш похизуватися новинкою.

Так, наприклад, відомий мільйонер Вандербільд, зазирнувши якось до квіткового магазину, дізнається, що у продажу — єдина свого роду хризантема, і платить за одну квітку тисячу п'ятсот франків.

Або інший приклад: влітає до магазину, мов буря, якийсь іноземець і, показуючи на годинника, заявляє: «Зараз п'ята година, а о сьомій, хоч би там що, мені потрібна корзина рідкісних орхідей, але запам'ятайте, рівно о сьомій. Скільки це коштуватиме?» — і платить за таке невідкладне замовлення десятки тисяч.

Та найщедріше за них у Парижі платять американці. Один американець, їдучи на батьківщину, зажадав, щоб йому на пароплав доставили сім ящиків різних квітів — за кількістю днів подорожі до Нью-Йорка, аби щодня каюта його була прибрана свіжими й новими, і, звісно, заплатив за цю фантазію шалені гроші.

Інший, прагнучи зробити приємність своїй нареченій, надіслав їй стільки квітів, що їх довелося везти у кількох фургонах.

Кожна квітка у Парижі, скажемо насамкінець, має своє значення, свою мову. Хризантема висловлює глибокий німий смуток; омела — ця рослина давньогалльських друїдів — вічне оновлення й тому її за-

вжди дарують на щастя: на Різдво та на Новий рік; конвалія слугує емблемою ніжності, безмовного освідчення сердець закоханих і тому дань її панування перше травня; фіалка — скромності й чарівниці; гвоздика — жагучих почуттів...

Ось така роль квітів у Парижі, у всій Франції, можна сказати, у всьому сучасному цивілізованому світі.

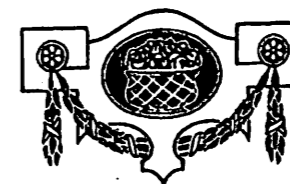
Але квіти завжди відігравали не меншу роль і в усіх народів, починаючи з найвіддаленіших часів, про які нам оповідає лише історія та історичні пам'ятники.

Ми зустрічаємося з ними і в давніх євреїв, персів, єгиптян, греків, римлян та арабів, згадка про них надходить до нас із середньовіччя, а також від язичників і перших християн.

Їм знаходилося місце і в війнах, і в бенкетах, і в урочистих поховальних процесіях, ними прикрашали вівтарі й місця жертвоприношень, вони були чарівними й цілющими ліками, охоронцями домашнього вогнища.

Скільки пов'язано з ними різних цікавих легенд, різних історичних оповідей та переказів, яке важливе значення вони мали в домашньому й громадському житті і окремих осіб, і цілих народів — навіть уявити собі важко.

І ось ці легенди, оповіді й перекази — то веселі, то сумні, то етичні, то прозово-історичні — і є предметом подальших розділів.

Цариця над царицями — троянда

«Троянда — радість Афродіти,
троянда — муз жадана квітка...»
Із Анакреона

ТРОЯНДА У ДАВНИНУ

Троянда — цариця квітів. Її любили, перед нею схилялись, її оспівували з давніх-давен. Про неї створено стільки переказів, вона відіграла таку видатну роль в історії людства, що про це можна було б написати цілі томи. Вирізнимо найпосутніше.

Найперші відомості про троянду зустрічаємо в давньоіндуських переказах, згідно з якими вона зажила в тодішній Індії такої поваги, що навіть існував закон, котрий дозволяв кожному, хто приносив цареві троянду, просити у нього всього, чого тільки зажадає.

Брамни прикрашали нею храми, нею вистилали шлях, по якому під час урочистостей несли богів, нею уквітчували палати вельмож, сплачували данину й царські податі.

Її запах вважався в Індії таким приемним, що індійські принци та принцеси влаштовували в чудесних своїх садах уздовж доріжок рівчаки з трояндовою водою, аби аромат квітки виповнював усе довкола.

Про її появу в тих переказах, однак, нічого не згадується; лише в індійських пуранамах (міфах) повідомляється, що найчарівніша у світі жінка Лакшмі народилась із розквітаючого бутона троянди, який склався із ста восьми великих і тисячу восьми дрібних пелюсток. Вішну, хранитель Всесвіту, побачив цю чарівну красуню, що ховалась у своїй дивовижній трояндовій колісці, і, захоплений її вродою, розбудив поцілунком й таким чином зробив своєю дружиною. З цієї хвилини Лакшмі перетворилась на богиню краси, а троянда, що хо-

вала її, стала символом божественної таїни й почала вважатися в усіх східних народів священною.

Огорнувши, немов серпанком, увесь Схід легендами, троянда знайшла собі головний прихисток у давньому Ірані, країні персів, поети якої написали про її чарівність сотні томів.

Зі слів одного з тих поетів, вона була подарунком самого Аллаха. До нього одного разу з'явилися всі діти Флори з проханням признати над ними нового володаря замість сонливого лотоса (нільської водяної лілії), котрий, хоча й був дивовижно гарний, та забував серед ночі про свої обов'язки правителя. Тоді Аллах, прихильно вислухавши їх, призначив правителькою квітів білу непорочну троянду з гострими шипами, що оберігають її.

Коли соловейко побачив цю чарівну нову царицю квітів, то був так заворожений її красою, що в захопленні притис троянду до своїх грудей... Але гострі шипи, мов кинджали, вп'ялися йому в серце, і яскраво-червона кров бризнула з люблячих грудей нещасного й зросила собою ніжні пелюстки дивовижної квітки. Ось чому, стверджують перські перекази, безліч зовнішніх пелюсток троянди й досі зберігають рожевий відтінок.

Слово «гюль», себто троянда, для перса, а особливо для персіянки, одне з найчарівніших слів. Та й сама Персія у поетів набула назви «Гюлістан» — «Сад троянд». І справді, тут усюди троянди. Ними переповнені сади і внутрішні двори, прикрашені усі приміщення, купальні, могили; без них не минає жодних урочистостей, жодного свята.

Особливо ж гарним буває у Кашмірі свято розквітаючої троянди. Тоді звідусіль сходяться до Кашміра молоді люди і, гуляючи по вулицях з кошиками троянд, кидають квіти у перехожих. Той чи та, в кого поцілила трояндою, вважаються щасливцями й зобов'язані зробити подарунок у відповідь. І всі з задоволенням це роблять, оскільки впевнені, що трояндовий дощ, котрий упав на них, принесе щастя.

Із перських поетів особливо оспівував троянду знаменитий Гафіз, і тому він навіть похований у містечку Кессер, що являє собою найбільший у світі сад троянд.

Любов та святоблिवе ставлення до троянди перейняли од персів турки, а точніше усі магометани, котрі, згідно з Кораном, вірують, що біла троянда виростає з крапель поту Магомета під час його нічного сходження на небо (жовта — з крапель поту Магометового віслюка, а червона — з крапель поту архангела Гавриїла). Тому вони приписують білій троянді очисну силу, і жоден магометанин не тільки не дозволить собі наступити ногою на троянду, але навіть побачивши єдину пелюстку на дорозі, він одразу ж її підніме і дбайливо покладе на чисте місце.

Саме тому, очевидно, очисну силу приписують вони й приготуваній із неї трояндовій воді, і султан Саладин, як відомо, відвоювавши у християн у 1189 році Єрусалим, увійшов до перетвореної хрестоносцями на церкву мечеті Омара не раніше, ніж вимивши усю підлогу, стіни і навіть скелі, на яких вона збудована, трояндовою во-

дою. Скільки на це було витрачено такої води — можна зробити висновок хоча б з того, що для її перевезення знадобилось майже п'ятсот верблюдів.

Так само вчинив і Магомет II із храмом святої Софії, взявши Константинополь у 1453 році. Перш ніж перетворити цей дивовижний храм на мечеть, він велів вимити його трояндовою водою згори до низу.

Кажуть, що трояндою захоплювався великий Конфуцій, присвячуючи свої поезії її чарівності й запаху, оспівуючи як царицю квітів. Розповідають також, що з 18000 томів бібліотеки китайського імператора понад 500 присвячені троянді, в імператорських садах її стільки, що з неї щорічно одержують есенції на суму понад 50000 франків.

Цікаве застосування мають у Туреччині й пелюстки троянди, особливо ж рожевої. Ними осипають у сералях новонароджених, а якщо пелюсток на той час нема, сповивають немовлят у тонкий рожево-червоний газ, який дуже нагадує їх і котрий саме заради цього виписують у Туреччину з Єгипту тисячами аршинів.

Чи знали троянду давні євреї — питання спірне, оскільки деякі вчені стверджують, що єврейське слово «шошам» у Біблії, перекладене Лютером як «троянда», означає не троянду, а червону лілею. З іншого боку, згідно з Талмудом, червона троянда виростає з невинно пролитої крові Авеля й тому повинна слугувати прикрасою кожної єврейської нареченої в день її шлюбу. Скоріш за все, однак, євреї познайомилися з нею не раніше VII століття до народження Христа, бо до того часу її зображення не зустрічається на жодному з папірусів.

Що ж до відомого знавця єгипетського життя Еберса та його роману «Уарда» (троянда), де цим ім'ям названа героїня давньоєгипетського твору, то це, очевидно, лиш захоплення шановного єгиптолога.

В VII столітті в часи Птолемея своїми чудовими трояндами славився в Єгипті містечко Арсиное — з них там виготовляли трояндову воду. І знаменита єгипетська цариця Клеопатра, приймаючи у себе Марка Антонія, звеліла осипати всю підлогу зали, де мав відбутися бенкет на його честь, шаром трояндових пелюсток завтовшки піваршина (один лікоть). Це покриття нагадувало м'який килим і, щоб по ньому зручно було ходити, його накрили дрібною шовковою сіткою. Лиш ця примха обійшлася в півтора таланта срібла, тобто понад дві тисячі карбованців*.

Трояндові ж пелюстки, як свідчить Пліній, відіграли вирішальну роль і в подальшому житті Клеопатри — вони допомогли їй перекопати підозріливого Марка Антонія у ширості її кохання.

* Тут і в багатьох випадках далі подібні визначення подаються автором за старим курсом російського рубля періоду 1914 року, коли за нашими підрахунками написана книга М. Ф. Золотницького. Дата її видання у примірнику, за яким відтворено текст, не збереглася. (Прим. перекладача).

Як відомо, під час дружніх бенкетів римляни мали звичай опускати у вино трояндові пелюстки зі своїх вінків і разом з вином випивати на знак щирої прихильності до тих, хто кинув їх у чашу. Коли Антоній став украй підозріливим і так звик до думки про підступність Клеопатри, що примушував свого слугу куштувати всі страви, то цариця, аби заспокоїти його, зробила ось що.

Вона звеліла обприскати сильною отрутою троянди свого вінка й, коли сп'янілий Антоній, клянучись їй у коханні, осипав отруєні пелюстки до своєї чаші з вином і хотів випити, Клеопатра, вирвавши чашу з рук Антонія, сказала: «Поглянь, любий Антонію, як мені легко було б позбутися тебе, аби тільки я могла без тебе жити!» І, повелівши привести засудженого до страти невільника, наказала йому випити чашу Антонія.

Смерть невільника настала миттю і, як стверджують, так витверезила Антонія, що він із вдячності попросив Клеопатру, якщо помре раніш за неї, не забувати постійно уквітчувати його могилу трояндами.

Ознайомившись коротко з тим, яку роль відігравала троянда у східних народів, полинемо тепер до Греції — центру розумового життя усього давнього світу.

Греки вважали троянду даром богів, і знаменита поетеса Сафо назвала її царицею квітів. Появу цієї найчарівнішої з квіток давні греки оповили цілою низкою чудових легенд.

За словами Анакреона, вона утворилась із білосніжної піни, що покривала тіло Афродіти (Венери), коли богиня краси й кохання вийшла після купання з моря. Побачивши на ній цю, не менш прекрасну, ніж вона сама, квітку, боги одразу і оббризкали її нектаром, котрий і надав їй дивовижного запаху. Однак нектар, що дарує безсмертя, внаслідок заздрощів деяких богів, не дав його троянді й вона залишилась такою ж смертною, як усі, хто народжується на землі.

Білу троянду, що з'явилася у всій своїй цнотливості й чистоті, жерці Афродіти віднесли до храму цієї богині й прикрасили нею вівтар і сад навколо нього. І троянда залишалась білою, аж поки серце Афродіти не вразила жахлива звістка про те, що її коханого Адоніса смертельно поранив вепр.

Забувши про все, у невтішному горі богиня мчить до гаю Піфона, де лежить її милий, біжить, не звертаючи уваги на гострі колючки троянди, котрі кривавлять їй ноги. Кілька крапель цієї божественної крові падають на троянди, і з білих вони перетворюються на яскраво-червоні.

За іншою легендою, біла троянда перетворилась на червону під час одного з бенкетів, який влаштували боги на Олімпі.

Пурхаючи у веселім танку, Амур ненароком перекинув своїми рожево-червоними крильцями чашу з нектаром, котрий, потрапивши на квітнучі неподалік білі троянди, забарвив їх у червоний колір і водночас надав дивовижного запаху.

Ще поетичніша легенда про створення червоної троянди богинею Флорою.

Флора, яка тривалий час не любила й уникала зустрічей з Аму-

ром, була, нарешті, вражена його стрілою й одразу ж загорілась до нього палким коханням. Але хитрий божок, досягнувши бажаного, почав тепер сам уникати Флори, і ось тоді, у невтамованій пристрасті, вона вирішила створити квітку, яка сміється й плаче, поєднуючи в собі смуток і радість.

Побачивши чудову квітку, що виростала в її руці, богиня у захваті хотіла вигукнути: «Ерос!» (так звали греки Амура), але, соромлива від природи, затнулась, почервоніла і, проковтнувши перший склад, лише мовила «рос» (тобто рожа, що по-грецьки означає троянда). Квіти, що росли навколо, підхопили це слово, і відтоді її почали називати саме так.

І, нарешті, ще за одним переказом, троянда походженням своїм завдячує богині полювання Діані.

Закохана в Амура, богиня приревнувала його до дивовижно прекрасної німфи Розалії, вважаючи, що той вибрав саме її. І ось одного разу, в лихому гніві, вона схопила нещасну, потягла в найближчий терновий кущ і, зранивши страшними колючками, позбавила німфу життя.

Дізнавшись про гірку долю коханої, Амур подався на місце злочину і, знайшовши її мертвою, у невтішному горі заплакав. Сльози його капали, капали на терен, мов роса, і — о, диво! — зрошуваний ними кущ почав розквітати дивними квітами. Ці квіти були троянди.

Троянда відіграла у греків визначну роль не лише у радісних чи сумних їхніх учтах, але й у домашньому побуті.

Вінком з троянд, перевитих миртом, прикрашали наречену. Трояндами завітчували двері в її помешкання, пелюстками з троянд осипали шлюбне ложе. Вінки з троянд посилали одне одному закохані або ж клали їх біля порогу будинку. Якщо ж у когось із юнаків чи дівчат розривався вінок, то казали, що той чи та закохані, а коли вони заперечували — тоді звертались по допомогу до так званого трояндового оракула, тлумачення його, як свідчить Теокрит, полягало ось у чому.

Брали трояндову пелюстку і клали її на утворений великим та вказівним пальцями лівої руки отвір (як це ми робимо іноді з маківими пелюстками) і потім долонею правої вдарили по ній. Якщо пелюстка залишалась цілою, то вважалось, що людина сказала правду, коли ж лопала, причому з тріском, то над хлопцем чи дівчиною починали підсміюватись, кажучи, що вони закохані, але безнадійно.

Трояндами й вінками з них греки вистилали шлях переможця, котрий вертався з війни, і завітчували його колісницю. Ними ж прибирали тіло й надгробок покійників. Так, наприклад, Гомер стверджує, що Афродіта пошанувала ними загиблого Гектора і що Анхіз просив троянд, щоб прикрасити ними могилу свого друга. Троянди не в'янули також і на могилі Софокла.

Греки носили квітку на голові й на грудях як символ жалоби, нетривалості нашого життя, котре так само швидко в'яне, як і запашна троянда. У них навіть було прислів'я: «Якщо ти поминув троянду, то не шукай її більше».

З іншого боку, греки прикрашали нею пам'ятники й урни з прахом, оскільки приписували їй чудодійну властивість зберігати смертні останки від тліну, і вважали, що запах її приємний душам померлих. Крім того, в бутоні троянди греки вбачали символ нескінченності, яка виявляється в її круглій, що не має ні початку, ні кінця, формі, й саме тому на грецьких надмогильних пам'ятниках можна було раз у раз зустріти щільно зімкнутий бутон троянди.

Не менш визначну роль відіграла троянда і в релігійних обрядах греків.

Трояндами увінчували богів, вінки з троянд клали до їхніх ніг. Та особливо прикрашали ними, як уже зазначалось, статую Венери: прив'язали на її чолі троянди вважались навіть чудодійними.

Еліан описує такий випадок. У знаменитій куртизанці й першій на цілу Грецію красуні Аспазії в дитинстві на щоці був нарід, якого вона ніяк не могла позбутися, незважаючи на всі намагання знаменитих лікарів того часу. Цей нарід так спотворював обличчя, що Аспазія впадала у відчай, і, вже будучи сформованою дівчиною, вона вирішила за краще померти. Та врятував її сон. Нещасній приснилося, ніби улюблений птах Венери — голуб явився їй в образі молодої дівчини й запропонував зняти прив'язані на чолі богині троянди, приготувати з їхнього листа мазь і натерти нарід. Аспазія так і вчинила, нарід пропав, і вона стала найвродливішою жінкою Греції.

Найзнаменитіші в Греції храми Венери, що на островах Кірен і Родос, були оточені найрозкішнішими, величезними садами троянд. Тут схилення перед трояндою зайшло аж так далеко, що навіть на монетах карбували її зображення.

Взагалі, слід зазначити, що в Греції користувались великою шапою не тільки сама троянда, але й торгівля нею та плетіння вінків. І перша плетільниця вінків у давній Греції, красуня Гліцера із Сикіона, була увічнена знаменитим грецьким живописцем Паузіасом, котрий написав її портрет. Опісля за саму лиш копію портрета Лукулл заплатив кілька тисяч карбованців.

Із Греції колоністи перенесли троянду до Риму, й вона там чудово прижилась. Але ця чудова квітка набула тут зовсім іншого значення. Якщо в Греції вона була для богів символом кохання й краси, а для людей ознакою і веселих радощів, і глибокого смутку, то римляни в часи республіки вважали її атрибутом суворої моралі й нагородою за видатні діяння, а з падінням Риму вона стала поняттям розкошів та розпусти.

Спочатку, як свідчить Еліан, римські воїни, вирушаючи на війну, скидали шоломи й одягали вінки з троянд, щоб набратися мужності, і взагалі на цей час вона є емблемою хоробрості. Це був ніби орден за геройство. Так, Сціпіон Африканський дозволив солдатам восьмого легіону, котрі першими ввірвались у ворожий табір, у день їхньої тріумфальної ходи в Римі нести в руках букети троянд і на увічнення видатної хоробрості вибити зображення цієї квітки на щитах. Так самий молодший дозволив воїнам легіону, що першим піднявся

на стіни Карфагена, прикрасити вінками з троянд їхні щити і уквітчати всю тріумфальну колісницю. Взагалі ж спочатку трояндами дозволялося увінчувати чоло лише тієї людини, котра здійснила щось видатне, і коли Марк Фульвій дозволив своїм воїнам після незначної сутички прикрасити шоломи вінками з троянд, то мав за це сувору догану від цензора Катона.

Троянда так високо шанувалась тодішніми римлянами, що навіть заборонялось прикрашати себе вінком у години трауру чи смутку, чи в дні, коли Риму загрожувала небезпека і коли якийсь багатий міняйло знехтував цю ухвалу, надумав під час Другої Пунічної війни з'явитися у себе на терасі у вінку з троянд, то його негайно, за наказом сенату, було кинуто до в'язниці, звідки його випустили аж по закінченні цієї війни.

Окрім того, троянда для римлян першої республіки вважалася також предметом священним, і щороку в Римі відбувались поминальні урочистості, котрі мали назву розалій або розалійських днів: «Dies rogationis».

Урочистості відбувались не раніше 19 квітня й не пізніше 19 червня і полягали, головним чином, у розкішному прибиранні могил та урн, де зберігався прах померлих, гірляндами й вінками з троянд.

Взагалі, якого виняткового значення у цьому випадку римляни того часу надавали трояндам, засвідчує звичай багатих людей заповідати великі суми на постійне прибирання їхніх майбутніх могил цими квітами. Для цього переважно використовували білі й кармінно-червоні троянди. Перші, зазвичай, висаджували на могилах молодих людей, а другі — на могилах людей старшого віку.

Нарешті, без троянди не мислився тоді й домашній побут, і релігійні церемонії. Римляни прикрашали нею своє житло й домашні вівтарі, посипали шлях під час урочистих процесій. Особливо ж урочистою була процесія корибантів, жерців богині Цибели, охоронниці богів, тоді все покривалось білими трояндами: і статуя богині, і її жерці, і весь шлях.

Не таке значення троянди за часів падіння Риму. Із квітки величі вона стає квіткою забави п'яних оргій, ознакою нищої хіті. Тепер нею віншують не Венеру-Уранію — богиню чесного шлюбу й благословіння дітьми, а ганебну Венеру-Пандемос — богиню хтивості.

На той час зловживання трояндою як прикрасою досягло крайнощів. Так, наприклад, марнославний проконсул Веррес, звинувачений, як відомо, Цицероном у продажності, пересувався по Римі не інакше, як на ношах, матрац та подушки яких постійно наповнювали свіжими пелюстками троянд, причому й він сам увесь був обвитий трояндовими гірляндами.

Ще більше троянд винищував імператор Нерон. У його знаменитій обідній залі, стіни й столи якої оберталися під час бенкетів за допомогою особливого механізму й відтворювали чотири пори року, замість граду й дощу на гостей падали мільярди свіжих трояндових пелюсток. Для кожної такої погулянки, за свідченням Світонія, витрачалось понад 180000 крб.

Але троянди винищувались у величезній кількості взагалі на усіх обідніх бенкетах римлян, оскільки не лише кожен гість мав бути увінчаний, трояндами прикрашали тих, хто подавав страви, рабів-прислужників, а також посуд, чаші з вином, обідні столи, нерідко ними вистилали навіть підлогу. Причому слід завважити, що вінки для гостей сплетені були не просто з троянд, а з трояндових пелюсток у вигляді луски навколо обруча.

Бажаючи якомога більше вдовольнитися запахом троянди, деякі патриції посипали її пелюстками навіть поверхню моря перед прогулянкою на галерах, а під час одного із святкувань ними була встелена уся поверхня Люцинського озера.

Та всіх перевершив своїм огидним винищенням троянд імператор Геліогабал.

На одному з його бенкетів, розповідають, знатні гості були закидані такою силою-силенною пелюсток, які падали зі стелі, що дехто, на велику втіху господаря, задихнувся під ними. Сам же він купався тільки у вині з троянд, яке після цього повинна була пити чернь. Нарешті, за його наказом, цією дорогоцінною вологою наповнювали й громадські купальні, внаслідок чого вони зазнавали осаді з боку римського простолюду, який збігався сюди з усіх кінців Рима, головним чином для того, щоб напитися, а не купатися.

Та окрім вищезгаданого найширшого застосування, троянда мала до того ж і цілком своєрідне призначення. Вона слугувала символом мовчання, навіть присвячувалась Гарпократові — богові мовчання, котрий, як відомо, зображався юнаком із прикладеним до уст пальцем.

Латинське прислів'я стверджує: «in vino veritas» (істина в вині), вказуючи на те, що сп'яніла від вина людина може розбазікати іноді всі свої таємниці. А оскільки під час занепаду Риму було вельми небезпечно привселюдно ділитися своїми думками, то, аби нагадати розгаряченим головам про необхідність тримати язика за зубами, під час римських урт на стелі зали чіпляли майстерно зроблену білу троянду. Погляд на цю троянду змушував багатьох стримувати свою відвертість. Кажуть, що від цієї троянди виник відомий латинський вислів: «sub rosa dictum» — сказане під трояндою, тобто по секрету.

Римляни готували з троянди різноманітні напої і страви. Окрім вина, про що вже сказано, одержували, додаючи до пелюсток яйця, пудинги, а також желе, трояндовий цукор і численні солодоці, й до цього часу вживані на Сході.

Взагалі у римлян того часу потреба в троянці була настільки значною, що незчисленні трояндові сади в околицях Рима та всієї Кампанії не могли задовольнити їх, доводилося доставляти ці квіти копалями з Александрії й Карфагену, внаслідок чого тут навіть виникла нова величезна галузь господарства. На трояндові сади перетворилися найродючіші місцевості Риму, на шкоду хлібним полям, тому більшість добромислячих людей того часу обурювалися. Марціал, наприклад, з гіркою іронією писав: «Єгиптяни, пришліть нам хліба замість наших троянд!»

Усі вулиці Рима були так просякнуті запахом троянди, що незвичній людині робилось погано. На кожному розі, на кожному перехресті стовбичили торговці трояндами (rosarii) або торговки й плетільниці трояндових вінків, їх налічувались цілі сотні, вони торгували ними навіть на ринках, як було колись у Афінах.

Нарешті, існувала в Римі особлива трояндова біржа із спеціальними маклерами, котрі займалися купівлею та продажем лише троянд, і ці квіти, звісно, були різних сортів та різної вартості. Найзнаменитішими й дорогоцінними вважались квітучі двічі на рік троянди із Пестума. Вони не раз оспівані найвизначнішими поетами Риму Вергілієм, Овідієм та іншими.

ТРОЯНДА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Таке ставлення римлян до троянди не могло, звісно, не викликати відрази до неї з боку перших християн, і вони дивилися на неї, як на квітку розпусти й погібелі, внаслідок чого Тертуліан написав суворе послання проти застосування трояндових вінків, а Климент Александрійський вважав навіть за гріх увінчувати себе подібним вінком.

Та з плином часу ставлення до троянди пом'якшало, і завдяки своїй дивовижній красі та приємному запахові вона почала потроху завойовувати прихильність християн. Минуло кілька століть, і святі отці, забувши її роль у дні занепаду Риму, оголосили троянду райською квіткою, присвяченою Богородиці.

Відтоді з трояндою поєдналось безліч релігійних та історичних переказів.

Так, наприклад, стверджується, що св. Доротея, розтерзана диким звіром у Колізеї, надсилає з ангелом антиохійському архієпископові Феофілу троянду серед зими, що св. Домінік, прагнучи догодити Богові, сколов себе тернами, і терни ці перетворилися на троянди; що архангел Гавриїл, узявши білі, жовті й червоні небесні троянди, сплітає із них три вінки для Пресвятої Богородиці. Вінок із білих троянд означає її радість, з червоних — її страждання, а з жовтих — її славу і т. д.

Внаслідок цього й давньогерманські живописці любили зображувати Богоматір з Немовлям в оточенні трьох вінків із троянд, причому кожний із них мав вище наведене значення. Деякі з тих полотен збереглись і донині.

Так, подібну картину можна побачити в церкві містечка Вільгейм у Швабії, а другу в церкві містечка Кольмар. Остання має назву «Пресвятої Діви Марії в трояндових кущах» і вважається однією із визначних картин давньогерманського живопису.

Білі троянди називались тоді ще й трояндами Магдалини, і про них розповідали, що вони втратили свою барву від пролитої на них сліз розкаяння Магдалини.

По тому одна з легенд про хрест Спасителя свідчить також про

мохову троянду, котра виникла, нібито, з крапель крові Христової, що впали на мох біля підніжжя хреста.

Ця кров, свідчить переказ, струмуючи по хресту, збиралась ангелами у золоті чаші, та кілька крапель випадково упали на мох, котрий, щоб уберегти їх від осквернення, жадібно всотав у себе.

І ось саме з тих божественних крапель і виросла чудесна червона мохова троянда, яскраво-червоний колір якої повинен правити нам за вічне нагадування пролітої за наші гріхи крові.

Крім того, троянда у католицьких легендах — небесна заступниця добрих справ. Так, у одній із них оповідається про святителя Миколая. Коли він серед страшної зими ніс узятий у монастирі хліб, щоб нагодувати ним бідних, то його зупинив суворий настоятель, і хліб цей перетворився на троянди, на знак того, що ця добра справа була приємна й самому Господові. Аналогічні ж перекази існують і про римсько-католицьких святих: св. Єлизавету Тюрінгенську, св. Радегунду та св. Казильду.

Нарешті, починаючи з середньовіччя, золотою, усипаною коштовними каменями трояндою папи увічнюють видатні добродіяння.

У день, названий «Dominica in rosa» (трояндова неділя), папа благословляє таку троянду у присутності повного зібрання кардиналів у церкві св. Петра, окуруючи її фіміамом, скроплюючи святою водою, вмочає в миро і посилає її, зазвичай, тій царственній особі, котра за минулий рік виявилась найбільш гідною такої честі. Звичаю цього, започаткованого у XI столітті й встановленого, як стверджують, папою Левом IX, дотримуються й до цього часу.

Така троянда обходиться папі близько 10000 карбованців. Право виготовляти її належить художникам однієї й тієї ж династії, котра користується величезною повагою.

Так, нині це право належить роду Сантеллі, котрий веде свою генеалогію з XIV століття. Ця сім'я постійно мешкає в одному і тому ж будинку поблизу Ватикану, і коли кілька літ тому помер глава цієї родини П'єтро Сантеллі, то похорон його був настільки пишний, що римляни не могли собі навіть уявити, що хоронять простого ремісника, а не якусь знатну особу. На похоронах були присутні усі кардинали й усі єпископи, до того ж у найвишуканіших своїх яскраво-червоних шатах.

Що стосується самої троянди, то вона вкрай оригінальна. Стебло її, виготовлене із щирого золота, сягає майже чотирьох футів. Велика квітка складена з окремих пелюсток, на них виправлювано ім'я папи й названо різні добродіяння особи, котрій троянда призначена. Крім того, на листочках блищать безліч малесеньких діамантів, які зображують небесну росу.

Цю велику гілку вкладали колись у витончений футляр, оббитий всередині блакитним едабом, а зовні інкрустований чарівними срібними трояндами. Та після того, як папі у 1892 році, коли він надсилав ним трояндами. Та після того, як папі у 1892 році, довелося заплатити золоту троянду португальській королеві Амалії, довелося заплатити величезну суму ще й за футляр, він вирішив бути надалі еко-

номнішим, і тепер троянду загортають лише в шовкову хустку й кладуть у вистелену ватою просту коробку.

Пересилання золотої троянди коштує по менше 24000 лір (близько 10000 карбованців). Цю суму видають двом особам, обраним із старовинного римського роду для перепровадження квітки, як винагороду за труд.

Церемонія вручення папського дарунку досить складна.

Парадний придворний екіпаж, прикрашений гірляндами з живих або штучних білих троянд, очікує депутатів папи біля вокзалу. У дворі палацу знаменитих римських гостей тієї королеви, якій вручається троянда, зустрічає барабаним боєм вишикуваний у парадних мундирах полк. Потім старший з папських послів несе троянду у високо піднятій руці до приймальної зали й кладе її на спеціальний столик, застелений білою шовковою скатертю.

Услід за тим двірцевий єпископ править молебень, під час якого королева сидить під білим балдахіном. Потім усі рушають до тронної зали, і тут її величність сідає у крісло на підвищенні. Поряд з нею займає місце старший посол, а молодший, стоячи перед нею, голосно читає послання папи. При цьому він тричі махає золотою гілкою й, нарешті, вручає її прелатові.

Той торкається трояндою серця королеви й виголошує такі слова: «Esse rosa mystica, donum sanctissimi patris» (ось таємнича троянда — дарунок святішого папи).

Королева цілує квітку й відповідає: «Deo gratia» (дякую Господові). І одразу ж, негайно, король і королева жалують послам вищий орден своєї держави.

З історичних осіб таку троянду одержали в 1160 році Людовик Молодий, котрому вона була вручена папою Олександром III, за пошану, виявлену йому під час проїзду через Францію; Іоанна Сіцилійська, котрій послав троянду папа Урбан V за те, що вона звільнила Італію від угорців; Фрідріх Саксонський (до реформації); німецький імператор Генріх III; а в найближчі часи — імператриця Євгенія, нещасна мексиканська імператриця Шарлотта й іспанська королева Ізабелла.

Розповідаючи про цю троянду, не можна не згадати важливий для католицизму переказ про чотки, які по-французьки теж називаються троянди (le rosarie), оскільки їхні кульки напочатку виготовлялися з тертих трояндових пелюсток, склеєних гумміарабіком.

У католиків чотки запровадив засновник Домініканського ордену Домінік де Гузман, та, власне, родовід свій вони ведуть від східних народів, де спочатку чотками користувались ламаїстські монахи, а від них — турки, в останніх, дивним чином, вони теж називаються трояндами, хоч і виготовляються із кульок землі, узятої в Мецці або в Медині.

Тепер, якщо ми перейдемо до віддалених християнських держав, то побачимо, що найбільшою любов'ю троянда користувалась у Франції.

Тут троянду поцінювали так, що навіть вирощувати її дозволя-

лося не кожному. І той, хто мав такий привілей, зобов'язувався щорічно доставляти міській раді на день Благовіщення три вінки, а на Вознесіння — корзину з трояндами, з яких опісля виготовляли дорожку трояндову воду, яку додавали, за звичаями того часу, до усіх святкових страв.

У XII столітті серед французьких дам виникає звичай носити вінки з троянд, вони одержують назву «шапель», а ті, хто їх плете — «шапельє» — тепер так називають капелюшних фабрикантів, тож, очевидно, від тих вінків походить і французьке слово «шапо» (chapeau) — шапка, капелюх.

Звичай цей невдовзі набув такого поширення, що навіть найбідніший вважав за обов'язок подарувати своїй доньці в день її весілля подібний «шапель», вона одягала його на голову під час вінчання. Звідси ж походить, очевидно, й назва «chapeçon de roses» — невеличкий подарунок пошлюбленим або дитині на хрестини.

Завважимо, до речі, що й саме хрещення на той час не відбувалось без трояндової води, її доливали в купіль.

Байє розповідає, що такою водою хрестили, наприклад, відомого середньовічного французького поета Ронсара, внаслідок чого, коли за царювання Генріха II він став знаменитим поетом і одержав першу нагороду на змаганні поетів в Тулузі, йому замість звичайної золотої дикої троянди (шипшини), піднесли срібну статую Мінерви, ніби підкреслюючи, що, охрещений у трояндовій воді, він уже в пелюшках був визнаний поетом.

Одержавши цю нагороду, Ронсар, як розповідають, надіслав її в подарунок своїй шанувальниці — королеві Марії Стюарт, а вона у відповідь надіслала йому вінок із срібних троянд, на кожному листку якого росинками блищали чудесні брильянти(?). На стрічці, що обвивала вінок, було зроблено напис: «Ronsard, l'Apollon de la source desmuses» (Ронсару — Аполлону джерела муз).

У XIV столітті у Франції виникає ще один своєрідний звичай, пов'язаний із трояндою. У палаті, що складає так звану королівську раду з 6 духовних та 6 світських перів, стає звичкою, аби кожен із перів, тільки-но в нього виникає справа в суді, підносив усім членам перів, тільки-но в нього виникає справа в суді, підносив усім членам палати троянди. Звичай називається «daille des roses» і при палаті започатковується навіть особлива посада придворного постачальника троянд (rosier de la cour), місцеперебуванням якого визначається містечко Фонтене-о-роз; котре вже тоді славилось своєю культурою троянд. Містечко існує й понині.

Але в XVI столітті цей звичай, через постійні сварки членів палати за місця, припиняється, і ні в чому не винна троянда зазнає такої опали, що духовний суд у Німі виносить вердикт, аби вона відтепер слугувала знаком розрізнення християн від євреїв, котрі зобов'язані були носити її на грудях.

Але таке гоніння у Франції на троянду мало тимчасовий характер і обмежувалось деякими місцевостями, оскільки вже через кілька років серед садів містечка Провень (Provins) неподалік Парижа виник звичай щорічно вибирати короля троянд (Le roi des rosiers). Ці

вибори відбувалися в день св. Фіакра. Царювання такого короля тривало рік і супроводжувалось різноманітними почестями.

Подібні ж вибори, проте не короля, а королеви, або, як її називали, роз'єри, відбувалися і в містечку Салансі 8-го липня в день св. Медара.

Роз'єру вибирали одну з трьох найдобродішчих та цнотливих дівчат усієї провінції. А для того, щоб не сталося помилки й титул дістався справді добродішній дівчині, імена пропонуваніх на обрання виголошувались спочатку з церковної паперті, де кожен міг висловити про них свою думку і, в свою чергу, запропонувати, якщо знає, достойнішу.

Як тільки вибір відбувся, обраницю під звуки музики вели у супроводі 12 пар святково вбраних дівчат у панський замок, а звіди — до церкви св. Медара, де роз'єру чекав вінок, а точніше — звиток із чудесних троянд. Цим звитком, з молитвою, у присутності пастви, священник урочисто увінчував обраницю. Потім наставав час святкування. Увінчана дівчина одержувала як нагороду за своє цнотливе поведіння 25 ліврів й користувалась своїм титулом роз'єри часто впродовж багатьох років (як звично — до заміжжя).

Святкування це, як свідчить переказ, було запроваджене ще в VII столітті після Р. Х. св. Медаром, архієпископом у Салансі, котрий, щоб увічнити це свято, навіть залишив у спадок 12 десятин землі, із прибутків якої й видається нагорода роз'єрі.

Першою роз'єрою була сестра архієпископа, й зображення цієї урочистості збереглося й досі на фресках у церкві св. Медара в Салансі.

З іншого боку, існує думка, ніби це свято встановлено лиш за Людовика XIII, доказом чого свідчить срібна пряжка, котру надівають як прикрасу на трояндовий вінок, її, розповідають, пожертвував сам король.

Подібні свята згодом поширилися і в інших місцевостях Франції. Особливо ж популярними стали ті, що проводились на честь пам'яті Мальзерб, міністра Людовика XVI, котрий, як і король, загинув на ешафоті.

Завважимо, до речі, що, окрім подібних урочистостей, троянда відіграла помітну роль і в народних виставах, котрі, очевидно, зачаткували наші квіткові баталії.

Так, у містечку Тревизо з давніх-давен серед міста влаштовували фортецю, вали і стіни якої складалися з дорогих килимів та шовкових тканин. Знатні дівчата міста захищали фортецю, а знатні юнаки брали її в облогу. При цьому знярядям облоги й захисту правила яблука, мигдальні горіхи та квіти, головним чином троянди, котрими кидали одне в одного, а також струмені трояндової води, нею захисниці фортеці обливали тих, хто йшов на штурм.

На цю виставу звідусюди пливли тисячі глядачів, і якимось Фрідріх Барбаросса, присутній на одній з них, зауважив, що веселішого свята йому ще не доводилось бачити.

Особливо ж славились вони тим, що юнак чи дівчина вибирали

собі тут наречену чи нареченого, тобто подібні баталії завжди закінчувались численними шлюбами.

Та не завжди троянда відбувала таку приємну місію в моралі Франції.

Драматичну роль зіграла вона в житті Генріха IV в дні його молодості. Тоді він ще носив титул принца Беарнського.

Досконало володіючи мистецтвом стрільби з лука, він узяв участь у змаганні, влаштованому при дворі Карла IX, короля Наварського, у замку Нерак в 1566 році.

Влучити треба було в апельсин. Герцог Гіз, починаючи, збиває його з першого разу. Тоді Генріх підходить до однієї прекрасної сільської дівчини, присутньої на змаганнях, просить у неї прищиплену на грудях троянду, і пропонує зробити її предметом змагання.

Гіз не поціляє. Генріх пронизує троянду наскрізь й урочисто підносить її разом із стрілою дівчині.

Проте стріла, що пронизала троянду, водночас пронизала й серце молодого Генріха.

Він безтямно закохується в чарівну селяночку й повсякчас шукає випадку познайомитися з нею ближче.

Виявляється, це донька придворного садівника Флеретта.

З наступного дня садівництво стає улюбленим заняттям Генріха.

Він розташовує квітники поблизу басейну, куди, як дізнається Генріх, приходять по воду Флеретта, й разом із батьком дівчини старанно висаджує та доглядає рослини.

Відбувається тісніше знайомство. Приваблена увагою високопоставленого принца, зачарована його красою й молодістю, Флеретта й сама закохується.

Молодята на сьомому небі, блаженствують... Та у справу втручається суворий вихователь принца де ля Гошері. Вбачаючи, що подібне знайомство не личить принцеві, він усіляко переконує його покинути Флеретту, а коли той не погоджується, влаштовує його від'їзд додому в По.

Нічого не вдієш, доводиться розлучатись, але принц заприсягнув-ся Флеретті, що ніколи не забуде її, й повернеться в Нерак за першої ж можливості.

Бідолашна Флеретта не вірить, у відчаї заламує руки, проливає гіркі сльози й каже, що їй залишається одне — померти.

«Чи бачите ви, — звертається дівчина до Генріха у хвилину, коли подає голос дзвін, сповіщаючи: усе готово до від'їзду, — чи бачите ось цей басейн, що утворила затока Гаронни? Хоч би коли й хоч би звідки ви приїхали сюди, ви завжди знайдете мене тут!»...

Принц іде. Минає кілька місяців.

Непостійний за своєю вдачею, він незабаром забуває Флеретту й починає залицятися до інших. Флеретта дізнається про це. Не раз принц приїздить навіть до Нерака, та завжди має на оці інших, забуваючи про бідолашну Флеретту.

Та ось одного разу, гуляючи в саду у замку, він випадково

зустрічається з Флереттою, котра за цей час стала ще прекраснішою. Кохання до дівчини збурюється в ньому, як і колись.

Він голубить її, благає пробачити його забудькуватість і прийти на побачення до басейну, де вони раніше зустрічалися.

«Гаразд», — відповідає Флеретта, — о 8 годині я буду там».

Окрилений радістю, принц о 8 годині поспішає на побачення. Та нікого не знаходить у домовленому місці.

Чекає півгодини, годину.

Тоді, розчарований та роздратований, збирається повернутися до замку, але раптом на місці, де завжди зустрічався з Флереттою, помічає маленький кілочок, а на ньому записку.

Та вже вечір, темно — нічого не розібрати.

Тоді він поспішає до замку. Із хвилюванням розгортає папірець і з жахом читає: «Я вам сказала, що ви завжди знайдете мене у басейні. Добре пошукайте... може, знайдете... Ви вже не кохаєте мене. Що мені робити, мабуть, така вже моя доля. Боже милостивий, прости мене, грішну!»

Збагнувши зміст записки, принц впав у відчай. Б'є на сполох, скликає людей. Усі з ліхтарями й факелами мчать до басейну і справді знаходять у ньому тіло Флеретти.

Бідолашна вибрала смерть, а не муки кохання.

Горе Генріха було безмірним.

Хоч скільки після цього залицявся до перших красунь, хоч скільки закохувався, а Флеретти забути вже не міг.

Невидима тінь її переслідувала його завжди і всюди, і навіть у старості він не раз згадував свою, чисту душею, чарівну сільську троянду й гірко-гірко оплакував її.

Такою ж квіткою горя троянда постала спочатку й в історії Англії.

Майже невідома тут до XIV століття, вона з'явилася при дворі англійських королів незадовго до початку кривавої чвари між домами Йоркським та Ланкастерським і так зачарувала їх своєю красою, що ті й другі вмістили троянду у своєму гербі, перший вибрав собі білу, а другий — червону, внаслідок чого розбрат, що виник між Генріхом VI Ланкастером та Едуардом Йоркським за право на англійський престол, має назву війни червоної та білої троянд.

Про цей вибір троянд у хроніці Шекспіра «Генріх VI» знаходимо таку сцену.

Події відбуваються у 1450 році в парку Тампль біля куща троянд. Зійшлося багатолюдне зібрання, щоб обговорити, кого вибрати на трон.

Надходить Плантагенет, один із тих, хто має право на престол, і всі, ніяковіючи, змовкають.

Тоді Плантагенет (представник дому Йорка) мовить: «Нехай кожен дворянин, хто високо шанує своє звання й вірить у правдивість моїх слів, зірве зі мною ось цю білу троянду».

Сомерсет: «А той, хто не лестивець і не боягуз, стоїть за правду, зірве зі мною цю червону».

Варвік: «Ненавиджу я будь-які рум'яна, тому, не лєстячи, зірву з Плантагенетом білу».

«В такому разі, — каже Йорк у другій частині першого акту, — я піднімаю високо молочно-білу, нехай вона красується на штандарті Йорка, щоб вести боротьбу з Ланкастером...»

У хвилину, коли Річард Плантагенет займає трон, король Генріх з'являється зі своїм почтом — усі з червоними трояндами на капелюхах.

Тоді у страшному гніві Річард вигукує: «Ні, я не заспокоюсь до тих пір, поки моя біла троянда не перетвориться на червону від теплої крові Ланкастерів...»

І ось під знаменом цих-то двох мирних троянд і спалахує вище-згадана страшна братовбивча війна, котра тривала понад 30 років, була украй кровопролитна й відзначалась винятковою жорстокістю як з одного, так і з другого боку.

Кущі, де були зірвані ці дві історичні троянди, росли у Лондоні в парку Тампль (цей парк настільки густий і прекрасний, що в ньому й досі відбуваються виставки квітів) до останнього часу й загинули лиш кілька років тому.

Пізніше на згадку про цей розбрат англійські садівники вивели особливий сорт, котрий одержав назву ланкастер-йоркський і відрізнявся тим, що на одному й тому ж самому кущі цвіли червоні та білі троянди.

Але, відсвяткувавши так сумно свій прихід до Англії, цариця квітів незабаром згаджує печальні спогади про ті події й стає загальною улюбленицею.

Слугуючи спочатку символом акторського ремесла, котрі, за приписом королеви Єлизавети, могли з'явитися поза театром у звичайному одягу, але з трояндою на черевиках, вона перекочує незабаром на убори найвишуканіших модниць і модників Англії. Франти номором на убори найвишуканіших модниць і модників Англії. Франти носили її за вухом: чим більша квітка, то більший шик. І не лише влітку, але й взимку. І, оскільки, жива троянда взимку на той час була великою рідкістю, то люди із середнім достатком мусили обходитись штучною. Незабаром з живою трояндою за вухом почала з'являтися на людях і сама королева Єлизавета, з такою трояндою якийсь час навіть карбували її зображення на срібних монетах.

Нарешті, троянда відіграла цікаву роль і в житті покійної королеви Вікторії.

Розповідають, що на придворному балу на честь принца Альберта Кобурзького, який приїхав до Англії сватати королеву Вікторію і дуже сподобався їй, королева, виявляючи свої почуття, відкрила троянду з корсажа й передала йому.

Зачарований такою увагою, принц був у захопленні і, не знайшовши на своєму фракові петельки, де б міг закріпити дорогий подарунок, негайно зробив, якраз навпроти серця, хрестовидний розріз на тканині й увіткнув туди троянду.

Ця винахідливість і ціна, якої він надав її невеличкому знакові

уваги, остаточно полонили Вікторію. Вона погодилась стати його дружиною.

То був дід короля Георга III.

Нарешті, троянда була й останньою квіткою, яку забрав із собою в могилу король Едуард VII. Прощаючись із ним навіки, вся у сльозах, королева Олександра, коли він лежав уже в труні, вклала йому в руку чудесну улюблену ним білу троянду.

ТРОЯНДА В НІМЕЧЧИНІ ТА В РОСІЇ

У Німеччині троянда (шипшина) з'являється ще за часів язичництва. У давньогерманських сагах вона присвячена царині неба Фризі, ось чому навіть і до цього часу у багатьох місцевостях її називають Фригадорн. Зривати її дозволялося лише в п'ятницю — день Фриги. Вона росла на місцях, де колись були капища й де відбувалися криваві жертвоприношення.

Трояндою користується й германський бог вогню Локі з настанням весни. Він сміється, й од його сміху тікає холод, тане сніг, а земля покривається трояндами.

Троянда загадується і в легенді про Брунгільду. Будучи валькірією, обов'язок яких переносити з поля битви душі загинлих за вітчизну воїнів у Валгаллу, Брунгільда зраджує даній обітниці і, втрутившись у битву двох королів, допомагає одержати перемогу тому з них, котрому Вуотан, бог війни, визначив загинути. У покару за це розгніваний Вуотан підкладає їй під голову гілку дикої троянди з мховидними наростами, й Брунгільда та все її оточення впадають у глибокий сон, від якого вона може прокинутись лиш тоді, коли який-небудь принц прийде і розбудить.

Одне слово, відбувається все те, що слугує як прототип нашої казки «Спляча красуня», а німецькою вона відповідно й називається — «Дика трояндочка».

Водночас червона троянда — символ меча й смертельної рани, і тому в танцях меча, що відбувалися пізніше на півночі, особливо в Гессені, трояндою називали також і дах, створений із мечів над царцею свята. Внаслідок цього ж у германських переказах трояндовими садами називали також і поле битви, і поле смерті, а потім ця назва перейшла й на кладовища.

Одначе, з іншого боку, садом троянд називається в Нібелунгах і справжній трояндовий сад. Особливо ж своєрідний переказ із Нібелунгів про трояндовий сад у Вормсі.

Король Гібих, як стверджує переказ, після однієї кровопролитної битви влаштував для своєї дочки Крімгільди сад із троянд, 1,05 версти в обводі, посеред саду росла гігантська липа, під її кронами могли розміститися понад 500 жінок. Сад охороняли 12 героїв, найславніший серед них — Зігфрід. Кожному із лицарів призначався в нагороду поцілунок і трояндовий вінок. Гільденбранд узяв вінок, але знехтував поцілунок. Монах Ільзам, що був серед лицарів, навпаки, не задовольняється одним вінком і одним цілунок, а вимагає таку ж

кількість вінків та поцілунків для своїх 52 монастирських братів. Розпалюється боротьба, і, перемігши лицарів у єдиноборстві, монах одержує бажане.

Взагалі у давньогерманських сагах трояндовий вінок слугує часто й предметом виклику на поєдинок або переможною нагородою лицарю від дами серця, або ж, нарешті, знаком, що кохання його почуте.

Після запровадження у давній Німеччині християнства в ньому залишилось язичницьке поклоніння троянді.

За християнською легендою, білі садові троянди зобов'язані своїм походженням Пресвятій Діві Марії. Вони виростили на кущі, де Діва Марія розвісила сушити Христові пелюшки. Внаслідок цього у середньовіччя троянді приписували відлякуючий вплив на відьом та перевертнів. Останні, діткнувшись до неї, негайно знову перетворювалися на людину, а відьми розпізнавалися.

Цікава також легенда того часу про загнуті трояндові шипи.

Згідно з нею, сатана, коли Господь скинув його з неба, задумав знову вознестися й для цього вибрав шипшину, прямі стебла якої з її колючками могли б слугувати йому драбиною. Та Господь розгадав його наміри й зігнув стебла шипшини. Тоді роздратований сатана зігнув і шипи. Відтоді трояндові колючки не прямі, а загнуті донизу й чіпляються за все, що тільки діткнеться до них.

Приблизно тоді ж склалася й легенда про тисячолітній трояндовий кущ, що й нині є в Гальдесгеймі. Кущ цей росте на кладовищі св. Анни, поблизу собору, й розростається, спираючись на зовнішню стіну хорів невеличкої готичної капели. Про його походження легенда свідчить таке.

Після смерті Карла Великого його син Людовик Благочестивий повелів спорудити в Ельзі, у Саксонії, церкву й розпорядився вважати її головною. Та якось, полюючи взимку у цих краях, Людовик загубив свого натільного хреста, що мав у собі частку святих мощів. Почалися пошуки, і нарешті слуга знайшов цього хреста серед снігу на покритому квітами кущі троянди. Але, хоч як він намагався зняти його, кущ не пускав, тож, не зважаючи на усі зусилля, слуга змушений був повернутися додому без хреста й розповісти про це диво.

Тоді по хрест вирушив сам Людовик. Прибувши туди, побачив на снігу величезну пляму, вона мала форму плану собору, у верхній частині якого містився трояндовий кущ.

Знявши хрест, Людовик наказав побудувати на цьому місці собор і зберегти при ньому чудесний кущ. Водночас сюди було переведено з Ельзи єпископство, що одержало назву Hilde-Schnee, тобто глибокий (великий) сніг; звідси потім утворилась назва Гальдесгейм.

Мало-помалу кущ цей перетворився на величезне, у кілька сотень висотою дерево, яке росте й досі і вкривається щовесни тисячами чудових троянд.

У середньовіччя троянда стає знаком різних таємних товариств. Перш за все її зображення у вигляді букета, якого тримає у руках

Згодом, у XVI столітті, нею прикрашають себе франкмасони на Іванів день, і вона, очевидно, є знаком для деяких їхніх лож. найменш, при реконструкції Гейдельберзького замку знайдено в землі зображення циркуля у вінку з п'яти троянд.

Розвинуте із франкмасонства, засноване німецьким ученим Андреасом містичне товариство розенкрейцерів теж обрало своїм знаком трояндовий вінок із шипами, всередині якого Андріївський хрест. Під зображеннями напис: «Cruх Christi — согопа christianorum» (Хрест Христовий — вінець християн). На противагу цим таємним містичним товариствам троянду своєю емблемою мало засноване герцогом Шартрським у 1780 році товариство «Розана», що являло собою просто зібрання золотої молоді й куртизанок, а також паризьке товариство «Розаті», членами якого могли бути лише поети чи взагалі люди, що написали хоч одного вірша.

Нарешті, зображення трояндового вінка у п'ятикутнику із зірок слугувало знаком заснованого бразильським імператором Дон-Педро I ордена троянд, одержати якого вважалося за велику честь. Крім того, її зображення повсякчас зустрічалося у гербах знатних лицарських родів, дворянських фамілій, у гербах міст. Між іншим, троянду мав у своїй печаті і Мартін Лютер.

Та найсвоєрідніший пам'ятник, якого будь-коли прикрашала троянда, — побудований у XVII столітті у місті Бременіський винний підвал (погребок).

Це вакхічне святилище, яке існує й досі, розділене унизу на чотири відділи. У кінці третього відділу красувався на стіні напис: «Тут квітне троянда» і зберігалось 12 бочок Рюдесгеймера 1624 року, кожна з яких містила 1500 пляшок. Вино це називалося «Вином троянди». У минулому столітті погребок був місцем засідань міської ради. У залі, де вони відбувались, міститься величезне зображення троянди з латинським написом:

«Чому зал Вакха ця троянда прикрашає? А тому, що без доброго вина й сама Венера мерзне».

Подібними ж висловами, що славили красу й значення троянди в житті людини, прикрашені й інші стіни зали. У кінці четвертого відділення — зала 12 апостолів, тут зберігаються 12 бочок Гохгейма 1718 року; кожна названа ім'ям одного з апостолів.

У минулі часи «Вино апостолів і троянд» давали тільки важко хворим або в якихось особливих випадках. Тепер його продають усім бажачим. Кілька крапель цього вина поширюють дивовижно приємний запах, але пити його — задоволення невелике, оскільки воно надто густе, на зразок якоїсь олії.

Скажемо кілька слів про чародійне та цілюще значення троянди.

За прикладом фессалійських чародійниць давньогерманські ворожки теж користувалися нею для причарування. Для цього дівчині, котра бажала причарувати милого, вони давали таку пораду: «Візьми

три троянди: одну темно-червону, одну рожеву й одну білу і носи їх три дні, три ночі й три години на серці, але так, щоб цього ніхто не бачив. Потім тричі прочитай «Отче наш» і тричі «Богородицю», супроводжуючи молитви хресним знаменням. Після цього поклади три троянди на три дні, три ночі й три години у пляшку вина і дай випити цей настій предметові свого кохання, але знову ж таки, щоб він не знав, що було у вині. Тоді він покохає тебе усією душею і буде вірним до кінця свого життя».

Що стосується лікування трояндою, то її пелюстки прикладали до обличчя, аби надати йому юної свіжості, настій із зварених у трояндовій олії бджіл застосовували як засіб для росту волосся, а зібрана на трояндах роса вважалася найкращим засобом проти запалення очей.

Розповімо ще про ту роль, яку відіграла троянда у певних історичних подіях Німеччини.

Так, при укладенні Тільзйтського миру пруським королем Фрідріхом-Вільгемом III з Наполеоном I, коли виникло питання про відторгнення від Пруссії усіх провінцій на захід від Ельби, королева Луїза вирішила постати перед грізним переможцем і спробувати пом'якшити його сувору вимогу. Наполеон I прийняв її дуже люб'язно, а коли зайшла мова, щоб Пруссії залишився Магдебург, галантний лицар підніс їй із вази, що стояла на столі, чудесну троянду. Вважаючи, що ця троянда означає задоволення її прохання, королева Луїза, приймаючи дарунок, додала: «Mais avec Magdebourg?» (І з Магдебургом, чи не так?) На що спесивий корсіканець, миттєво перемінившись, різко відповів: «Я повинен кордзуватися чи ні». Цей вчинок справив гнітюче враження на всю Пруссію, і з того часу прусаки всіляко намагалися помститися за тільзйтську троянду, що, зрештою, і здійснили, узявши Париж та контрибуцію в 5 мільярдів у 1871 році.

Той же король Фрідріх-Вільгельм III, що, як відомо, пристрасно любив троянди, влаштував у себе в Потсдамі, серед чудесного парку, невеличкий острівець троянд, відомий під назвою «Павиного острова», де проводив кращі години відпочинку. Тут були зібрані усі тодішні сорти троянд та їхні варієтети, тож ця місцина являла собою щось на зразок римського Пестуму. Фрідріх-Вільгельм любив цей куточок не менше, аніж відомий Гарун-аль-Рашид свій трояндовий сад, й не одна добра справа здійснювалась тут «sub rosa».

1829 року в цьому трояндовому парку відбулась видатна подія. Принцеса Шарлотта Пруська була заручена з імператором Миколою Павловичем, і в день її від'їзду тут влаштували свято троянд. Воно було призначене якраз до дня її народження 13 липня.

Із ранньої своєї юності принцеса Шарлотта, як і батько, кохалася в трояндах, особливо любила білі, за що в колі сім'ї її навіть прозвали «Blanchefleur» — біла квітка. І ось саме ці білі троянди й повинні були стати основою усього свята.

Сама майбутня всеросійська імператриця, сидячи під золотим,

прикрашеним коштовними камінцями, балдахіном являла собою чарівну білу троянду, а воскреслі з легенд у всій своїй красі та блиску лицарі круглого столу Артура оточували її, готові списом та мечем захищати свою повелительку.

Наслідний принц Фрідріх-Вільгельм, що зображував лицаря білої троянди, був у блискучому, шитому сріблом одязі, з ланцюгом ордена Чорного Орла на шиї та в шоломі з напівпіднятими орлиними крилами. На його сяючому, мов сонце, щиті красувався напис: «З нами Бог».

Щоби прикрасити увесь сценарій, з усіх усюд привезли тисячі тисяч білих троянд. Гірляндами з них були обвиті древка знамен, вінками прикрашені самі знамена, голови всіх запрошених дам і голова самої цариці, трояндами встелені усі сходи, а також трон.

На згадку про це свято кожна з присутніх дам одержала від майбутньої імператриці срібну троянду, на листі якої вирізьблені рік і число. У королівській же сім'ї на пам'ять про цей день залишився вишуканої роботи келих із срібною трояндою на покришці, який зберігається тепер у палаці в Берліні, а також картини аль-фреско на стіні одного із залів Потсдамського палацу, що відтворюють головну сцену тих пам'ятних урочистостей.

Багато літ сплило з часу того свята, більшість лицарів й сама троянда заплатили данину природі — канули в вічність. Лише одна людина довго залишалась бадьорою, як і раніше, — брат покійної Blancheleur (імператриці Олександри Федорівни), майбутній німецький імператор. Отож, саме до нього 13 липня 1869 року, коли він перебував в Емсі, й зібралась жменька живих учасників потсдамського свята й піднесла йому розкішну срібну статуетку, що відтворювала його ж таки, а при ній — два пам'ятні листки. На одному — сцена вручення принцесою Шарлоттою білої троянди тодішньому наслідному принцу пруському.

Минуло ще два роки, й відбулась помста за троянди Наполеона I — кривава перемога під Седаном. Через кілька днів після цього магістрат Берліна одержав пакет, у якому виявилась зів'яла біла троянда, а з нею записка такого змісту:

«Вельмишановному магістрові міста Берліна надсилає один із борців у битвах при Гравелотті й Седані білу троянду, котру зірвав він на полі битви, серед гromу гармат й пекельного ворожого вогню, й поштиво просить передати її тій дамі, котра найбільш відзначилась у догляді за пораненими». Підписано: «Стрілець 3-ї роти гвардійського стрілецького батальйону».

Магістрат, зібравшись у повному складі, вирішив, що ніхто так не заслуговує зірваної на кривавому полі битви троянди, як імператриця Августа, котра була справжнім ангелом-хранителем й опікуном усіх поранених, і з цією метою відправив до неї цілу депутацію для вручення троянди. Але імператриця, з властивою їй завжди скромністю, відхилила підношення й попросила відіслати троянду в лазарети на поля битв, де невтомно працювали сестри милосердя й багато знатних дам та дівчат. «Там, — сказала вона, — знайдеться достойніша ме-

не». А до того часу троянду помістили в розкішну рамку під складо й почепили в маленькій молільні імператриці, де вона пролила стільки сліз, проводила стільки безсонних ночей, молячись за батьківщину, за бідних героїв та їхніх матерів. Ось із цієї троянди, що слугувала ніби символом благородного лицарства, й були зроблені численні фотографії, які зберігаються, мов історична пам'ятка, у багатьох німецьких сім'ях.

Але й на полях битви не знайшлося достойнішою за імператрицю Августу, тому їй же по закінченні війни вона і була вручена.

Та не лише імператриці судилося одержати троянду з поля битви, таку ж троянду одержав імператор. Це сталося 19 серпня 1870 року в Горзі, невеликому містечку неподалік Седана.

Біля відкритого вікна одного з сільських будиночків сидів важко поранений офіцер, тримаючи у нешкодженій руці троянду. Раптом залунали голоси: «Іде, іде король!» І біля самого вікна справді з'явився король. Миттю спалахнуло обличчя молодого офіцера, і, не знаючи, як висловити свою глибоку відданність, може, прощальний привіт улюбленому монархові, він кинув йому єдиний скарб, котрим даної хвилини володів, — свою троянду!

Король наказав підняти троянду, вклав її в петлицю, і доказом того, що він не забув про подарунок, свідчить власноручний лист, надісланий ним згодом полковникові фон Цедліцу, котрий і кинув йому ту троянду.

«Із вдячністю згадуючи пам'ятну хвилину, коли, будучи важко пораненим в Горзі 19 серпня 1870 року, ви, при проїзді моєму поблизу вашого смертного одра, піднесли мені троянду, надсилаю вам при цьому мій портрет. Хай знатимуть у пізніший час, як ви згадали у важку хвилину про вашого государя і як государ залишився вам за це вдячний.

Різдво 1871 р. Король Вільгельм».

Іншою згадкою про цю троянду слугує пам'ятник, поставлений в Горзі. Він зображує скелю, напівприкриту національним пруським чорно-білим знаменом. Угорі, посередині, лежить шолом піхотинця, обвитий дубовим вінком, листя якого зрошені сльозами. До шолома схилено орден залізного хреста із стрічкою. А внизу, під усім тим, посередині широкої золотої рами вміщена виготовлена з матового срібла троянда імператора.

Переходячи, на завершення, до Росії, слід сказати, що до нас троянда уперше потрапила лиш у XVI столітті, як про це ми дізнаємося із записок «*Regum Moscovitarum Commentarii*» німецького посла барона Герберштейна при російському дворі у 1517–1526 роках. Троянда, звичайно, була тоді надбанням лиш царського двору й деяких сановних осіб, а народ не знав про неї.

Проте деякі німецькі вчені вважають, що «русальна седмиця», яка святкується в українців та білорусів споконвіку, походить від римських розалій, котрі спочатку перейшли до слов'янських племен на Балканському півострові, а вже звідти до нас. Ця седмиця, як відомо,

бере свій початок від язичницьких часів, збігається зі святом св. Трійці, під час якої й досі в балканських слов'ян зберігся звичай кидати троянди з церковної дзвіниці.

Про русалі неодноразово згадується в різних старовинних літописах, між іншим і в Нестора, котрий у літописі 1067 року, повстаючи проти язичницьких забобонів, каже, що диявол відвертає людей від Бога «трубачі й скоморохи, гусльми й русаліями». Ці свята супроводжувались танцями, музикою й ряженням. Існує навіть думка, що й назва русалок походить від русалі, оскільки вони, за народним повір'ям, виходять з води саме на Трійцю й лише після цього дня починають розгулювати по землі й живуть у лісі на деревах.

Що стосується троянди, то вона, як окраса наших садів, з'являється за Петра I й особливо за імператриці Катерини II, про що свідчить такий курйозний випадок.

Одного разу за царювання імператора Миколи Павловича генералові Клінгену було доручено супроводжувати матір вінченосця, імператрицю Марію Федорівну, в Царське Село. Прогулюючись парком, генерал здивувався, побачивши вартового з рушницею, котрий охороняв зовсім порожнє місце біля доріжки. Зацікавившись цим явищем, генерал звернувся із запитанням до усіх придворних: «Чому він там стоїть?» — але ніхто не міг йому пояснити, лише відповідали, що так належить за регламентом. Тоді він почав з'ясовувати у С.-Петербурзі, у вищого начальства й отримав відповідь, що на цьому посту вартові стоять уже понад 50 років і що в наказі зазначено: «Зберігати пост за 500 кроків од східного павільйону».

Прийжджаючи час од часу до Царського Села й майже щоразу оглядаючи загадкове місце, яке охоронялося, генерал поступово зацікавив цим фактом усіх, навіть саму імператрицю. І якось він, нарешті, дізнався від неї ось що.

Виявилось, що вартового поставлено тут за наказом імператриці Катерини II, котра, гуляючи одного разу садом, помітила чудову, щойно розквітлу троянду, і, вирішивши подарувати її наступного дня одному з онуків, наказала поставити до неї вартового, щоб її ніхто не зірвав. Та назавтра вона забула про чудову троянду, а вартовий так і лишився.

Минали роки, давно померла імператриця, давно пропав і сам трояндовий кущ, а вартові й далі міняли один одного на тому місці, де він колись виріс.

Після цього випадку таємничий пост вартового був скасований.

Ще зазначимо, що досить поширене російське прізвище Розанов теж походить від троянди-рози. Один із носіїв цього прізвища розповів нам таке.

Відомий російський вельможа й перший російський канцлер граф Г. І. Головін був пристрасним любителем садівництва, особливо ж троянд. І ось, щоб вирощувати їх, він започаткував у своєму підмосковному маєтку, селі Клевині (Серпуховського повіту) чудовий трояндовий сад і для догляду за ним навіть виписав з Англії садівника. Проте англієць сам-один не в змозі був упоратися з усім садом, тому

на допомогу йому виділили кілька російських кріпаків. Один із них невдовзі настільки збагнув науку догляду за трояндами, що перевершив самого англійця. Граф був від нього в захопленні, відпустив і кріпака і всю його сім'ю на волю й повелів надалі іменуватися Розановим. Саме від того садівника й ведуть свій родовід більшість людей із цим прізвищем.

ТРОЯНДА ОСТАННІМ ЧАСОМ

Усе, що ми оповіли до цього часу про троянду, стосувалося, головним чином, троянди центифольної й мохової — тих чудесних махрових троянд, котрі колись були окрасою наших старовинних поміщицьких садів і парків.

Сучасні троянди — чайна, бурбонська, ремонтантна... з усіма їхніми численними гібридами, з'явилися значно пізніше. Це, переважно, вже діти наших днів.

Чайну троянду, названу так за свій дивовижний чайний запах, привезли в Європу лиш на початку XIX століття, причому, рожеву — у 1860 році з Ост-Індії, а жовту — у 1824 році з Китаю.

Від схрещення цих двох видів й одержано ті сотні, навіть тисячі гібридів чайних троянд — поширеної рослини сучасних квітників.

До них зараховують знамениті троянди: Marechal Niel, La France, Caroline Testoul, La belle Siebrecht, Gloire de Dijon, Souvenir d'un ami, Kaiserin та сотні інших.

Бурбонську завезено з острова Бурбон у 1819 році, де кущики її випадково знайдені директором тамтешнього Ботанічного саду де Бреоном, а так звану ремонтантну одержали від схрещування бенгальської троянди, привезеної в Європу у 1789 році з Катона, із згадуваною щойно — чайною.

Гібридів цих троянд тепер тисячі. Серед них такі красуні, як Ульріх Бруннер, Американська красуня, фрау Друшкі...

Усі ці чайні, бурбонські та ремонтантні троянди одержали свої назви від міст, місцевостей або осіб, котрим були присвячені, а тому багато з них також мають свою цікаву історію.

Чи знаєте ви, наприклад, чарівну, ніби з воску виліплена, рожево-білу троянду, що носить назву «Souvenir de la Malmaison» (пам'ять про Мальмезон)?

Це справді пам'ять про колись чудовий сад екзотичних рослин, замку Мальмезон, пам'ять про ту, котра започаткувала його, пристрасну любительку троянд імператрицю Жозефіну, першу дружину Наполеона, його щасливу зірку, як колись називали її. Покинута, забута Наполеоном, бідолашна Жозефіна, намагаючись хоч якось полегшити горе важкої розлуки з людиною, котру обожнювала до кінця своїх днів, захопилася садівництвом.

Збираючи з усіх кінців світу цікаві рослини, вона підбрала у парку Мальмезон колекцію таких квітів, яких до того часу в Європі не існувало.

Серед них була й надіслана з острова Бурбон бурбонська троян-

да, названа «Сувенір де ля Мальмезон». Ця чудова рослина й досі — рідкісної чарівності квітка, незважаючи на свій столітній ювілей. Жозефіна завжди носила її, якщо не мала улюбленої фіалки.

Інша цікава троянда — соковито-рожева, що переходить у малиновий колір, ремонтантна троянда «Paul Neuzon» — пам'ять про одного юного, блискучого студента-медика, пристрасного любителя троянд. Пішовши на війну з Німеччиною у 1871 році, він не повернувся, загинув смертю героя.

Дізнавшись, що талановитий юнак пішов захищати дорогу вітчизну, сусіда його, садівник Леве присвятив йому цю чудесну троянду, котра обезсмертила ім'я юнака, а коли той загинув, садівник вивів на його честь ще одну, не менш чарівну, бланжеву, яка має назву «Souvenir de Paul Neuzon» — пам'ять про Поля Нейрона.

Одна з чарівних, незрівняних за своєю красою й невимовною кількістю квітів є також чайна троянда «Маршал Ніель», присвячена цьому герою війни, як пам'ять про його доблесть у Кримській кампанії, де він командував корпусом інженерів, а також на згадку про урочисте відкриття Ботанічного саду в Монтобані, на якому він головував.

Та найцікавіша в історичному плані ремонтантна троянда, що має назву «Rose Chevette» — троянда Шеве-садівника з Баньйоле, однієї з околиць Парижа.

Шеве, котрий жив за Людовика XVI, був одним із відданих роялістів. Він уславився своїм мистецтвом одержувати гібриди троянд, з яких найвидатнішою стала троянда його імені — «Rose Chevette». Розлоге квітництво Шеве завжди приваблювало найвишуканішу публіку того часу багатством найчарівніших троянд, які зустрічались лише тут. Його сади відвідувала найдобірніша французька публіка, двічі або й тричі на рік у нього бували і король з королевою Марією-Антуанеттою. Ощасливлений такою високою, як на ті часи, милістю, Шеве, звісно, обожнював і короля, і королеву.

Та раптом вибухає революція. Король гине на ешафоті, а Марію-Антуанетту кидають до в'язниці замку Тампл'.

Думка про те, що обожнювана ним королева нидіє у в'язниці, що їй, можливо, теж загрожує смертна кара, не полишає його ані на хвилину. Він терзається муками й горить бажанням допомогти їй.

І ось раптом йому повідомляють про таємну змову з метою звільнити королеву, і на нього розраховують, що він знайде змогу повідомити її про це.

Що ж робить Шеве? Він нарізує чудовий букет своїх чарівних троянд, кладе в нього записку, в котрій сповіщає королеву про час і спосіб втечі і, підійшовши до в'язниці, кидає квіти через огорожу каземату.

Але сторожа не дримає. Вона перехоплює і букет, і записку.

Шеве арештовують, судять і засуджують до страти.

Але й на ешафоті Шеве не втрачає мужності. Перед смертю він просить дозволу сказати кілька слів суддям, а коли ті дозволяють, звертається до них із проханням, щоб хтось із них після того, як ви-

рок буде виконано, узяв на себе турботу про його сімнадцятеро дітей.

Вражені цією несподіваною звісткою, судді вирішують подарувати життя батькові такого численного сімейства, але за умови (а умова випливала із пануючої на той час страшної дорожнечі продуктів), щоб він знищив увесь свій сад й усі троянди й засадив землю картоплею.

Довелося, звісно, погодитись, і таким чином загинула й найчарівніша троянда, котра становила його славу. Та, загинувши для садівництва, вона залишила по собі згадку у літописах.

Однією з найчарівніших нових троянд вважається також чудова рожева чайна троянда, що має назву «Франція» — «La France».

Ця троянда неодноразово відіграла значну роль у різних проєвах французами своїх міжнародних симпатій і патріотизму.

Коли у 1888 році у Франції виникла партія буланжистів, прихильників генерала Буланже, котрі мріяли поставити його на чолі Франції, то заснована графинєю Паризькою монархічна ліга, що не втратила надії звести коли-небудь на французький престол Бурбонів, вибрала троянду «La France» своєю емблемою на протигагу буланжистам, які мали своєю емблемою «червону гвоздику».

Монархістів запитували, чому вони вибрали саме цю троянду, а не давню емблему Бурбонів — білу лілею, і ті відповідали: «Цариця квітів — квітка цариці (королеви)». (La reine des fleurs est la fleur de la reine).

Крім того, вони виготовили зображення цієї квітки з золота й носили його — жінки у вигляді брошки, а чоловіки — у вигляді булавки для краватки.

Та ж сама троянда правила за привітання у зустрічі графині Паризької та її дочки Єлени у 1890 році в Клерво (замок герцога де Люїн — її сина).

Увесь екіпаж та гриви коней були прибрані тими трояндами, а коли вони повертались знову до Парижа, то група монархістів і представники монархічної преси піднесли їм величезний, як сніп, букет цих дивовижних квітів.

Та ж чарівна троянда стала ознакою симпатій Франції до Росії при кончині імператора Олександра III. На його домовину поклали надісланий із Франції чудовий вінок троянд упереміж із фіалками «Le Tsar», а через два роки, коли вдову, Марію Федорівну, при поверненні з Ніцци зустрів французький президент Фор у Фруарі, то на знак вдячності за люб'язну увагу, виявлену ним у Ніцці хворому цесаревичу Георгію Олександровичу, імператриця милостиво подарувала президентові троянду «La France».

З гібридами ж нових троянд: «Олів'є Метра», «Жорж Барал» та «Едуард Лефор» пов'язано виникнення славнозвісного «Вальсу троянд» Олів'є Метра.

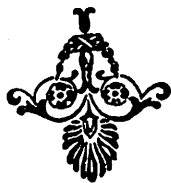
Цей знаменитий вальс, що обійшов увесь світ, був написаний ним для одного з паризьких літературних зібрань Арсена Гуссе, що мало назву «жовтого дивану».

Це було у листопаді 1886 року.

Того дня в Арсена Гуссе зібрався цвіт паризьких літераторів та садівників на блискучий бенкет, влаштований ним з нагоди присвячення вищезгаданим особам садівником Вердье трьох нових гібридів троянд.

Бенкет вдався на славу. Бажаючи й собі надати деякої урочистості цим хрестинам і водночас віддячити Вердье за люб'язність, Олів'є Метре присвятив свій новий вальс його «Трояндам» і вперше його зіграли на цьому бенкеті...

На закінчення додамо, що з видатних митців останнього часу особливо любив троянди й захоплювався ними славетний поет XIX століття Віктор Гюго. Він завжди казав, що нічого так не бажав би, як померти в пору цвітіння троянд. І бажання його здійснилося. Він помер якраз наприкінці травня, коли вони у повному розквіті; труна його буквально потопала в трояндах.

Квітка крові — гвоздика

«Твій квіт ясний, мов крапля крові,
Емблема честі і свободи.
Клялись тобою, тебе любили
Й хоробрий воїн, і поет...»

Яскраво-червоний колір гвоздики, що так приємно милує зір, таїть у собі водночас немовби щось зловісне, ніби нагадує кров; і справді у багатьох випадках історія цієї квітки, виявляється, пов'язана з цілим рядом кривавих історичних подій, починаючи вже із самого грецького міфу, котрий оповідає про її походження.

Розповідають, що якимось богиною Діана, повертаючись роздратованою з невдалого полювання, зустрілася з вродливим пастушком, котрий весело грав на сопілці. Украй розгнівана богиною картає пастуха за те, що той розігнав своєю музикою всю її дичину, й погрожує вбити його. Пастушок виправдовується, клянеться, що ні в чому не винен, і благає пощади. Але богиця, не тямлячи себе од люті, кидається на нього й вириває йому очі.

І тільки тепер, опам'ятавшись, розуміє увесь жах того скоєного. Її починає мучити каяття, образ лагідних, благаючих прощення очей пастушка переслідує Діану повсюди, не дає ні хвилини спокою; та щось виправити вона вже не має змоги.

Тоді, щоб увічнити ті очі, які так жалібно дивилися на неї, вона кидає їх на стежку, і тієї ж хвилини з них виростають дві червоні гвоздики, котрі нагадують (є гвоздики, у яких посередині — дещо схожа на зіницю цяточка) скоєний злочин, а кольором — невинно пролиту кров.

Так увійшла гвоздика в історію людства. Подальша її історія відіграє значну роль в деяких кривавих подіях Франції. З'явлення її тут припадає на часи Людовика IX Святого, коли цей благочестивий

король розпочав 1270 року останній хрестовий похід й узяв в облогу зі своїми 60 000 лицарів місто Туніс.

У цей час, як відомо, на хрестоносців раптом упала страшна чума. Люди гинули, мов мухи, й усі зусилля лікарів допомогти їм виявились марними. Тоді Людовик Святий, маючи переконання, що у природі на будь-яку отруту існує протиотрута, до того ж трохи розуміючись на цілющих травах, вирішив, що в країні, де так часто лютує ця страшна хвороба, можна, очевидно, знайти й рослину, котра її лікує.

І ось його увагу привертає одна чудова квітка, що росте на сухому, майже неродючому ґрунті. Її чудовий колір, приємний запах, що дуже нагадував індійську гвоздику, підштовхують його до висновку, що це саме та рослина, яка йому потрібна.

Він наказує нарвати цих квітів якомога більше, готує із них настій і поїть ним тих, хто починає хворіти. І — о диво! Настій у багатьох випадках виявляється цілющим, і чума, нібито, починає відступати. Однак, на превеликий жаль, не допомагає він, коли захворює чумою сам король, і Людовик IX невдовзі стає її жертвою.

Повернувшись на батьківщину, хрестоносці, що обожиювали свого короля, принесли із собою на згадку про нього і його гвоздику, яка з того часу стає у Франції однією з улюблених квіток. Проте виявлену її цілющість вони приписують не самій рослині, а святості Людовика IX, котрого, як відомо, папа незабаром (1297 р.) зараховує до лику святих. З тієї ж причини, певно, багато століть по тому відомий ботанік Лінней називає її — *Dianthus*, тобто божественна квітка.

Минає кілька століть, і гвоздика знову з'являється в історії Франції.

Цього разу вона — улюблена квітка Великого Конде (Людовика Бурбонського), знаменитого полководця й переможця іспанців у битві під Рокруа (1649 р.).

Кинутий через інтриги кардинала Мазаріні до Венсенської в'язниці, Конде, не знаючи, що робити, зайнявся тут садівництвом і посадив на маленькій грядці під своїм вікном кілька гвоздик. Захопившись їхньою красою, він так доглядав їх, з такою любов'ю вирощував, що коли розпускалася нова квітка, пишався нею не менше, аніж своїми ратними перемогами. Одне слово, ця квітка замінила йому тут відсутніх друзів і стала єдиною втіхою.

Сучасниця Конде французька поетеса Сюдери, котра відвідала його одного разу у в'язниці, будучи свідком того, як він голубив ці квіти, написала на згадку про це ось які рядки:

«En voyant ces oeillets qu'un illustre guerrier
Arrose d'une main qui gagna des batailles
Souviens — tji qu'Apollon batissait des murailles
Et ne r'etonne pas que Mars soit jardinier...»

(При вигляді цих гвоздик, котрі славний воїн поливає своєю переможною ружою, згадай, що Аполлон зводив стіни, й не дивуйся, бачачи Марса садівником).

А тим часом дружина Конде, уроджена де Майль Бріз, племінниця знаменитого Рішельє й жінка надзвичайно енергійна, не залишалась бездіяльною. Вона підняла повстання у провінції, схилила на бік Конде палату в Бордо й добилася, врешті, того, що його звільнили з-під варті. Дізнавшись про цю несподівану для себе радість, Конде був приголомшений і вигукнув: «Чи не чудеса! У той час, як випробуваний воїн старанно вирощує свої гвоздики, його дружина веде жорстоку політичну війну й перемагає!»

Відтоді червона гвоздика стає емблемою прихильників Конде й слугує ознакою палкої відданності не лише йому, самому, а й усьому дому Бурбонів, з якого він походить.

Особливо цю роль вона починає відігравати під час французької революції 1793 року, коли невинні жертви терору, йдучи на ешафот, прикрашали себе червоною гвоздикою, бажаючи підкреслити, що вони вмирають за свого короля й безстрашно дивляться смерті у вічі. У цей страшний час квітка мала назву гвоздики жаху.

Тоді ж вона набуває особливої популярності й серед сільського населення Франції.

Букетики гвоздик дарують тепер дівчата сільським хлопцям, котрі вирушають на війну, висловлюючи тим самим побажання якнайшвидше повернутися переможцями, а головне живими і здоровими. Та й самі — як молоді, так і літні — наполеонівські солдати вірять в чародійність квітки і не розлучаються з нею, зберігаючи при собі, оскільки вважають її талісманом проти ворожих куль, а також засобом, що додає хоробрості. Скільки таких букетиків знаходили потім на полях битв, на грудях звитяжців, котрим не судилося більше побачити своєї батьківщини!

Ззагалі поняття про хоробрість та безмірну відвагу були настільки пов'язані — як у народі, так і у війську — з цією квіткою, що Наполеон I, запроваджуючи 15 травня 1802 року орден Почесного легіону, за колір стрічки цього вищого французького знака доблесті узяв колір гвоздики, тим самим увічнюючи пам'ять про її роль в історії Франції, а також любов французів до цієї квітки.

Завважимо, до речі, що окрім Конде, гвоздику любив і нещасний король Рене, який, позбавлений Людовиком VI свого батьківського спадку — герцогства Анжу, усамітвився в прованському містечку Екс і зайнявся розведенням гвоздик. Розпочата ним тут культивування квітки опісля так захопила мешканців містечка, що й понині, незважаючи на промайнулі століття, місто Екс славиться своїми гвоздиками.

Вона ж була улюбленою квіткою й марнославногерцога Бургундського, внука Людовика ХУ, котрий в юні роки мав себе за великого садівника. Цій зарозумілості, як розповідають, додавав жару один із придворних лестивців, котрий щоразу, як тільки принц висаджував гвоздику, уночі міняв її на розквітлу й запевняв, що принц володіє таким магічним впливом на природу, що посаджена ним рослина розвивається за одну ніч. І хоч яким дивним усе це може видатись,

але принц був настільки засліплений своєю величчю, що цілком вірив подібній байці...

Нарешті, поріднившись з орденом Почесного легіону, червона гвоздика в 1815 році, коли настає друга реставрація, міняє своє призначення й перетворюється на емблему прихильників Наполеона, тимчасом як роялісти, особливо пажі та гвардійці, вибирають своєю емблемою — білу.

Цей вибір емблем стає, у свою чергу, предметом постійних крикових сутичок між прихильниками тієї й іншої партії, які часто закінчуються дуже сумно.

Як приклад, можна навести історію нещасного молодого Сен-Прі, пажу Людовика ХУІІІ.

Одного разу він приїхав у гості до своєї тітки, статс-дамі герцогині д'Ангулем, не маючи при собі гвоздики.

«Як, ти не носиш емблеми? — запитала вона, всміхаючись. — Чи ти боїшся бонапартистів?»

До зали якраз заходила герцогиня д'Ангулем. Почувши ці слова, вона сказала: «Докори вашої тітоньки несправедливі. Я знаю, що ви, Сен-Прі, мов Баяр, — безстрашний лицар, й віддані нам усією душею».

З тими словами вона взяла із білого букета гвоздик, що стояв поряд, одну й увіткнула в петлицю Сен-Прі.

«Глибоко зворушений увагою вашої високості, — відповів, кланяючись, Сен-Прі, — можете бути впевнені, я доведу, що ви маєте рацію».

Увечері, гуляючи з кількома своїми товаришами на бульварі, маючи у своїй петлиці білу подаровану гвоздику, він зустрівся з групою офіцерів-бонапартистів, що мали іншу емблему — червону гвоздику в петлиці.

«Дуже маркий колір ви носите, панове», — зухвало заявляє один із них.

«Так, справді, надто маркий, щоб ви могли його носити», — відповідає Сен-Прі.

Миттєво розгоряється сварка. Офіцер вихоплює свою шпагу, Сен-Прі — свою. Шпаги схрещуються, й починається поєдинок.

На жаль, офіцер, що спровокував сварку, виявився відомим бретером, і молодий Сен-Прі, незважаючи на свою відвагу, не в змозі довго протистояти йому.

Вражений просто в груди, він падає на землю якраз у хвилину, коли підбігає військовий патруль, щоб розборонити їх.

Побачивши патруля, офіцери розбігаються, залишивши Сен-Прі самого.

Піднятий своїми товаришами, поранений Сен-Прі їде в кареті до свого училища.

Випадково, в той час, коли його підвозили до училища, мимо проїздила і його тітка з принцесою д'Ангулем.

Не помітивши, який він блідий, але бачачи на грудях його червону (від крові) квітку, вона вигукує:

«Ганьба, ганьба! Негідний, він нас соромить, він носить червону гвоздику!»

«Так, моя повелителько, — відповідає слабким голосом Сен-Прі, — червону, але, як і раніш, чисту: вона забарвлена моєю кров'ю». — «Боже мій! — вигукує, побачивши кров, розгублена принцеса. — Він же поранений. Бідне дитя — це я його вбила»...

Того ж вечора паж відійшов, висловивши перед смертю бажання, щоб в труну йому поклали й гвоздику.

І подібних сцен тоді було чимало.

Таке значення гвоздики в історії Франції. Не менш цікаву роль відіграє вона і в інших державах.

В Англії вона з'являється лиш у ХУІ столітті й одразу ж завойовує симпатії на троні суцїої на той час королеви Єлизавети й усієї англійської аристократії. Квітку вирощують в садах і в теплицях. Королева Єлизавета не розлучається з нею ні в будній час, ні на урочистостях. Її приклад, звичайно, наслідує й увесь двір.

За квіти її платять величезні, як на той час, гроші — по гінеї за квітку, а невеличкий вінок із гвоздики для герцогині Девонширської, що забажала прикрасити голову цими квітами на день якогось придворного свята, обійшовся їй не більше і не менше, як 1 000 карбованців.

Цікаво, що гвоздика — улюблена квітка й теперішньої герцогині Девонширської, котра, як розповідають, не тільки завше носить букетик цих квітів, але вони ще прикрашають усі кімнати її помешкання й навіть обідні столи.

Перший почав розводити гвоздику в Англії придворний садівник Герара, котрий одержав її із Польщі. Це було в 1597 році. А в 1629 — число її різновидів в Англії виросло вже до 50, котрі ушляблені її вирощуванням садівник Паркінсон розділяє на махрові — carnation і дрібні, прості gilly flowers. Серед цих сортів особливо славився на той час sweet William, названий ним так на честь Шекспіра, котрий у своїй «Зимовій казці» зауважує устами героїні:

«The fairest o' the season
Are our carnations and streaked gilly flowers».

(Найчарівніші літні квіти — це махрові гвоздики й пістряві гвоздики).

Гвоздику не раз згадують й інші знамениті англійські поети: Чау-сер, Мільтон, Спенсер, і, оспівучи флору, вони ніколи не проминають нагоди оспівати й цю чарівну квітку з її божественним запахом.

«The pink of smells divine...»

Будучи у Франції, а особливо в Англії, улюбленицею, головним чином, вищих, багатих, прошарків суспільства, у Бельгії, навпаки, вона стала улюбленицею бідняків, квіткою суто народною.

Тут догляду за нею присвячували усі свої короткі відпочинки шахтарі, трудівники, котрі день і ніч працювали в кам'яновугільних копальнях. Квітка ця була для них відрадою в їхньому безрадїсному житті, і, виходячи з підземного мороку, звідти, де їм щохвилини за-

грозувала смерть, на світ Божий, вони з любов'ю зупиняли свій погляд на чарівній квітці, котра немов промовляла, що й для них існують радощі. Доглядаючи гвоздику, вони намагалися удосконалити красу її форм та відтінків і цим самим перевершити квіти сусідів.

Серед них виникло навіть своєрідне суперництво, що заповнювало порожнечу їхнього буденного життя, створювало у ньому якусь нову мету, нову розвагу. П'ятика, розгул, розпуста — усі ці неминучі супутники безрадiсного існування помітно ослабли, а в деяких випадках і зовсім зникли; таким чином скромна квітка зробила те, чого в інших державах не можуть досягти жодні проповіді, жодні добрі наміри.

Ця пристрасть до гвоздики збереглась серед простолюдинів у Бельгії й до цього часу, і не лише збереглась, але й поширилась на ті верстви, котрі нею раніше не цікавились. Гвоздика тут — предмет дбайливого догляду не лише вуглекопів, але й інших робітників. Тепер культура її проникла до найвіддаленіших куточків Арден, і кому доводилося бувати де-небудь у Спа, Верв'є і навіть Ахені, той, я впевнений, був вельми вражений, побачивши на вікнах кожного маленького робітничого будиночка, кожної бідної халули гвоздики, причому таких рідкісних різновидів і сортів, котрі рідко зустрінеш навіть у зразкових садівничих закладах. Ці, чудові квіти через бідність їхніх власників висаджені не у пристойні вазони, а в прості черепки, проте цвітуть розкішно.

Взагалі гвоздика стала тут символом упорядкованого домашнього вогнища, батьківської любові й турбот; і молодий робітник, приїхавши на чужину для тяжкої праці, зустрічаючи тут цю квітку, завжди згадує отчий дім. Благословляючи, мати завжди підносить синові букетик гвоздик, як єдиний скарб і прикрасу, що вона може дати йому; він, у свою чергу, садить кущик гвоздики на її бідну могилу як останній знак глибокої синівської любові. Букет гвоздик — перший подарунок, перший прояв кохання молодого трудівника у стосунках з нареченою.

Усе це — причина того, що на багатьох картинах старовинних голландських майстрів ми раз у раз бачимо жінок з букетом гвоздик у руках, а на одній із картин у Феррарському соборі помічаємо з букетами цих квітів навіть святих. Зображення гвоздики зустрічається нарешті, й нерідко, і на знаменитих брюссельських мереживах, особливо ж недорогих.

Та не меншу любов до гвоздики відчували певний час і німецькі робітники в Тюрінгені, у них пристрасть до цієї квітки заходила так далеко, що за новий, красивий сорт вони нерідко віддавали половину свого заробітку, останню козу, нерідко — основну годувальницю сім'ї.

Але, загалом, у Німеччині гвоздика не користувалась особливою народною любов'ю, хоч і вважалася завжди символом постійності й вірності, оскільки її квіти, як відомо, навіть засушені, зберігають своє забарвлення.

Звичай, що виник останнім часом у Відні, провадити поминальний

хід робітників, відзначаючи пам'ять борців за свободу у 1848 році, теж не обходиться без гвоздик — червоних. На цей хід збираються, як правило, десятки тисяч людей і відбувається він щорічно у березні.

За кілька днів до урочистостей через газети оголошується маршрут — якій групі, де й коли збиратися й вирушати з таким розрахунком, щоб з'єднатися з іншими групами у місці, звідки веде пряма, у шість верст, дорога до кладовища.

Протягом кількох годин триває іноді хід численних фереїців перед зведеним на могилі борців за свободу обеліском із палаючим факелом. Підходячи до нього, представники кожного фереїну кладуть свій вінок, а інші учасники усипають могилу червоними гвоздиками зі своїх петлиць.

Тут же, біля обеліска, найбільш відомі оратори партії виголошують промови.

З меншою симпатією, однак, ставилися до гвоздики німецькі поети, і в той же час, коли у французів існує її особливий сорт, що має голосну назву гвоздики поета — *Qeillet de poete*, серед німців вона має славу квітки марнослава, пустоти, тілесної, а не духовної краси, й порівнюється з вродливою, але недалекою жінкою. Так, наприклад, Гете говорить: «Гвоздики! Які ви чарівні! Але всі ви так схожі, ледь відрізниш вас одну від одної, і я не знаю, котру з вас вибрати».

До Німеччини гвоздику завіз ще Карл V із Тунісу, коли він, змусивши відступити Солімана, відновив на троні попереднього султана й звільнив із полону 22 000 християнських рабів. Як спогад про одержані перемоги й про лицарські подвиги його воїнів гвоздика перетворилася на улюблену квітку Карла V, віднині вона обов'язкова для усіх придворних садів.

Переходячи до Італії, ми бачимо, що гвоздика так припала усім до смаку, що під час її цвітіння немає такого народного свята, на якому молоді італійські селянки не прикрашали б собі груди або своє чорне волосся цими квітами.

І тут гвоздика завжди вважалася талісманом кохання. І нерідко, йдучи повз зображення Мадонни, на перехресті доріг можна побачити сільську красуню, яка молиться їй з букетиком гвоздик у руці. То вона молиться про щасливу дорогу й повернення свого коханого, котрому необхідно перейти через гори, такі небезпечні, бо там безліч бандитів, вона просить Мадонну благословити квіти, котрі будуть оберегом проти усілякої біди. Тільки-но усе буде готове до від'їзду, вона пришпилить йому ці квіти на груди й буде спокійна: вони захистять його...

У Болоньї ж гвоздика чомусь вважається квіткою апостола св. Петра, і 29 червня в день його пам'яті ними прикрашаються усі церкви і все місто. Цього дня ви не зустрінете тут жодної молодої жінки чи юнака, у котрих не було б цієї квітки в руках, на грудях, у волоссі або в петлиці. Цього дня її носять навіть старі й солдати.

Привезена до Італії століттям раніше, аніж до Бельгії, гвоздика тут так прижилася і розмножилася, що вважається багатьма за дику італійську рослину, і лише історичний запис про те, що вона була

культивована у 1310 році Матвієм Сильватика в числі привезених зі сходу рослин, а потім розведена у садах Медичисів, засвідчує її іноземне походження.

Це підтверджується певним чином і зображенням її в гербі давнього італійського роду графів Ронсекко.

За переказом, гвоздика в цей герб потрапила як пам'ять про квітку, що дала на щастя своєму нареченому, графу Орlando, графиня Маргарита Ронсекко, коли у переддень весілля він несподівано змушений був вирушити до Святої Землі, щоб узяти участь у звільненні гробу Господнього від сарацин.

Тривалий час після цього від нього не було жодної звістки, але згодом один із хрестоносців приніс Маргариті сумну звістку, що Орlando загинув у битві, й передав їй знайдене на ньому пасмо її білявого волосся, котре Орlando узяв із собою як талісман, а разом з пасмом — висохлу квітку гвоздики, що перетворилася з білої на червону від крові Орlando.

Розглядаючи квітку, Маргарита помітила, що в ній утворилось насіння, яке, може, уже й визріло.

Тоді на ознаку пам'яті про свого милого нареченого вона вирішила посіяти те насіння.

Воно виявилось життєздатним, зійшло, і згодом гвоздика розквітла.

Та ці квіти замість чисто-білого кольору, якою була подарована Маргаритою квітка, мали посередині червону, аж криваву пляму, чого у місцевих гвоздиках досі не водилося.

Ці плями були ніби ознакою крові Орlando, пам'яттю про принесене ним у жертву щастя цілого життя, як повелів обов'язок істинно віруючого християнина.

І ось укладачі герба врахували цей великий подвиг і помістили забарвлену його кров'ю квітку в герб тієї, котра була для нього дорожча над усе на світі.

Підсумовуючи, скажемо, що і в Іспанії гвоздика має для молодих людей не менше значення, аніж в Італії, особливо ж у Валенсії, де її змушують цвісти цілорічно.

Найбільшу цінність вона має тут у грудні, коли за одну квітку галантні кавалери часто платять по 6 реалів і більше. Подарувати таку квітку в цей час чарівній доньї вважається вершиною люб'язності.

Ці гвоздики, хоча й усі червоні, мають, однак, кілька різних відтінків, котрі правлять для закоханих іспанців засобом переговорів про побачення. Виходячи з церкви, чарівна донья, ніби ненароком, відкидає край своєї мантилі й показує своєму аморозо, що пильно стежить за нею, пришпилену на грудях гвоздику, за відтінком якої той дізнається про час, коли можна буде зустрітися з нею.

Дуенья, яка супроводжує її, вдає, ніби нічого не помічає, — бо й вона була молоддю, й вона свого часу перемовлялася з допомогою гвоздики...

Квітка імператриці Жозефіни
й емблема наполеонідів —
фіалка

«la plus humble des fleurs sera
la plus superbe...»
Desmarests

Дивовижний, незрівнянний за своєю ніжністю запах фіалки й приємне поєднання лілового забарвлення квітки із соковитою, яскравою зеленню листя з давніх-давен зробили маленьку фіалку улюбленицею людини.

Як оповідає східна легенда, фіалка виникла із вдячних сліз Адама, коли архангел Гавриїл приніс йому на острів Цейлон радісну звістку, що Господь простив йому гріхи.

Інша легенда свідчить: одного разу бог сонця Аполлон переслідував своїми пекучими променями чарівну дочку Атласа, нещасна дівчина звернулась до Зевса, благаючи сховати й захистити її. І ось великий громовержець почув її благання, перетворив дівчину на чудесну фіалку й сховав у затінку кущів, де вона з того часу щовесни розквітає й виповнює тонким ароматом небесні гаї.

Тут, може, ця прекрасна квітка залишилась би назавжди й ніколи не потрапила б до нас на землю, якби Прозерпіну, дочку Зевса й Церери, не викрав несподівано Плутон якраз тієї хвилини, коли вона в небесному гаю збирала фіалки. З переляку вона впустила з рук зірвані нею квіти на землю... ось від цих фіалок й народилися ті, що ростуть у нас і донині.

Пов'язана із спогадами про викрадення Прозерпіни Плутоном фіалка вважалася у греків квіткою смутку і смерті, нею прибирали і смертне ложе, й могили молодих, дочасно померлих дівчат.

Та з іншого боку, як подарунок Прозерпіни, як звістка, котру та щовесни подає своїй матері Церері, вона для греків — символ прощовесни подає своїй матері Церері, вона для греків — символ прощовесни подає своїй матері Церері, котрі Піндар оспівував, як будження природи і водночас девіз Афін, котрі Піндар оспівував, як

заквітчане фіалками місто, а скульптори й живописці зображували у вигляді жінки з вінком фіалок на голові.

Вінками й букетами з фіалок греки любили прикрашати і себе, і своє житло, і статуї домашніх богів, а також увінчували ними щорічно на день весняного свята трирічних дітей, знаменуючи цим, як свідчить Пасхалій, що беззахисні для них роки минули, і віднині вони вступають у життя маленькими громадянами.

Узагалі, фіалка — улюблена квітка давніх греків.

Гомер, бажаючи якнайяскравіше змалювати всю чарівність гроту німфи Каліпсо, каже, що він був уквітчаний такими чарівними фіалками, що навіть Меркурій, котрий вічно поспішає й ні перед чим не зупиняється, не міг не уповільнити свого кроку.

Не менш, ніж греки, фіалкою цікавилися й римляни.

Вони вживали її, як цілющу траву, а також додавали в вино, котре називали весняним напоєм.

Без фіалок не минала жодна радісна подія, жодне релігійне свято, а тому околиці Риму, як і околиці Афін, перетворилися на плантації фіалок, на що Пліній нарікає, зауважуючи: римляни краще б вчинили, якби замість марних квітів садили б маслинові гаї.

Їх оспівували кращі римські поети, а Генуя навіть карбувала фіалку на своїх монетах.

З фіалкою ми зустрічаємось і в легендах давньовендської міфології, де їй надають магічних властивостей.

Похмурий вендський бог Чорнобог, свідчить одна із тих легенд, мав чудовий замок і чарівну дочку.

Та ось прийшли християнські проповідники: вони знищили його силу, перетворили чудовий замок на скелю, а красуню-дочку на фіалку, котра розквітає лише раз на сто років. І кому пощастить зірвати ту фіалку, той візьме шлюб із найбагатшою, найпрекраснішою нареченою країни й стане найщасливішим серед людей.

На згадку про цей переказ у середньовічній південній Німеччині щовесни святкували той день, коли знаходили першу фіалку.

Знахідку чіпляли на високу жердину посеред зеленої галявини, і старий, і молодий збиралися, щоб поспівати й потанцювати, повеселитись. Усі раділи нагоді вийти на волю із тісних задушливих приміщень, де жили всю зиму, зібратися разом, подихати свіжим весняним повітрям, помилуватись пробудженням природи.

Одного разу за правління Оттона Радісного цей звичай став причиною кривавої сутички в околицях Відня між лицарем Нітгардом Фуксом й селянами, — сутички, оспіваної середньовічним поетом, мейстерзінгером Гансом Саксом, а потім Анастасієм Грюном.

Одного разу весною Нітгард знайшов у лісі при Дунаї першу фіалку і, накривши її своїм капелюхом, побіг до герцога, щоб повідомити його про щасливу знахідку й запросити його та увесь двір на «свято весни».

Тієї хвилини якийсь селянин, йдучи мимо, помітив на галявині лицарського капелюха й поцікавився — що під ним; побачивши фіалку

швиденько зірвав її, натомість поклав купу гною, накрив усе капелюхом і, ніби нічого не сталося, зник.

Тим часом герцог Оттон з усією свитою із запрошеними дамами урочисто з'явився на місце, де росла фіалка. Але, коли Нітгард підняв капелюха, то на загальний подив, під ним виявилась не фіалка, а бруд. Оскаженілі віденці вирішили, що Нітгард вирішив поглумитися з них, і впали в таку лють, що бідолашний лицар врятувався від їхнього гніву лише завдяки своєму швидкому коневі.

Прикро вражений Нітгард не міг збагнути, як це могло статися, коли раптом, від'їхавши трохи далі, побачив свою фіалку, прикріплену до тички, й цілу юрбу селян, що весело танцювали довкола неї. Вихопивши із піхов меч, він кинувся на них, почав їх розганяти, багатьох поранив й залишився на полі танців переможцем. З того часу він одержав прізвисько «*Bauernfeind*» — ворог селян.

Після греків фіалка ні в кого не користувалася такою любов'ю, як у давніх галлів, вона для них була символом невинності, скромності й цноти, тому нею посипали шлюбне ложе й прибирали могилу дочасно померлої нареченої.

Від галлів ця любов до фіалки перейшла до їхніх нащадків — французів, у котрих за часів, відомих під назвою *jeux floraux* — поетичних змагань, які відбувалися щорічно в Тулузі, однією з вищих нагород була золота фіалка.

Запроваджені в 1323 році, змагання набули особливого блиску в 1490, коли їх очолила знаменита красуня Клеманс Ізор, що мала фіалку понад усі квіти, й навіть надіслала її як символ довічної відданості й вірності своєму коханому лицарю, котрий перебував у полоні.

Фіалку неодноразово оспівували й французькі поети, зокрема сучасник Людовика XIV поет Демаре (*Desmarests*), посилаючи знаменитій засновниці літературних вечорів Жюлі де Рамбульє вінок із фіалок, змушує цю квітку говорити про себе ось що:

«*Franche d'ambition je me cache sous l'herbe
Modeste en ma couleur, modeste en mon séjour;
Mais si sur votre front je puis me voir un jour
La plus humble des fleurs sera la plus superbe.*»

(Не маючи честолюбності, я ховаюсь у траві, скромна своїм забарвленням, я скромна також і вибором місця; але якщо коли-небудь побачу себе на вашому чолі, то з найскромнішої квітки я стану найкращою).

Вважаючи фіалку символом скромності й чистоти, французькі письменники не могли навіть терпіти, аби з нею порівнювали когось негідного, і коли мадам де Севільє надумала з лестоців знамениту фаворитку Людовика XIV Луїзу де Лавальєр назвати у своїх листах скромною фіалкою — «*humble violette*», то мадам де Жанліс (тож французька письменниця) була просто обурена таким порівнянням.

Особливою любов'ю ця скромна квітка користувалася в багатьох французьких актрис.

Так, наприклад, відома французька актриса і водночас улюблениця короля Моріца Саксонського Андриєнна Лекуврер так пристрасно любила цю квітку, що Моріц, бажаючи зробити приємне, подарував їй печатку з вигравійованою фіалкою й написом: «Il faut me chercher»*.

Кажуть, що й букет, котрим отруїла її суперниця, герцогиня де Бульон, був теж зроблений з фіалок.

Інша, не менш знаменита французька актриса, Клерон, яка жила, правда, у кінці XVIII століття, так любила цю квітку, що один із її прихильників завів для неї цілі оранжереї фіалки. І протягом усього року, влітку і взимку — двадцять років підряд, — щоранку надсилав їй букетик фіалок.

Зі свого боку, маючи на меті підкреслити не меншу відданість у дружбі й постійності, Клерон щовечора зривала по квітці, заварювала з неї чай і випивала його. Це був для неї немовби напій кохання — *Elisire d'amore*.

Нарешті, пристрасна прихильниця фіалки — Сарра Бернар, у котрої вся квартира й одяг просякнуті запахом цієї квіттки, оскільки цілий рік фіалки стоять в її будуарі та в усіх кімнатах.

Фіалку любив також і нещасний французький король Людовик XVI, прекрасна душа якого була подібною до цієї квіттки, а від нього ця любов перейшла і до його наступника дофіна, котрий завжди з особливим задоволенням вручав батькові власноручно вирослені фіалки.

Та особливо видатну, вкрай дивну роль відіграла ця квіттка в житті імператриці Жозефіни, а почасти і в житті імператорів Наполеона I та III, про що дозволимо собі розповісти дещо докладніше.

Початок цієї історії має певний зв'язок із згаданою вище пристрасною дофіна до фіалки.

9 березня 1795 року пізно ввечері, — як свідчать нотатки окремих сучасників, — біля воріт в'язниці Тампль, де знемагав ув'язнений маленький дофін, з'явилась молода гарна дама з горщичком розкішно розквітлених фіалок й попросила стража воріт передати їх бідному маленькому царському страждальцю. Вона знала пристрасність хлопчика до цих квітів і хотіла порадувати його, надіславши їх до в'язниці як привіт весни.

Це була не хто інша, як Жозефіна Богарне, майбутня імператриця французька. Вона теж любила ці квіти і, вражена співчуттям до хворої дитини, нехтуючи небезпекою, у супроводі Баррасса прийшла зробити ту святую справу, котру підказувало їй її золоте серце.

Хвора на рахіт дитина не надовго пережила цю радість і через місяць померла.

Його поховали вночі, потайки, в одному з непомітних куточків кладовища св. Маргарити, причому на згадку про те, що ця дитина так любила той горщичок з фіалками й, перебираючи перед смертю слабючими ручками їхні кучеряві листочки, шептала: «Весною ми

* «Шукайте мене». (Фр.)

знову зустрінемося з вами, дорогі квіточки», — якась добра душа посадила їх йому на могилку.

Відтоді квіти Жозефіни щорічно цвіли на невідомій могилі маленького Людовика XVII і, розростаючись, дедалі більше покривали її щовесни суцільним ліловим килимом.

Тим часом, зустрівшись на одному з блискучих балів, влаштованих президентом конвенту Баррасом, із тодішнім світилом, сяйво якого лиш вияскравлювалось, молодим генералом Бонапартом, Жозефіна полонила його своєю красою і своїм скромним нарядом, що своєрідно вирізнявся серед розкішних туалетів республіканських модниць. Замість коштовних каменів, що вражали погляд, усі її прикраси склалися з невеличкої гірлянди фіалок на голові й кількох пучечків цих же квітів на грудях.

Жозефіна шанувала їх особливо, оскільки вони нагадували їй про повернення волі.

Кинута, як розповідають, на початку революції разом з багатьма іншими невинними жертвами до знаменитої Консьєржері (в'язниці попереднього ув'язнення), Жозефіна з хвилини на хвилину чекала страти на гільйотині й прощалася вже з життям, аж раптом одного вечора до неї прийшло миле дівча — дочка тюремника й подала їй букет фіалок.

Цей несподіваний подарунок воскресив надію, що турботи однієї з високоставлених її подруг про звільнення, можливо, закінчаться успіхом, і вона побачила в тих квітах щасливе передвістя своєї волі.

І справді, передчуття не обмануло її. Прохання подруги подіяло, й наступного ж дня Жозефіну звільнили.

З того часу фіалка для неї — символ життя і щастя, і коли вона зустрічала якого-небудь нещасного й знедоленого, то ніколи не минала нагоди подарувати йому фіалки як подарувати квіти дофіну. Відступить. Можливо, саме це спонукало її подарувати квіти дофіну.

Пристрасть до цих квітів сягала крайніх меж. Живі фіалки шиті фіалками, ліловий колір став улюбленим кольором, живі фіалки були єдиною прикрасою, і вся вона, і все її оточення пахтіло ними. Зачарований генерал Бонапарт цілий вечір не відходив од неї, а коли вона від'їжджала, — провів до карети. Прощаючись, Жозефіна ледь нахилилась, і букетик фіалок з грудей упав до її ніг. Наполеон схопив його, пристрасно притис до губів і забрав з собою як першу запоруку кохання.

9 березня 1796 року, рівно через рік після того, як Жозефіна принесла бідному дофіну фіалки, у міській ратуші Парижа відбувалось її урочисте вінчання з Наполеоном. Знову Жозефіна була зовалась її урочисте вінчання з Наполеоном. Знову Жозефіна була зовалась її урочисте вінчання з Наполеоном. Знову Жозефіна була зовалась її урочисте вінчання з Наполеоном. Знову Жозефіна була зовалась її урочисте вінчання з Наполеоном. Знову Жозефіна була зовалась її урочисте вінчання з Наполеоном.

Виходячи з ратуші, схвильована, радісна, вона не могла стримати букети фіалок — її квітів кохання і щастя.

Виходячи з ратуші, схвильована, радісна, вона не могла стриматися, і коли кілька сльозинок радості впади на її букет, вона, звертаючись до Наполеона, сказала:

— Дозволь мені, мій милий друже, завжди носити ці квіти у цей

чудесний день мого життя. Хай вони щовесни будуть оновленням нашого кохання, нашого щастя.

І Наполеон ніколи не забував цього прохання. Хоч би де він не був — серед битви чи в поході, чи в сп'янінні славою, — Жозефіна завжди знаходила у день свого шлюбу свіжий букет фіалок на нічному столику в опочивальні.

Минули роки, голова Жозефіни прикрасилась імператорською короною, та, як і колись, не було для неї більшого задоволення, аніж одержувати цього дня свій букет фіалок.

Тим часом слава і могутність Наполеона все росли, а щаслива зірка Жозефіни почала тьмяніти. Дорога для неї рука готувалась задати їй смертельного удару.

Ще тільки повзли неясні чутки про намір Наполеона вибрати більш відповідну своєму санові, із царського роду, дружину і про добровільне, нібито, зречення Жозефіни, як настало 9 березня 1808 року. Як навмисне, у переддень цієї дати помер двірцевий садівник, котрий вирощував фіалки, а Наполеон нізачо не хотів дарувати Жозефіні квітів із саду, де був покійник. Але де ж узяти інших фіалок у цей час?

Усюди по Парижу розіслано гінців з наказом: хоч би там що, а квіти знайти. Та все марно — їх немає ніде. Тим часом, година, коли Жозефіні мають бути вручені фіалки, наближається.

Наполеон обходить усі вулиці, всі площі, де продають квіти, та не знаходить нічого й думає вже про те, як би заспокоїти Жозефіну, але раптом, підходячи до Лувру, бачить біля воріт маленьку, вкрай згорблену стару з корзиною чудових букетиків фіалок. На радощах, він вихоплює у неї кращий букетик, кидає жменю золотих і, перш ніж стара отямлюється, щезає.

Торжествуючи, він входить до Жозефіни, вручає фіалки й розповідає, як важко було їх знайти.

Спалахнувши від радощів, Жозефіна обіймає Наполеона, дякує, цілує букет. Але раптом блідне, чуває себе погано і, впустивши фіалки, з жахом вигукує: «Геть! Геть! Це квіти смерті... Вони розквітли на могилі!»

Щоб заспокоїти схвильовану Жозефіну й довести, що все це не так, і все, що вона каже, — це витвір уяви, Наполеон наказує негайно розшукати стару, яка продавала квіти. Та всі пошуки — марна річ: її ніхто не знає, ніхто її не бачив.

Передчуття Жозефіни, однак, не були обманом. Через два дні знаходять стару жінку, й вона зізнається, що зірвала ті квіти на чийсь могилі, на кладовищі св. Маргарити. Отже, то справді були квіти, подаровані Жозефіною дофіну.

З цієї хвилини Жозефіна втратила спокій. Невловиме передчуття чогось страшного, якогось несподіваного нещастя повсюди переслідує її. Незабаром передчуття перетворюється на гірку дійсність: вона дізнається про рішення Наполеона розлучитися з нею і взяти шлюб із дочкою австрійського імператора Марією-Луїзою.

Намір імператора стає реальністю, і, змушена розлучитися з тим, кого вона цінувала понад усе на світі, кого обожнювала, Жозефіна усамітнюється в своєму улюбленому замку Мальмезон, де нікого не приймає, віддаючись догляду за квітами. У них вона вбачає своїх кра-щих друзів, лише з ними ділиться своїм горем.

Тисячі квітів тепер везуть сюди з усіх кінців світу. Тут можна зустріти дітей і півдня й півночі, мешканців гір і долин, та лиш однієї квітки нема — фіалки... Цих своїх, колись улюблених, квітів Жозефіна тепер не тільки не носить, не тільки бачити їх не хоче, але й наказує, щоб ніхто вголос не вимовляв їхньої назви.

Так минають чотири роки, як раптом 9 березня 1814 року з букетом фіалок з'являється до неї трирічний малюк — син Наполеона, а за ним і сам Наполеон. До сліз зворушена Жозефіна падає в обійми Наполеона й забуває на хвилину всю гіркоту образу.

Це був останній щасливий день Жозефіни, останній щасливий день її життя, тому що через два місяці у тій же розкішній вітальні, де вона приймала Наполеона з маленьким «королем римським», — де вона стояла вся всипана фіалками її домовина й лунали поховальні співи. Перенісши важку пожертву заради коханого, вона не пережила його горя — вигнання на острів Ельбу.

Та зі смертю Жозефіни фіалка не щезає з історії Наполеона. Вона стає девізом його прихильників, а згодом і взагалі партії Наполеонідів. Його прихильники вбачають у ній квітку щастя великого імператора, і коли Наполеон тікає з острова Ельби (якраз розквітають на півдні перші фіалки) й з'являється серед своїх ветеранів, вони зустрічають його радісними вигуками: «Le voila, le voila le pere la Violette» (Ось він, ось він, батько фіалки). І всі солдати, всі одностудці з'являються з фіалками в петлиці, усі жінки — з букетиками цих квітів на грудях, на капелюшках, й усі будинки, магазини завітчуються фіалками, знаменуючи сподівання нової весни, нового відродження імперії.

Однак ця радість, як відомо, тривала недовго. 22 червня Наполеон вимушений був зректися престолу на користь свого малолітнього онука. Тоді, згадавши про Жозефіну, він востаннє вирушив у Мальмезон й нарвав на її могилі фіалок, котрі квітли тут чи не цілорічно. Але щаслива зірка, що світила з квітами Жозефіни, зайшла. Фіалки були зірвані на могилі.

15 липня 1814 року Наполеона посадили на корабель «Белерофон» й перевезли, мов полоненого, на острів св. Єлени.

Коли він помер, на його грудях у золотому медальйоні, з яким він ніколи не розлучався, знайшли дві засушені фіалки й пасмо білявого волосся — згадку про дві свої, ранкову й вечірню, зорі — милу Жозефіну й не менш любого маленького сина, короля римського.

Але й зі смертю Наполеона таємничий зв'язок із ним фіалки не припиняється. Ця квітка й далі, як ми вже згадували, щось важить у житті його нащадків.

Даремно добиваючись при всіх дворах відповідної його санові

дружини, Наполеон III зупинив, нарешті, свій вибір, на чарівній іспанці, котру немов би сама доля визначила йому за дружину.

Євгенія, графиня Монтихо, герцогиня де Теба — таке було ім'я майбутньої імператриці французів. Батько її, Пенерандо де Теба, належав до одного із знатних іспанських родів, а мати походила з давньошотландського роду Кирпатрик Гласборн, спорідненого зі Стюартами й герцогами Альба.

Батьки матері Євгенії переселились до Парижа ще за Наполеона I й стали його прихильниками. Тут Марія, так звали матір Євгенії, ще будучи дитиною і граючись в Тюльерійському саду з іншими дітьми, випадково познайомилась з маленьким Луї Наполеоном, сином улюбленої падчерки (дочки Жозефіни від першого шлюбу) і, водночас, невістки Наполеона — королеви Гортензії. Обом дітям так зійшлися і подружили, що одного разу маленький Луї Наполеон приніс своїй подрузі в подарунок букет фіалок оправлений в золоту обручку. Коли Марія прийшла додому, то мати її, побачивши обручку, всередині якої було написано «Жозефіна», веліла негайно віднести її назад й віддати няні хлопчика. Та наступного дня хлопчик до саду не прийшов, а згодом і зовсім щез, отож обручка мимоволі залишилась у Марії.

Як виявилось згодом, то була вінчальна обручка імператриці Жозефіни, котру Луї Наполеон, граючись із дядьком (Наполеоном II) зняв з його пальця й кудись заховав. Шукали її всюди, але так і не знайшли. Наполеон був дуже засмучений і поїхав на війну з Австрією без неї. То було погане передвістя для Жозефіни, котре незабаром справдилось, оскільки та війна закінчилась шлюбом Наполеона з дочкою австрійського імператора Марією-Луїзою.

Маленька Марія дуже любила цю обручку й дбайливо зберігала серед своїх найкоштовніших дрібниць, хоч не мала ані найменшого поняття про те, хто її подарував і яка їй ціна.

Сягнувши 16-річного віку, вона вийшла заміж за свого дядька, герцога Пенаранда, і 5 травня 1826 року в неї народилась донька, Євгенія.

Маленька Євгенія, не раз буваючи в Лондоні у родичів своєї матері, побачила тут принца Наполеона, що жив у Лондоні, будучи членом політичного товариства карбонаріїв.

Жваве, чарівне дитя, яким була Євгенія, дуже сподобалось йому; він почав гратися з нею, і дівчинка, як усі діти, негайно принесла усі свої кращі іграшки й коштовності. Серед останніх була й знаменита обручка.

Луї Наполеон одразу ж упізнав її й дуже зрадів знахідці і з цієї хвилини вважав себе ніби зв'язаним якимось таємничим ланцюгом з маленькою Євгенією.

Тим часом мати Євгенії, дізнавшись про значення подарованої їй обручки, негайно склала свій план дій і, побачивши в тому для Євгенії ніби перст Божий, всіляко намагалась, аби вона не вийшла ні за кого, а лиш за Луї Наполеона.

Щоб здійснити свій план, вона переселилась до Парижа, де

всіляко намагалась зустрічатись з Луї Наполеоном, котрий на той час уже готувався перетворитися із члена карбонаріїв на імператора.

Євгенія з'являлася перед ним не інакше, як із букетиком фіалок на капелюсі чи на грудях, у ліловій сукні або вуалі фіалкового кольору.

Коли ж у 1851 році все було готове до державного перевороту, і Євгенія з'явилась на балу в ратуші Парижа, зодягнена як імператриця Жозефіна, з фіалками у волоссі й пучечком фіалок на плечі, доля її вирішилась. Наполеон зазнав поразки, і 29 січня 1853 року Євгенія стала імператрицею французів. З того часу фіалки — її улюблені квіти, їм віддає перевагу й увесь модний світ Парижа.

Тільки це вже були не скромні квіти Жозефіни, а їхній благородний вид — пармські фіалки, з темнішим забарвленням і сильнішим запахом.

Так цвіла й чарівно пахла ця фіалка, мов квітка щастя й радощів, понад 70 років, поки 9 січня 1873 року знову перетворилась на квітку смерті. Цього дня помер Наполеон III, — помер, як вигнанець, у Англії.

14 січня в Чизельгерсті в парадній залі, прикрашеній тербами з імператорською короною і заставленою багатьма свічниками з яскравими свічками, лежав у труні Наполеон III. На грудях його покривом розп'яття, а навколо труни у різноманітному поєднанні: у вінках, букетах, гірляндах й навіть просто розсипані на підлозі — усюди були фіалки, надіслані від численних друзів і прихильників наполеонівської династії у Франції. Це було останнє вітання з батьківщини.

Чи розквітнуть фіалки знову на могилі Наполеона — це ще питання, та його прихильники залишаються вірними їм й досі. І до цих пір у день ангела імператриці Євгенії, в Ніцці, де вона постійно перебуває, усю церкву прикрашають фіалками, котрі надсилають з усіх кінців Франції як нагадування про те, що вірні послідовники Наполеона ще не забули його. Крім того, біля входу до самої церкви сидить сила-силенна продавців фіалок, і ніхто, йдучи в церкву, не увійде до неї, не купивши букетика...

З фіалкою пов'язана ще одна сумна оповідь, яка теж стосується епохи революцій. Це історія паризької вуличної знаменитості, «старої з фіалками», як усі її називали — Луїзи Пішон.

Близько 1855 року здивовані перехожі могли бачити скромну дровину, винесену із церкви St-Germain-des-Près, буквально засипану сотнями букетів зів'ялих і засохлих фіалок.

Покійну знали як наречену Барі, одного з чотирьох Ларошельських сержантів, котрі загинули на ешафоті на початку правління Луї Філіппа.

За кілька годин до страти Барі попросив тюремного священика, котрий прийшов його висповідати, передати нареченій прощальний букет фіалок, і це прохання було свято виконано.

Одержавши цей останній дар від палко коханого нею юнака, котрий до останньої хвилини сподівався на помилування, нещасна Луїза

збожеволіла, і відтоді протягом 35 років її зустрічали по всьому Парижу, особливо в околиці St-Germain, де вона жила, постійно з букетом фіалок, котрий поновлювала щотижня — влітку і взимку.

Усі ці букети нещасна складала потім до шафи, де їх знайшли в день її смерті.

Помираючи, вона просила, щоб ці квіти, з котрими ніколи не розлучалась, що будили у ній найдорожчі спомини про коханого, поклали разом із нею в могилу.

І ось тепер, на виконання її останньої волі, усі букети й були покладені на домовину, щоб при похованні зійти з нею в останнє земне помешкання.

Це видовище справляло важке й водночас тепле враження. Так палко кохати протягом 35 років — чи не зразок постійності!

Кожен перехожий мимоволі замислювався над сумним життям бідної Луїзи і, перехрестившись, творив молитву за упокій її душі...

Таке цікаве місце фіалки в історії Франції, але цю скромну квітку любили і в деяких інших країнах: і королі, й поети, які не раз оспівували її.

Шекспір називає фіалку своєю улюбленою «darling» згадує у віршах Шеллі, Томас Мур — у «Лалла Рук», а Гете не лише оспівує, а й намагається, щоб його рідне місто Веймар, мов Афіни, околиці яких, як ми дізнались раніше, являли собою суцільні поля цих квітів, — було увінчане фіалками.

Скрізь біля доріг, на полях, в громадських парках, на лісових галявах ви можете тепер зустріти там фіалки. Народ називає їх фіалками Гете — «Goethes Veilchen», тому що великий поет відчував до цієї квітки таку прихильність, що ніколи не виходив на прогулянку, не захопивши з собою насіння фіалок, котрі потім розсівав усюди, де тільки міг.

І хоч давно вже нема поета, але щовесни околиці Веймара перетворюються на розкішний килим із фіалок — це пам'ять про нього, котра збережеться ще багато, багато десятків літ і, хтозна, може, переживе навіть славу його творінь ...

Крім Гете, в Німеччині фіалки користувались ще більшою любов'ю знаменитого автора «Картин природи» Александра фон Гумбольдта й короля пруського Фрідріха-Вільгельма III.

Цей король особливо любив прикрашати фіалками портрет своєї покійної дружини, королеви Луїзи, на згадку про те, що портрет цей, обвитий гірляндами з фіалок, привидівся йому саме того дня, коли він заснував орден залізного Хреста, що відповідає у німців Гергіївському Хресту й служить нагородою за хоробрість.

Любив фіалки й покійний старий імператор Вільгельм, котрому щодня за сніданком будь-якої пори року подавали плато із свіжими фіалками, а на день його народження ними прибирали увесь обідній стіл і всю залу. Цей звичай зберігся певним чином і після його смерті.

Любив їх, нарешті, і наш дорогий великий письменник І. С. Тургенев.

Лікуючись у Вісбадені, він щоранку гуляв з букетиком духмяних фіалок, які потім неодмінно дарував Г. Балашовій, котра лікувалася там у той же час.

— Це мої улюблені квіти, — казав він їй, як свідчить вона в одній з московських газет, — я почуваю особливе задоволення вручати їх тут вам щоранку. Це щось поза моєю курсовою програмою. Нікому, нікому про це не кажіть...

Квітка богині весни Остари й освідчення в коханні — конвалія

«В гомоні зеленім ліс залопотів
Під яскравим сонцем весь позолотів;
Горда і цюталива, до княжни подіб
Вийшла на узлісся конвалія срібн.

Що може бути таким простим і таким чарівним водночас, як не конвалія? Кілька біленьких, немов із порцеляни, дзвіночків на довгій стеблині і двійко світло-зелених листків — от і все; а тим часом — яке диво, яка довершеність! Особливо ж гарна конвалія у своєму лісовому середовищі, на галявині серед негустого лісочка, оточена безліччю яскраво-зеленого листя. А яка вона гарна в букеті, обкладена своїм же листям!

Та найкраще, що в ній може бути, — п'яний запах. Це один із найтонших приемних запахів, з котрим можуть зрівнятися хіба що запахи фіалки й резеди. Щоправда, конвалію ніколи не можна залишати у кімнаті, де сплять, оскільки від її запаху починає боліти голова, зате як приємно вдихати той цілющий аромат на відкритому повітрі, особливо ж у лісі, коли він лине до вас з легеньким повівом вітерцю!

Тепер конвалія для нас — лиш прикраса, і хіба що зрідка букет на Трійцю, коли ми йдемо із ним молитися до церкви, — набуває деякої символіки. Поет каже:

«На Трійцю, давніх заповітів
Оберігаючи ключі,
Ніхто не з'явиться без квітів,
До храму Божого йдучи.
Бузок, конвалія, фіалка —
Травневії дари природні,
Улюблені й кохані палко,
Прикрасять щедро храм Господній».

Та був час, і час дуже давній, коли конвалія, скажімо, у давніх германців була присвячена богині Остари — богині ранкового сонця, променистої зорі й провісниці весни.

На честь цієї богині на Пасху (а Пасха й до цього часу, відповідно до її ім'я, називається по-німецьки Ostern) розкладали багаття й влаштували свято, де всі молоді дівчата й хлопці прикрашали себе квітами конвалії як квітами щастя й кохання. Свято тривало, поки трималися конвалії, а потім, коли квіти в'яли, їх кидали у вогонь — ними приносили богині Остари приемну жертву.

Німецький поет Ф. Вебер у поемі «Тринадцять Облич» про це розповідає:

«Бог кохання, о чистий Бальдер, наш привіт сприйми прихильно,
квіти чисті, немов серце, ми кладем до ніг твоїх...» І, обходячи жертвний камінь, вони кидали священні трави, білі дзвіночки (конвалії) — ці світлі зірочки, ці яскраві іскри у вогонь.

З квітами цими молодіці вирушали рано-вранці на початку свята до священного джерела й умивалися, щоб якомога довше зберегти свіжість і чарівність обличчя. Це середньовічне повір'я так глибоко вкорінилося у деяких місцевостях Саксонії, наприклад в Альтмарку, де й тепер можна бачити дівчат, що йдуть перед Пасхою вмиватися джерельною водою з метою зберегти свою вроду.

Із зникненням язичництва богиню Остару замінила в народному переказі Пресвята Діва й досі існує повір'я, що в ясні місячні ночі, коли вся земля огорнута глибоким сном, Цариця Небесна, оточена вінцем із блискучих, мов срібло, конвалій, з'являється іноді тому із щасливих смертних, кому готує яку-небудь несподівану радість...

А в Англії в Сусексі склалася цікава легенда про бій св. Леонарда, одного із сподвижників Хлодвіга, котрий прийняв християнство, із страшним драконом Сінь побіяв Толбіака.

Три дні й три ночі св. Леонард невтомно бився з ним, іноді зовсім втрачаючи силу й надію перемогти. Та нарешті з допомогою Божою, на четвертий день із задоволенням побачив, як страшне чудовисько, тягнучи за собою довгого хвоста, щезає у глибині лісів, аби більше звідати не з'являтися. Це була перемога християнства над язичницькими примарами.

Ця боротьба св. Леонардові не обійшлася марно: його руки й тіло були жорстоко зранені іклами й кігтями дракона, а на місцях боротьби було безліч слідів крові з його ран.

Та Господь відзначив ці плями пролитої святителем крові й освятив їх, виростивши на тому місці квіти цюти й святості — конвалії.

Благочестиві мандрівники й досі зустрічають ці сліди битви повсюди у лісі, забарвлені в біле, уважно прислухаючись, вони здатні, як стверджують, чути, як сніжно-білі дзвіночки конвалії відзвонюють переможний гімн...

Мов відлуння середньовічних звичаїв у деяких селах Франції ми й тепер зустрічаємо звичай відзначити щорічно «свято конвалії». Воно завжди відбувається у першу неділю травня.

Цього дня після полудня мешканці кількох сусідніх сіл збирають-

ся у найближчий ліс по конвалії. Вирушають не лише молоді, але й старі, пильнуючи, щоб не розходились у лісі, а нарвавши конвалій, до ночі повертаються додому.

Наступного дня конваліями прикрашають у будинках вікна, каміни й столи, причому до конвалії часто додають і бузок. Потім збирають на стіл і запрошують молодь снідати. Співають пісні на честь першопричини свята — конвалії, символу весни. Сміх і розваги зрештою закінчуються танцями.

Ось тут конвалія знову стає предметом ритуалу. Запрошує на танець, звісно, хлопець, але погодитись чи ні — справа дівчини, й вона відповідає на запрошення мовчки, з допомогою конвалії.

Це відбувається так. У кожної і в кожного — по букетику конвалій. Дівчата прикріплюють його до ліфа, а хлопці — у петличку сюртука.

Коли хлопець запрошує дівчину до танцю, то вона, на знак згоди, віддає йому свій букетик, а він передає свій, й вони прикріплюють конвалію знову. Раз вибравши одне одного, молоді люди вже не розлучаються й танцюють усі танці разом.

Тепер такий вибір означає лиш взаємну симпатію і обмежується танцями протягом усього вечора; та колись букетик конвалії мав значно глибше значення: він означав певним чином згоду молодих людей на взаємний шлюб, і сам цей вечір закінчувався оголошенням — хто кого вибрав і хто з ким одружується.

Якщо хлопець, наприклад, хотів висловити дівчині свої почуття, то він просив у неї шпильку й пришпилював її букетик навпроти серця. Відмова дати йому шпильку означала, що дівчина не хоче бути його дружиною.

Якщо хлопець був гордий або ж сором'язливий, то перш ніж попросити у дівчини шпильку, він пропонував їй свій букет. Дівчина взяла букет й приколола до грудей, — отже, виявила йому свою симпатію і згоду на шлюб.

Кинути конвалії на землю мало різноманітне значення: цим жестом можна було висловити і холод почуттів, і незгоду на шлюб, але наступити при цьому на них ногою — означало антипатію, відразу й навіть озлобу.

Ще віддаленішим відгуком тих середньовічних свят став у двадцятих роках минулого століття звичай мешканців Ганновера влаштувати прогулянки в замський ліс Ейлерейде, в якому конвалії росли в такій кількості, що утворювали подекуди суцільні галявини.

Марною, стверджують сучасники, була б спроба змалювати чарівність таких галявин, засипаних, мов снігом, білими квітами, і дивовижний, п'яний аромат, що линув звідти. На місці веселощів ставились намети, де можна було випити кави, майтранку, лимонаду та інших напоїв, а також намети для куріння й закусок. Свято закінчувалось, як і згадані свята у Франції, танцями, серед яких улюбленим був так званий німецький вальс-Landler.

Усі дороги до лісу тими днями заповнювали натовпи міщан різного віку, які потім з раннього ранку до пізнього вечора снували по лісу,

збираючи конвалію. І ніхто не повертався додому без букетів цих квітів, якими потім прикрашали всі кімнати й навіть двері будинків...

Конвалія — улюблена квітка й парижан. Першого травня, коли робітники на знак солідарності з іншими трудівниками світу з'являються з червоними гвоздиками в петлиці, решта парижан ходять, прикрашені білими конваліями, немов емблемою «освідчення серця», тому навіть перше травня називається в Парижі «le jour des mugnets» (днем конвалій).

Цього дня попит на конвалії буває такий великий, що її привозять з провінції цілими вагонами, не враховуючи тих мільйонів квітів, які штучно вирощуються в теплицях на околицях Парижа.

На того, хто не має в цей день у руках, на грудях чи в петлиці конвалії, всі дивляться з якимось подивом...

Після того, як конвалія відцвіте, з неї виростає кругла червона ягідка. Про ці ягідки одне німецьке повір'я каже, що то не ягоди, а палкі, пекучі сльози, нібито, конвалія оплакує закінчення весни, до якої відчула величезну любов. Та й сама весна була небай-вужа до маленької, вишукано зодягненої в біле платтячко квітки, схованої під широкою парасолькою зеленого листа.

Але весна, це чарівне веселе створіння у блискучому строї, насправді — лиш кругосвітня непостійна мандрівниця. Вона ніде не знаходить собі спокою і, голублячи всіх, ні на кому не зупиняє свого вибору. Тут теж так сталося: конвалія всією душею прикипіла до своєї веселої непостійної подруги, а легковажність весни для ніжної тендітної квітки перетворилась на важке невимовне горе. Маленькі квіточки серед літньої спеки обсипались, а на їхньому місці, із самого серця конвалії, вилились вогненно-червоні краплини сліз — ягідки.

У зв'язку з цією язичницькою легендою виник, мабуть, і християнський переказ про походження конвалії з пекучих сліз Пресвятої Богородиці, котрі вона пролила, стоячи біля хреста розп'ятого Сина. Пекучі її сльози падали великими краплями на землю, й на місці їхнього падіння виникали чисті білі конвалії, котрі, осипаючись, перетворювалися на червоні, що нагадують краплини крові, плоди...

З конвалією пов'язана в деяких місцях Німеччини легенда про білу діву, котра показує таємні скарби.

Ця біла дівка з'являється там у місячні ночі з букетом конвалій і тримається поблизу місця, де сховано скарби.

Таке з'явлення, наприклад, спостерігається кожні сім років біля замку Вольфарствейлер у Гессені і, що найбільш цікаво, деякі ділянки, котрі належали кільком волостям тієї місцевості (наприклад, Orfegode), зобов'язані, згідно з давньою угодою, щорічно вносити як процент за користування землею по букетові конвалій.

Очевидно, був колись якийсь шляхетний барон — володар тих земель, котрий, не бажаючи обтяжувати селян грошовим податком за користування землею, запровадив щорічний оброк у вигляді букета конвалій. Сам цей барон і сама угода давно зникли, але залишилась легенда. Орендна плата у вигляді букета квітів і далі сумлінно вноситься, як і колись.

Форма квітки конвалії у вигляді дзвіночка, що нагадує також і краплю, послужила тому, що цій рослині почали приписувати цілющі властивості.

Задля пояснення треба зауважити, що у середньовіччя цілющість рослини, хоч як це дивно, визначали за її зовнішнім виглядом. Так, рослини, що мали звивисту або заокруглену форму, як, наприклад, полин, вероніка, родовик, вважалися прекрасним засобом проти головного болю, а ті, що мали тонке волосоподібне листя, такі як (заячий) холодок, кріп, — засобом, що зміцнює волосся; квіти, форма яких певним чином нагадувала око, — троянда, маргаритка або очанка — вважалися ліками для хворих очей. Чебрець (*Thymus*) і аконіт — оскільки трохи схожі на вухо — від вушних захворювань, щавель, схожий на язик, — від хвороб язика, а кропива, оскільки вкрита жалкими волосинками, вважалась чудовим засобом від колюк.

От і конвалія, що має форму краплі, вважалась чудовим засобом проти паралічу (по-німецькому *Schlagfluss* — розлитий удар). Для виготовлення ліків квіти конвалії треба було збирати до сходу сонця, поки вони ще покриті росою, й робити настій на мальвазії (вині). Такий настій був знаменитим засобом лікування, що мав назву *Aqua aroplectica Hartmanni*.

Але те, що середньовічні лікарі якось знайшли навпомацки, виявилось у наш час справді могутнім засобом проти аритмії. У вигляді усім тепер відомих крапель конвалії ці ліки — серйозний суперник дигіталіну — настою наперстянки (*digitalis*), що був протягом тривалого часу єдиними ліками серцевих хвороб.

Крім того, англійці виготовляють із настояних на воді квітів конвалії щось на зразок еліксиру, відомого під назвою золотої води (*aqua aurea*), оскільки він продається в позолочених та посріблених флаконах і вживається для зміцнення нервів і проти головного болю. Цей еліксир також вживався як запобіжний засіб проти різних заразних хвороб.

Нарешті, висушені стебла й квіти конвалії, розтерті на порошок, нюхали при нежиті й головних болях, а разом із каштаном були основою «шнеєберзького» нюхального тютюну.

Однак, приносячи у тому чи іншому вигляді користь людині, квіти конвалії вкрай шкідливі для домашньої птиці. Траплялись випадки, що кури та інша птиця, надзьобавшись того цвіту, отруювались і гинули.

Та найцікавіше, що запах конвалії — убивчий для деяких квітів.

А втім, ворожість, якщо можна так висловитись, одних квітів до інших через різні запахи — непоодиноким явищем. Так, троянда й резеда не терплять одна одну. Аби переконатися в цьому, варто щойно зірвані квіти поставити разом в одну склянку води. Не мине й півгодини, як вони почнуть в'янути, тим часом розташованим неподалік іншим квітам — не завадить нічого.

Так само вбивчо діє своїм запахом на інші квіти й конвалія: вона немилосердно нищить майже усіх своїх сусідів, що пахнуть; особли-

во ж не любить бузку, тому бузок, поставлений до однієї вази з конвалією, завжди швидко блякне.

Та якщо деякі квіти так убивчо діють на своїх сусідів, то трапляється іноді й зворотне явище. Так, наприклад, резеда прекрасно почуває себе поряд з геліотропом і немовби підсилює його запах. Так само й конвалія в добрих стосунках із незабудкою і навіть додає їй особливої свіжості й чарівності.

У давньослов'янських землях, якими є Саксонія та Сілезія, конвалія по-вендськи має назву «струп» — кора, оскільки, як стверджують, нею в минулому з успіхом лікували захворювання шкіри, а в німецькій Богемії конвалію називають «цавка» — булочка, бо обвислі квіточки нагадують низку дрібних булочок. У тих же землях і, кажуть, у нас соком її коріння дівчата натирали й натирають собі щоки, щоб викликати рум'янець.

Приносячи людині насолоду у травні, конвалія останнім часом стала однією з найпопулярніших серед квітів, вирощуваних узимку. Для цього коріння дикої конвалії штучно культивують, потім пересаджують у горщик з вогким мохом і ставлять у тепломісці на печі або навіть на батареях водяного опалення в кімнатах, там рослина поступово розвивається й серед зими розквітає у всій своїй красі. Щоправда, квіти її пахнуть слабо, але все одно прекрасні. Вирощена таким чином конвалія, розміщена в корзиночці чи жардиньєрці, — однією з найвишуканіших кімнатних прикрас. А кому доводилося бачити на квітк теплицях, де її вирощують на продаж майже суцільним кімнатним, той знає, що то за видовище.

В штучних умовах конвалії часто культивують у посуді особливої форми, що має вигляд або кулі, або гарної вази, або яйця з отворами. Проростаючи з тих отворів, конвалія за дбайливого догляду так щільно обростає ці посудини, що їх самих і не видно. Особливо ж оригінальною й красивою є форма у вигляді яйця.

Такі величезних розмірів яйця з квітів конвалії, прикрашені білими й рожевими шовковими стрічками, — один із найчарівніших великодушних подарунків і, виставлені перед святом у вікнах квіткових магазинів, вони завше приваблюють численних глядачів.

Чимало поетів і прозаїків захоплювались цією чарівною квіткою, але особливо любив її французький письменник Анрі Мюрже, знаменитий автор «Життя богемки» (*La vie de Boheme*) й «Латинського кварталу» (*La pays latin*), котрий щовесни вирушав милуватися ними за околиці Парижа.

Одного разу він зайшов у контору журналу «*Revue des Deux Mondes*» з рукописом роману, якого так чекали в редакції.

— Де ж ви пропадали, що з вами сталося? — вигукнув редактор цього журналу Бюлоз. — Ми вже й не сподівалися вас побачити.

— Я жив у конвалії (*aux tulipiers*), — захоплено відповів Мюрже.

— У Конвалії? Де ж це, я щось не знаю такої місцевості.

— Це не місцевість, — відповів, усміхаючись, Мюрже, — я був у лісі поблизу Фонтбло, куди щовесни їжджу милуватися любими мені квітучими конваліями; милувався ними й тепер.

— Дитина! — презирливо вигукнув Бюлоз, котрий нічого не визнавав, окрім свого журналу.— Справжня дитина!

Але ця дитина була поетом, котрий палко любив природу, находив у ній для себе розраду й відпочинок, як можна переконатись, прочитавши його чудесний роман «Les Vacances de Camille».

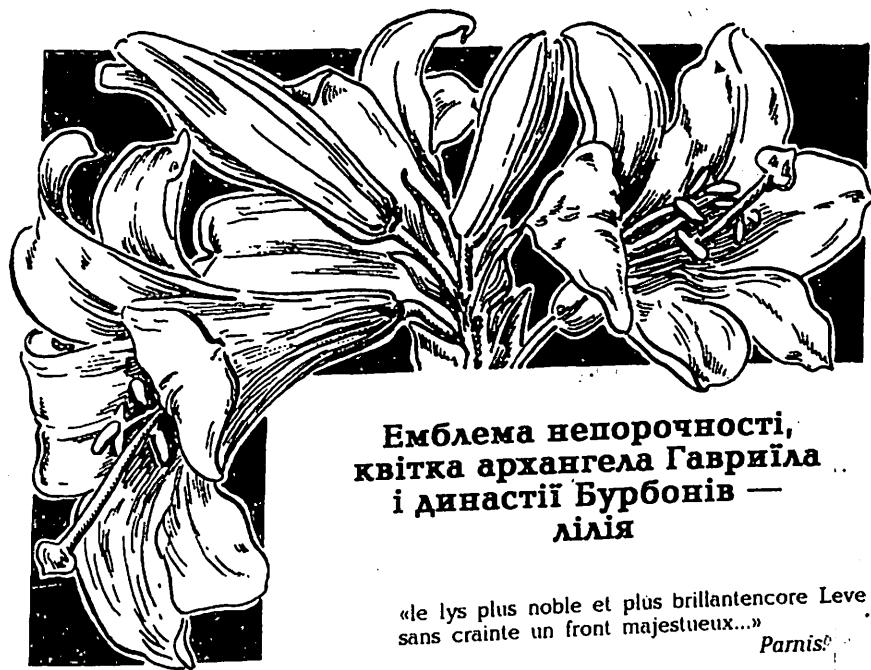
Цей давній роман уже забутий, але кожен, хто любить природу, прочитає його із задоволенням.

На завершення, нагадаємо ще маленьку німецьку загадку про конвалію:

«Ein Glockchen ist mir wohlbekannt,
Es schimmert hell im ganzen Land.
Aus Silber scheint es dir gegossen.
Doch ist es aus der Erd'entsprossen.

Mit einem Kloppel ist's verseh'n.
Doch horte niemand sein Geton.
Auch hat's auf keinem Turm gehangen.
Es kann nur in der Tiefe prangen».

(Я добре знаю один дзвіночок, він яскраво блищить по всій країні. Він, мов із срібла вилитий, а тим часом виріс із землі; у нього язичок є, як і годиться, та ніхто не чував його дзвону. Не висів він також на жодній дзвіниці. Він лиш сяє й блищить у глибині).

Емблема непорочності, квітка архангела Гавриїла і династії Бурбонів — лілія

«le lys plus noble et plus brillant encore Leve
sans crainte un front majestueux...»
Parnis?

Га, дивовижна лілія — цей символ цноти й чистоти — теж має у міц, логії свою цікаву легенду. Греки приписували їй божественне походження; за їхнім твердженням, вона виросла з молока матері богів — Юнони.

Розповідають, що фіванська цариця, красуня Алкмена, боячись помсти ревнивої Юнони, щоб сховати народженого нею від Юпітера Геркулеса, поклала його під густий кущ; але Мінерва, що знала божественне походження малюка, навмисне привела Юнону на це місце й показала їй бідолашну, покинуту своєю матір'ю дитину. Здоровий, чарівний хлопчик дуже сподобався Юноні, і, як захисниця й покровителька усіх новонароджених, вона згодилась нагодувати своїм молоком знемагаючого від спраги малюка. Але хлопчик, інстинктивно відчувши у ній свого ворога, так сильно вкусив її, що вона скрикнула від болю і грубо відштовхнула його. Молоко бризнуло і, розлившись по небу, утворило молочний шлях, а кілька крапель, що впали на землю, перетворились на лілії.

Тому ці квіти греки називали ще й трояндами Юнони. Інший варіант цієї легенди твердить, ніби Юпітер, маючи намір зробити Геркулеса безсмертним, наказав Снові приготувати для Юнони снодійне й, коли богиня, напившись його, поринула у глибокий сон, послав прудкононого Меркурія підкласти їй під груди свого маленького улюбленця. Здоровий голодний хлопчик почав жадібно ссати, і з кількох крапель молока, що впали на землю, виростили ті чудові білі квіти, котрі називаються ліліями.

Але значно раніше, аніж грекам, лілія була відома давнім персам,

навіть їхня столиця називалася Суза*, тобто місто лілій. Тому і в гербі її як символ непорочної краси містилось кілька цих квіток.

Ми знаємо, що і в давніх іудеїв лілія користувалась великою любов'ю і славою непорочності. За єврейськими переказами, вона росла у раю якраз тоді, коли диявол спокушував Єву, і ця квітка могла зазнати скверни від нього, але залишилася такою ж чистою, як і була, він не посмів її зачепити. Саме тому євреї прикрашали нею не тільки свої вівтарі, але нерідко й своїх вінценосців, як, наприклад, царя Соломона. А великий ірський архітектор, що будував храм Соломона, надав витончених форм лілії дивним капітелям величезних колон і прикрасив зображеннями цієї квітки стіни храму та його стелю, поділяючи думку іудеїв, що прекрасна квітка сприятиме поглибленню молитовного настрою віруючих. З тієї ж причини, мабуть, Мойсей наказав зображенням лілії прикрасити семисвічник і надати йому форми купелі, де вмивався першосвященик.

Існує також переказ, що під лілією зупинилася колиска Мойсея, але, звісно, не під білою, а під жовтою, яка, зазвичай, росте між очеретів і комишу.

Лілію зустрічаємо і в давній культурі єгиптян, де зображення її раз у раз трапляється в написанні ієрогліфів і означає то короткочасність життя, то волю й надію. Окрім того, білими ліліями, очевидно, прибирали тіла померлих молодих єгиптянок; принаймні подібну лілію знайдено на грудях мумії дівчини, що зберігається тепер у Луврському музеї в Парижі. Із цієї ж квітки єгиптяни готували знамениту пахучу олію — сузінон, детально описану в трактаті Гіпократа «Про природу жінки».

Немало важила лілія і для римлян, особливо ж шанували її на святах квітів, приурочених богині весни — Флорі.

Вони відбувались щорічно наприкінці квітня і являли собою ігрища, на яких жінки під звуки труб і літавр змагалися з бігу й боротьби. Переможниця увінчували ліліями, а також засипали цілим дощем квітів. З'являлася й сама богиня — статуя, заплетена гірляндами, покрита рожевим покривалом, яке вона притримувала правою рукою; у лівій — тримала горох і боби, ці злаки еділи кидали під час ігрищ пригорщами у натовп, як ласощі для римської черні. Такі свята заснувала Помпеєва коханка, Акка Лауренція, котру за незвичайну вроду другий її зальотник, Цецілій Метел, причислив до сонму богинь, поставивши зображення красуні у храмі Кастора й Полукса.

Окрім статуї богині, квітами прикрашались усі ложі, амфітеатр, арена та публіка. І для цього потрібно було безліч квітів, інколи їх вирощували спеціально до свята в теплицях та парниках.

На тому святі квітів у центрі, звичайно, була троянда, але біла лілія все одно правила за ознаку витонченого смаку. То була квітка розкошів, квітка вишуканості, квітка, котрою неодмінно хизувалися багаті патриції й патриціанки, прикрашаючи лілією себе, свої ложі і

* Від цього слова, як вважають, походить ім'я Сусанна, оскільки по-єврейськи shucham означає також — лілія.

навіть колісниці. Саме тому римляни мали лілію за символ надії на достаток, й зображення її карбувались на римських монетах як очікування народом блага від правлячого державця й супроводжувались словами spes populi, spes augusta, spes populi romani.

Крім того, греки й римляни дивились на неї як на символ непорочності, тому й увінчували молодих вінками з лілій та пшеничного колосся на ознаку чистого, повного достатку, життя, якого їм бажають.

Згадку про лілії зустрічаємо також у давньогерманській міфології, і бога грому — Тора завжди зображували з блискавкою в правій руці і зі скіпетром, увінчаним лілією, в лівій. Нею прикрашали чоло давні і зі скіпетром, увінчаним лілією, в лівій. Нею прикрашали чоло давні і земшканці Померанії під час свят на честь богині весни, а саме духмяне її суцвіття в германському фольклорі було чародійним жезлом для Оберона, а також помешканням для маленьких казкових істот — ельфів.

Згідно із твердженням тих легенд, кожна лілія має свого ельфа, котрий разом із нею народжується й разом із нею помирає. Чашечки квітів правлять для маленьких створінь за дзвіночки, і, розгойдуючи їх, вони скликають на молитву своїх благочестивих побратимів. Ці молитовні зібрання, як звично, відбуваються пізньої вечірньої години, коли в садах усе затихло й поринуло в глибокий сон. Тоді один із тих ельфів біжить до тонкого стебла лілії й починає його розгойдувати — дзвіночки лілій дзвонять і пробуджують своїм срібним дзвоном усіх ельфів, котрі солодко сплять. Крихітні істоти прокидаються, вилазять із м'яких постель і мовчки урочисто вирушають на молитву до тих дзвіночків — у свої маленькі храми. Тут вони опускаються на коліна, складають побожно ручки і в гарчій молитві дякують Творцеві за даровані їм блага. Помолвившись, вони, так само мовчки, поспішають до своїх квіткових колісок і незабаром знову засинають у них глибоким, спокійним сном...

Та ніде лілія не мала такої причетності до історії, як у Франції, де з нею пов'язані імена засновника Французької монархії — Хлодвіга, королів — Людовика VII, Філіпа III, Франциска I. А про виникнення трьох знаменитих золотих лілій на прапорі французьких королів старовинні перекази повідомляють:

Король Хлодвіг (ще будучи язичником), спостерігши в битві при Толбаку*, що алемани, з котрими вів війну, беруть гору над його воїнами, вигукнув: «Християнський Боже, Боже, котрому поклоняється моя дружина Клотильда (дочка короля Хільперіха, християнка), допоможи мені одержати перемогу, вірую в Тебе!» І тоді несподівано явився йому ангел Божий з гілкою лілії і сказав, щоб віднині він зробив цю квітку своєю зброєю і заповів її й своїм нащадкам. Тієї ж хвилини воїнів Хлодвіга охопила незвичайна мужність, з оновленими силами вони кинулись на ворога й примусили його тікати. На знак вдячності за це Хлодвіг у 496 році після Різдва вирушив до Реймса, де з усіма своїми франками, їхніми дружинами

* Тепер Цюльпіх. (Прим. автора).

на
її
бс
ла
за
ві
св
ло
на
пф
пс
нн
на
фн
ал
ре
ре
ча
нс
ре
ту
«І
те
іг
рп
ш
пк
іг
за
вп
п
а
в
в
к
п
—
sl

й дітьми прийняв святе хрещення. І ось відтоді лілія стає у Франції емблемою королівської влади під благословенням церкви.

Але одержана Хлодвігом від ангела лілія, на думку багатьох учених, була не біла, а вогненно-червона. То була, як вони вважають, та сама квітка, що росте у Східній Фландрії, у річці Лі (Lys), що впадає у Шельду, де й відбулась битва Хлодвіга, після якої переможці, на рвавши лілій, повернулись на батьківщину, увінчані цими квітами. Від назви цієї річки, очевидно, й походить французька назва квітки (Лі, ліс).

Про червону лілію, до речі, склалась навіть своєрідна легенда. Розповідають, ніби вона перетворилась із чисто-білої на червону в ніч перед стражданням Спасителя на хресті.

Коли Спаситель, розповідає легенда, пригнічений важкою тугою, ішов тієї ночі Гефсиманським садом, то всі квіти схилили перед ним свої голівки на знак співчуття й печалі. Але лілія, висвічуючи в темряві незрівняною білизнаю, мовила, усвідомлюючи свою красу: я настільки прекрасніша від усіх моїх інших посестер, що стоятиму прямо на своєму стеблі й незмигнито дивитимусь, коли Він ітиме повз мене, аби міг, як слід, насолодитися моєю красою та моїм запахом.

І Спаситель, справді, зупинився на хвилину, можливо, навіть, щоб помилуватися квіткою, та коли страждальний погляд його при місячному світлі упав на неї, то лілія, порівнявши свою гордість з його смиренністю й бачачи, як усі інші квіти схилили перед Ним у невимовному горі свої голівки, раптом відчула такий докір сумління, що рум'янець палкого сорому розлився по всіх її пелюстках... Цей рум'янець так і залишився з нею назавжди.

Ось чому, стверджує легенда, червоні лілії ніколи не стоять з піднятими вгору голівками, а на ніч завше стуляють свої пелюстки.

Однак думка, що лілія Хлодвіга була червона, нічим не підтверджується, оскільки королівські лілії, емблема королів, були завжди білі.

Прийняття Хлодвігом християнства відбулось, як ми бачимо, ще у V столітті, відтоді минуло їх чимало, а про лілію у французьких хроніках більше не згадується. Єдиний спогад про неї у цей час — увінчаний лілією скіпетр перших французьких королів, що зберігається в Сен-Жермен-Ле-Пре, старовинній церкві Парижа, збудованій ще в XII столітті.

У XII ж столітті лілію своєю емблемою вибирає також і Людовик XII, коли, вирушаючи у другий хрестовий похід, згідно із звичаєм того часу, як начальник окремого загону, повинен був вибрати для свого прапора символ.

Він вибирає саме цю квітку, по-перше, саме тому, що назва її Loys (Лої) трохи схожа на його ім'я — Louis (Луї), а по-друге — на спомин про те, що король Хлодвіг з її допомогою подолав ворогів християнства; він бо також вирушає на боротьбу з невірними. Крім того, ці лілії повинні були нагадувати його воїнам і про геройський подвиг короля, котрий вигнав з їхньої батьківщини римлян і став засновником французької монархії.

Таким чином, тут уперше з'являється той білий прапор з трьома золотими ліліями, котрий стає ознакою королівської влади й відданості папському престолу.

Лілію зустрічаємо також і в гербі Людовика IX Святого, проте разом із маргариткою, котру він приєднав на згадку про кохану дружину — Маргариту. Три лілії красувались також і на його знаменах під час здійснення ним хрестових походів і вони означали: співчуття, правосуддя й милосердя — три добродітності, котрими вирізнялось усе царствование цього найдобрішого з королів.

Форму лілії надавали також, як ми вже згадували, й вершині скіпетра, сама Франція називалась царством лілій, а французький король — королем лілій.

Про лілії казали: «les lys ne filent pas» (лілії не прядуть), розуміючи під цим, що на французькому престолі не може сидіти жінка, а вислів: «etre assis sur des lys» означав займати високу посаду, оскільки квітами лілії прикрашали не тільки всі стіни судових залів, а й спинки стільців.

Наслідник Людовика XI Філіп III Сміливий був першим із французьких королів, печатка якого складалася просто з трьох лілій, а за Карла VII, котрий жив з 1422 до 1461 року, тобто через 200 років після Філіпа III Сміливого, ця печатка стає вже державним гербом... Цей же король, бажаючи вшанувати пам'ять Жанни д'Арк, — найвище й найблагородніше, що міг зробити для її рідних — надає їм дворянське звання разом із прізвиськом du Lys (Лілійових) і гербом, що являє собою меч з ліліями по обидва його боки та вінком із лілій угорі на синьому полі.

За Людовика XII лілія стає головною окрасою усіх садів Франції й називається квіткою Людовика, оскільки, як стверджували сучасники, ніщо краще, ніж ця чиста бездоганна квітка, не могло передати душевної чистоти батька народу.

Важливе значення мала лілія і в створенні орденських знаків.

Повернувшись на престол після столеного царювання Наполеона I, Людовик XVIII, наприклад, заснував орден білої лілії «Orde du Lys», що складався із срібної лілії на білій шовковій стрічці. Цей орден роздали у такій кількості, що він немовби став емблемою партії Бурбонів на протигагу прихильникам Наполеона, символом яких, як уже зазначалось, була фіалка.

Завважимо, до речі, що під час республіки 1793 року республіканське правління всіляко намагалось принизити цю емблему королівської влади й навіть наказало таврувати зображенням лілії каторжан.

А на військових знаменах знак лілії замінили орлом із розпростертими крилами, а в 1830 — 1848 роках — гальським півнем.

У цю епоху знаменитий Тюльєрійський сад у Парижі був завжди переповнений чудесними білими ліліями, та раптом вони щезли. Кажуть, це сталося згідно з наказом короля Луї Філіпа, котрий зніс їх знищити. Наскільки це вірогідно, невідомо, але з 1830 року лілії в цьому саду більше не цвіли.

Інший орденський знак із зображенням лілії запровадив ще в 1048 році король наваррський Дон-Гарсія IV. Згодом папа римський Павло III у 1546 році також засновує орден лілії, яким, переважно, нагороджував прихильників церкви й папського престолу, а папа Павло IV ставить його вище всіх інших нагород. Зображення лілії бачимо також у вищому італійському ордені Аннунціати, заснованому в 1362 році герцогом савойським Амедеєм VI.

Крім того, лілію взагалі вважали дуже почесним знаком у французьких гербах, зображення її карбували на монетах. Людовик XI випустив у обіг в 1655 році монети, що мали назву золотих і срібних лілій (*lys d'or et d'argent*). Золота лілія коштувала 7 ліврів (фунтів срібла) й містила 23 карати золота. На одному боці монети був зображений король, увінчаний цими квітами й короною з хрестом, а на другому — герб Франції з ліліями, його підтримували два ангели.

Срібні лілії були трьох номіналів: 20, 10 і 5 су. На лицьовому боці на них зображений король з короною, а на зворотному — зображення хреста з вісьмома переплетеними літерами L, увінчаного короною й оточеного чотирма ліліями. Ці монети ходили недовго: срібні скасували наступного ж року, а золоті протримались до 1679. Тепер вони, особливо срібні, дуже рідкісні, і їх немає у багатьох навіть великих нумізматичних колекціях.

Лілії були зображені й на інших французьких монетах — флоринах, уперше введені у вжиток у Флоренції, їхня назва походить від італійського слова *logino* (квітка), і тут часто мали на увазі лілію, що прикрашала герб Флоренції за Людовика IX. З одного боку монети містилося зображення короля або Іоана Хрестителя, а з другого — облямований ліліями хрест з написом: *Christus vincit, Chr. regnat, Chr. imperat* (Христос перемагає, Христос царює, Христос править).

Квітку взагалі дуже любили у Франції, вона споконвіку вважалася виразом найвищого благовоління й поваги, а тому в аристократичних родинах було заведено, щоб наречений щоранку надсилав своїй обраниці аж до самого шлюбу букет живих квітів, серед яких неодмінно мали бути кілька білих лілій.

З такою ж повагою ставились до лілії й південні сусіди французів — італійці та іспанці. Серед цих народів, і у всіх католицьких землях, її вважали квіткою Пресвятої Діви, внаслідок чого зображення Божої Матері тут постійно прикрашають гірляндами з лілій. У вінках із цих квітів місцеві дівчата ідуть до першого Св. Причастя, на відзнаку про те, що нібито у таких вінках на зорі християнства усі дівчата приймали і Св. Хрещення.

Крім того, в Піренеях з давніх-давен існує звичай щороку 24 червня, на Іванів день, приносити до церкви величезну кількість лілій і ставити їх у красивих вазах для освячення. Тут вони стоять протягом усієї обідні, а потім, окроплені свяченою водою, їх складають у букети, розташовують хрест-навхрест і прибивають над дверима кожної оселі, котра з цієї хвилини вже ніби вважається під захистом Іоанна Хрестителя. Так ці букети залишаються до наступного свята. Існує легенда, що з лілією в руці явився в день Св. Благовіщення

архангел Гавриїл до Пресвятої Діви, і тому на всіх наших іконах, які відтворюють подію, він завжди зображується з гілкою цих квітів. З такою ж гілкою як символом чистоти й непорочності бачимо лики католицьких святих: Йосифа, Іоанна, Франциска, Норберта, а також св. Гертруди і деяких інших. Ліліями прикрашена в підземних римських катакомбах і гробниця св. Цецілії.

Німеччина теж захоплювалась лілією.

Вище вже згадувалось про місце цієї квітки у давньогерманській міфології, але, крім того, про неї існує чимало різних легенд і поза міфологічними переказами.

Варто зазначити, що за середньовіччя величезну кількість лілій вирощували в монастирських садах. Тут вона сягала такої величини й краси, що мимоволі викликала загальний подив і породжувала серед маси невігласів чимало різних переказів, пов'язаних із життям ченців.

Так, у середньовічному Корвейському монастирі, що існував на річці Везері, як твердять ці перекази, її вважали квіткою смерті. Щоразу той із братів, хто мав померти, нібито знаходив за три дні до смерті на своєму стільці у церкві білу лілію.

І ось, як свідчить така легенда, один із честолюбних монахів надував скористатися цим повір'ям, щоб позбутися старого набридлого настоятеля й самому зайняти його місце. Потай доставши гілку лілій, він поклав її на місце старого пріора, і дідок, злякавшись, справді віддав Богові душу. Бажання честолюбця збулося, його обрали настоятелем. Та, зайнявши таке спокусливе для себе становище, монах відтоді втратив спокій. Сумління гризло його, пощезли радості життя, він поволі згасав, і, зізнавшись на передсмертній сповіді у скоєному злочині, підступник помер...

Цікавий також існуючий у горах Гарца переказ «Про квітку лілію».

Події відбувались поблизу містечка Лаценберга. Чарівна сільська дівчина Аліса вирушила з матір'ю до лісу по хмиз, та раптом по дорозі зустрілася з володарем цієї країни, графом Лауенбурзьким, великим дон жуаном і ловеласом. Захопившись красою дівчини, граф одразу ж запрошує її у свій замок, обіцяє зробити багатого і найщасливішого серед смертних.

Знаючи його жорстокість та впертість, мати навмисне умовляє Алісу погодитися на пропозицію графа, але, як тільки той щезає з перед очей, біжить з дочкою до сусіднього монастиря і благає ігуменю сховати їх від переслідувань.

Незабаром, однак, граф знаходить їхній притулок, бере приступом зі своїми лицарями монастир і викрадає нещасну. Міцно схопивши її, він мчить з нею верхи й опівночі в'їжджає у двір свого замку. Та гірський дух заступається за дівчину, викрадає її душу, і граф привозить до себе Алісу вже мертвою.

Її знімають з коня, і на тому місці, де ноги дівчини торкнулись землі, виростає чудова біла квітка, znana серед народу з того часу як «лауенбурзька лілія».

Живучи в оселі свого названого батька, юнак познайомився з його дочкою, красунею Тамарою, зійшовся з нею й закохався. Вона, у свою чергу, відповіла взаємністю, й молодята вирішили обвінчатися.

Але батько висватав дочку за іншого. Тоді юнак пропонує дівчині тікати з ним, але вона, покірنا батьківській волі, не погоджується й обіцяє лиш помолитися, аби все обійшлося гаразд, впевнена, що все буде добре, якщо піде в гори до святого самітника й попросить у нього допомоги й заступництва. І ось, узявши кілька слуг та родичів, Тамара вирушає до нього. Приходять. Почет, що супроводжує її, залишається надворі, а дівчина заходить до келії. І в цей час розпочинається жахлива гроза. Дощ лемов із відра, не вмовкаючи, гримить грім, раз у раз спалахує блискавка. Почет ледве встигає сховатися в сусідній печері.

Та ось гроза минає, почет очікує годину, другу, настає вечір, а Тамари все нема.

Тоді усі родичі ідуть до монаха й запитують, що з Тамарою, де вона? А самітник відповідає: «Господь почув нашу молитву, Тамара не страждає більше, її душа спокійна. Ось дивіться!»

Ті, хто прийшов із дівчиною, дивляться у той бік, куди показує монах, і бачать у його саду рідкісної краси лілію. Дивовижний запах квітки лине до них, немов фіміам.

Але їх охоплює сумнів. Вони не хочуть вірити в чудеса: виганяють самітника з його келії, обшукують усе помешкання, увесь сад, а потім у нестримному гніві вбивають його.

Не вдовольняючись цим, спалюють усе, що може горіти, ламають оселю, розбивають ікони, трощать старі дерева, знищують бібліотеку — одне слово, коли, нарешті, йдуть, щоб повідомити батькові про таємниче зникнення Тамари, то на попелищі й руїні залишається єдина лілія.

Вражений звісткою про загибель улюбленої доньки, батько помирає, а закоханий юнак поспішає до дивовижної квітки і, зупинившись перед нею, запитує: «Чи правда, що це ти, Тамаро?» І раптом лунає тихий, мов легенький повів вітру, шепіт: «Так, це я».

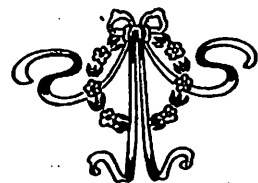
У відчаї юнак схиляється до неї, і великі краплини сліз падають на землю біля лілії. І помічає юнак, що її пелюстки починають жовтіти, немов од ревнощів, а коли наступні краплі падають на саму квітку, вона червоніє, немов од радощів.

Ясна річ — це його дорога, люба Тамара, її приємні його сльози. І юнак проливає їх безупинно, так що до ночі Господь, змилюючись над ним, перетворює його на дощову хмару, аби закоханий міг частіше поїти спраглу лілію-Тамару дощовими краплями, немов своїм коханням.

І ось тепер, коли на Кавказі випадає посуха, сільські дівчата, співаючи про Тамару, вирушають на спрагли поля й засипають їх пелюстками лілій.

Привернута милою для неї квіткою, виростає над полем дощова хмара й щедро поливає землю своїми пекучими сльозами... На завершення нагадаємо ще про сприйняття лілії у Китаї.

У цій країні курйозів під назвою золотої лілії мається на увазі не наша чарівна квітка, а скалічена копитоподібна нога китаянки, що вважається у синів Піднебесної імперії, як відомо, вершиною краси. Завдяки таким спотвореним ногам, хода цих китаянок надто уповільнена й неграційна, й для того, щоб утримати рівновагу, бідним жінкам доводиться хитатися з боку на бік й розмахувати руками. Та якраз це мимовільне хитання й уподібнюється китайцями до ніжного гоїдання квітів, а знівечені ноги, що викликають його, — до самих лілій. Що сказала б на це лілія, якби могла говорити?

**Квітка лицарів,
кохання й ворожби —
маргаритка (стокротка)**

Ця невеличка, біленька або рожевувата квіточка, що утворює прекрасні бордюри на наших клумбах, чудові групи на зелених газонах, має дуже красиву легенду про своє походження.

Розповідають, що Пресвята Богородиця, бажаючи порадувати маленького Ісуса й подарувати йому серед зими вінок живих квітів, не знайшла жодної квітки на пригнічених холодом полях й вирішила зробити їх сама із шовку.

І ось, серед багатьох інших, зроблених нею, особливо сподобались немовляті-Ісусу одні маленькі квіточки. То були маргаритки (стокротки), виготовлені з жовтої шовкової матерії й грубих білих ниток. Виготовляючи їх, Пресвята Богородиця не раз колола свої пальці голкою, і краплини крові подекуди забарвили ті нитки у червонуватий або рожевий колір.

Квіти ці так сподобались маленькому Ісусові, що він зберігав їх цілу зиму як коштовність, а коли настала весна, посадив їх у долині Назарету й почав поливати. І раптом штучні квіти ожили, пустили коріння і, розростаючись дедалі більше, переселяючись із однієї країни в іншу, розійшлись по усій землі. І тепер, як нагадування про те диво, ці чарівні квіточки цвітуть від ранньої весни до глибокої осені, і нема в світі країни, де їх не зустрінеш.

За іншою легендою, маргаритки називають «квітами Пресвятої Діви Марії», і про походження цієї назви розповідають ось що. Коли Пресвята Діва Марія отримала від архангела Гавриїла благовість, то вирушила повідомити про це свою родичку Єлизавету. Їй довго довелося йти горами й долинами Іудеї.

І ось, коли вона йшла полями, усюди, де тільки ступала нога майбутньої Богоматері, виростили маленькі блискучі білі квіточки, отож увесь шлях її, позначений ними, немовби утворював квіткову доріжку. Ті квіти — наші скромні білі маргаритки.

Білі, як сьєво німба, пелюстки їхні нагадували славу Божу, а золота середина — священний вогонь, який палав у серці Марії.

А ще за іншим варіантом було так.

Коли Пресвята Діва Марія ще дитиною дивилася вночі на небо, всіяне численними блискучими зорями, то висловила побажання: як добре було б, аби всі ці чудесні зірки стали земними квітами й вона могла гратися ними.

Тоді зорі, почувши її, одразу ж відбилися у блискучих краплях роси на земних рослинах, і коли вранці сонце осяяло землю, то уся вона була всіяна, мов зірочками, білими квітами.

Пресвята Діва була в захопленні, прикрасилася ними й мовила, що вони довічно будуть її улюбленими квітами і хай віднині називаються квітами Марії.

І відтоді, підсумовує легенда, ці квіти супроводжують щастя, саме тому в маргаритки й запитують про нього, лічачи та обриваючи її пелюстки.

Такі християнські легенди про походження маргаритки, але є ще й давніші перекази про неї, вони сягають часів язичництва.

Латинська легенда розповідає, що коли чарівна лісова дріада Белідес одного разу танцювала й веселилася зі своїм коханим Ефігеєм, то, на жаль, привернула до себе увагу етрусського бога пір року — Вертумна. Зачарований красою юної дріади, той хотів обняти її й забрати з собою.

Тоді, у відчаї й безсиллі, не знаючи, як позбутися настирливого старого переслідувача, дріада із благальною молитвою звернулася до старого переслідувача, дріада із благальною молитвою звернулася до старшого немертвих, і боги, змілувавшись, перетворили її на гарненьку польову квітку. Вона одержала назву Bellis perennis — вічної красуні й тепер відома в науці за цією назвою.

Інша легенда стверджує, що маргаритка виникла з праху Альцести, дружини фесалійського царя Адмета, котра пожертувала своїм життям, щоб врятувати життя чоловіка.

Цей Адмет був улюбленцем Аполлона, і ось він умовив богинь долі — Мойр не дати йому померти у визначений час, якщо хто-небудь інший погодиться вмерти замість нього.

Настав цей час, але ніхто з друзів не зважувався померти замість Адмета, навіть старі його батько-мати не захотіли віддати за нього радість життя й помирає замість нього.

Тоді Геркулес, котрий під час звершення своїх подвигів дізнався випадково про цю велику самопожертву, вирішує, хоч би там що, а повернути Альцесту до життя.

Він вирушає в пекло й домагається у Фанатоса (смерті), щоб той повернув Альцесту на землю; але оскільки в людській подобі вона

вже не може повернутися, то з'являється у вигляді квітки-маргаритки.

До речі, свою назву «маргаритка» квітка одержала від грецького слова margarites, що означає «перлина», оскільки на зелених луках численні білі її квіточки й справді, мов розсипані перли.

У північних сагах маргаритку присвячували богині весни, і на її день щоразу обвивали гірляндами цих квітів кубок богині. До того ж їх приносили в жертву богині любові — Фреї, тому маргаритку часто називали ще й квіткою кохання та нареченою сонця.

Цією останньою назвою та звичаєм жертвувати квітку богині любові й пояснюється, на думку багатьох учених, відома усім роль маргаритки як оракула кохання.

У цьому апмау «любить — не любить» маргаритка відома, очевидно, з прадавніх часів і причому не лише в одній якійсь окремій державі, а майже в усіх західноєвропейських, окрім хіба що Англії. Німецькою мовою існує навіть її особлива назва «Maasliebchen», тобто мірило кохання, що веде свій початок з давніх-давен і має за основу старовинну дитячу гру, коли обриваються білі пелюстки.

Опинившись далеко у лісі чи в полі і боячись, що батьки їхні дуже будуть сваритися на них за це, діти в Німеччині брали, та й тепер це роблять, таку маргаритку і, обриваючи її пелюстки, ворожили: «Schlage, Schelten, gute Worte» (побої, сварка, добрі слова) — і те слово, з яким зірвана остання пелюстка, й повинне означати, що на них чекає вдома.

Одне слово, роблять точнісінько так, як і наша теперішня молодь (особливо дівчата), коли обривають пелюстки й примовляють: «любить не любить, плюне, пощле, до серця пригорне, до дідька пошле». Або так, як бачимо це у «Фаусті» Гете, коли, гуляючи в саду із Фаустом, Маргарита зриває маргаритку і, обриваючи пелюстки, шепче:

«Він любить, ні,
Він любить, ні,
Він любить...»

Але тепер за такого оракула править не маленька маргаритка, що зветься по-французьки «marguerite», а інша квітка, яку французи теж називають маргариткою — красива, велика, з жовтою серединкою й великими променеvidними пелюстками польова ромашка, у якій пелюсток менше, та вони значно більші, отже, ясна річ, і обривати їх легше, і результат швидший.

Якщо не помиляємось, сцена у «Фаусті» відбувається з такою ж ромашкою.

Окрім Німеччини, маленьку маргаритку як оракул кохання використовувало й сільське населення багатьох провінцій Франції, і в Нормандії, наприклад, з давніх-давен існує навіть пісенька:

«Marguerite,
Fleur petite.
Rouge au bord,
Verte autor,
Dis le sort de mes amours...»

(Маргариточко, маленька квіточко, червоний край, зелена кайма, скажи, повідай, де моє кохання).

Пісня супроводжувалась обриванням пелюсток і ворожінням. Особливо ж цей спосіб передбачення долі, це ворожіння поширилися у середньовіччя, коли замість маргаритки часто звертались навіть до вузликів на стеблі випадково зірваної травинки, кількість яких теж повинна була визначити долю того, хто ворожить.

Взагалі маргаритка мала ще й інше значення, особливо для лицарів та їх коханих. Лицар, дівчина якого висловлювала згоду віддати йому своє серце, одержував право зобразити на своєму щиті маргаритку. Якщо ж дівчина не могла йому сказати так чи ні, а лише немовби схильна була відповісти згодою на його кохання, то дарувала йому вінок із маргариток, котрий середньовічною мовою означав: «Я ще подумаю».

І такий скромний, навіть смішний, як на наш погляд, віночок виповнював великою надією серце лицаря, спонукав виявляти чудеса хоробрості й навіть жертвувати життям.

Поетичне, мрійливе кохання, обожнювання дами серця сягнули свого апогею в епоху трубадурів. У цей час уперше й виникає у Франції гра а la franche marguerite (у відверту маргаритку) — гадання за її пелюстками.

Переглядаючи хроніки того часу, раз у раз зустрічаєш оповіді про таке ворожіння. Але, крім усього, навіть зображення, символ маргаритки у зв'язку із співзвуччям назви цієї квітки з іменами багатьох достойних і прекрасних дам того часу, — вважалися ознакою довершеності або ж поваги.

Так, розповідають, що за урочистим обідом на честь шлюбу Карла Сміливого з англійською принцесою Маргаритою в залі з'явилося диво механіки того часу — автомат у вигляді однорога. На спині цієї казкової тварини сидів леопард, що в одній лапі тримав щит із державним гербом Англії, а в другій — маргаритку. Об'їхавши довкруг столу, одноріг зупинився перед молодими, лицар узяв із лапи леопарда маргаритку й передав її герцогу, супроводжуючи це дійство до тепним каламбуром, що стосувався квітки й принцеси Маргарити.

Подібну ж лицарську увагу було висловлено Маргариті, доньці Франциска I, коли, узявши шлюб з Еммануїлом-Філібертом Савойським, вона прибула на батьківщину свого чоловіка, в Савойю. Тільки-но вона ступила ногою на Савойську землю, їй тут же піднесли від імені чоловіка довершену, золоту, прикрашену коштовними камінцями весільну корзину, повну чудесних білих маргариток, перев'язану рожевою стрічкою з написом:

«Toutes les fleurs ont leur merite,
Mais quand mille fleurs a la fois
Se presenteraient a mon choix
Je choisirai la Marguerite...»

(Кожна квітка має свою чарівність, та, коли б мені дано було вибирати, серед тисячі інших вибрав би маргаритку).

Людовик Благочестивий теж поєднав цю квітку з ім'ям своєї дружини Маргарити.

Він звелів виготовити розп'яття, котре помістив у вигляді герба на своєму персні у віночку з маргариток та лілій. Таким чином, цей перстень завжди нагадував йому про Спасителя, Францію та його милу дружину. Відтоді це ім'я стало улюбленим серед принцес. Його мали герцогиня Анжуйська, мати Генріха II, сестра Франциска I та інші.

Це ім'я носить мати італійського короля, надзвичайно популярна серед народу за своє сердечне ставлення до бідняків та їхніх дітей, внаслідок чого у зв'язку з її ім'ям та любов'ю до бідних Мантегацца навіть написав ось яку казку про походження маргаритки.

«Велике сонце, — розповідає він, — нічого так не любить, як квіти, нікого так не голубить й ні про кого так не турбується.

І тому всі рослини протягом століть хоч про що-небудь та просили його. Одні хотіли бути більшими, інші — духмянішими, треті бажали мати кращі барви і так далі.

Лиш одна скромна рослина, білі квіточки якої рясно блищали на луках, мов зірочки, ніколи ні про що не просила.

Одного разу сонце здивувалося цим і, зупинившись перед рослиною, запитало: чи задоволена та своєю долею, чи не бажає чого?

— Спасибі, — відповіла рослина, — я почуваюся цілком щасливою у такому вигляді, як мене сотворив Господь.

— Це прекрасно з твого боку, — сказало сонце, — але подумай, може, в тебе виникне яесь бажання, а мені дуже хотілося б його виконати.

— У такому разі, дозволь мені цвісти за будь-якої пори року. Я радію, коли мене зривають діти й граються зі мною: я так люблю дітей.

— Нехай буде по-твоєму, — відповіло сонце, — і, оскільки ти серед усіх квітів найскромніша й схожа на перлину, то називайся віднині маргариткою.

Сказавши це, сонце одним із своїх променів діткнулось серцевини квітки й залишило посередині жовтий кружечок, немов свою печатку, а пелюстки її розійшлись урізнобіч, немов сонячне сяйво».

Якщо горді орхідеї, — підсумовує Мантегацца, — прикрашають собою царські вази, якщо дивовижні троянди встеляють своїми пелюстками перські килими, то скромна маргаритка одержує більше серdecної уваги, аніж будь-хто, оскільки живе серед народу та його дітей, де радощів менше, проте вони сильніші, де почуття ніжності це не стало посміховиськом...

Таким же символом чуйності ми бачимо маргаритку й на пам'ятникові дочасно загиблій австрійській імператриці Єлизаветі.

Пам'ятник цей справляє дивовижне враження. На мармуровій брилі, немовби оповитій хмарою, височить статуя померлої, над нею зірка, унизу на постаменті — корабель, що зазнав катастрофи, ніби символ її дочасної кончини, а на цоколі — букет маргариток, ознака її доброти і чуйності.

Що стосується Англії, то й там маргаритка користувалась не мен-

шою любов'ю, ніж усюди в Європі. У піснях шотландських бардів співається, що перші маргаритки приніс на землю ангел, який посадив їх на могилу загиблого юнака. «Він узяв із неба зірку, — оповідає Оссіан у пісні, де оплакує загиблого під час битви сина, — й пустив її на землю там, де була похована вся надія батьків; і на тому місці виросла квітка-зірочка — маргаритка».

Чаусер у своїх віршах називає її: «Day's eve» — око дня, оскільки, як відомо, маргаритка розкривається однією з перших, коли сходить сонце.

Із тієї назви й утворилось те ніжне ласкаве ім'я «Daisy» (Дезі), котре в Англії пов'язують як із жінкою на ім'я Маргарита, так і з самою квіткою. Шекспір оспівує маргаритку найніжнішими словами:

«Whose white investments figure innocence»

(Білий одяг її втілює невинність).

А інший відомий англійський поет Монгомері висловлюється про неї так:

«The rose has but a sommer reign
The daisy never dies...»

(Троянда панує лиш літо, маргаритка не вмирає ніколи).

І справді, у вологому, досить теплому кліматі Англії маргаритку зустрічаєш протягом року.

Однак, зважаючи на те, що й маргаритка в Англії іноді — провісниця весни, то, за повір'ям англійських сільських дітей, перш ніж весна справді з'явиться, треба наступити ногою на дванадцять маргариток. Їхні ж батьки, ще забобонніші, стверджують: якщо не наступити ногою на першу маргаритку, котру побачиш весною, то маргаритки покрийть тебе або когось із близьких друзів ще до кінця року.

Нарешті, з маргариткою пов'язана одна з видатних подій останнього часу — збір пожертвувань на боротьбу із найжахливішою з людських хвороб — сухотами.

Цей громадський збір коштів уперше був влаштований у Швеції в 1908 році, і квіткою, котру вручали кожному, хто вніс пожертвування, була маргаритка (у нас її чомусь називають білою ромашкою) як провісниця весни й оновлення життя.

З того часу там щорічно першого травня влаштовують продаж цих квітів. І першого ж року за один день було виручено вісімдесят тисяч карбованців.

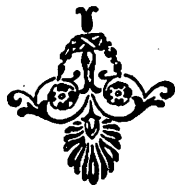
Приклад Швеції наслідувала Фінляндія, згодом деякі інші держави і, нарешті, у 1910 році — Росія.

У нас продаж відбувався в квітні, і треба було бачити, з якою енергією, любов'ю й захопленням наша молодь поспішала на допомогу у цій святій справі.

Преса зі свого боку теж підтримала захід і, справді, як тоді писали, «ми закидали смерть квітами». Лише у Москві того дня було зібрано понад 150000 карбованців.

Дай, Боже, щоб починання цієї боротьби з нашим жорстоким ворогом за допомогою скромної квіточки з успіхом тривалої надалі, і щоб побудовані на зібрані таким чином кошти санаторії й інші заклади справді виправдали покладені на них надії.

Насамперед згадаємо, що в Німеччині в 1739 році нашої чарівній невинній квітці загрозувала страшна небезпека. Її разом із собачою ромашкою звинуватили в отруйності, і суворі приписи начальства наказували знищувати її всюди, хоч би де трапилась на очі. Але чи через те, що недосить ревно взялися за її знищення, чи, може, рослина виявилась напрочуд живучою, грізне розпорядження не було виконане. Чарівна квіточка і далі росте повсюди, так само, як і колись, устеляє своїми численними білими зірочками поля та клумби наших садів.

**Відбиток ключів
царства небесного,
квітка лорда Біконсфільда —
примула**

Хто не знає тих чарівних стрічастих жовтих квітів, котрі на початку літа щедро встеляють наші лісові галявини? Листя і стебла їхні, покриті білим пушком, приємно і своєрідно пахнуть аптекою. Особливо подобається цей запах та солодкуватий смак їхнього стебла дітям. Вони зривають їх і з насолодою жують, мов неабиякі ласощі.

Квіти ці мають наукову назву примула (*Primula veris*) — первоцвіт, оскільки одними з перших з'являються весною, народна їхня назва — баранчики (очевидно, через схожість зморщених листків цієї квітки зі смушком). У Німеччині їх називають — ключики (*Schlüsselblume*). Остання назва дана їм тому, що суцвіття примули дуже схоже на в'язку старовинних церковних ключів.

Про походження цих квітів у середньовіччя склалася цікава легенда.

«Одного разу, — розповідає вона, — коли апостол Петро, якому було довірено ключі від царства небесного, стояв на чатах біля входу до раю, йому раптом доповіли, що хтось, скориставшись підробними ключами, хоче проникнути туди без його дозволу. Вражений цією жахливою звісткою, апостол з переляку випустив з рук в'язку своїх золотих ключів, й вона, падаючи від зірки до зірки, полетіла на нашу землю.

Аби підхопити її, апостол квапливо послав навздогін ангела; та перш ніж ангел устиг виконати цей наказ, в'язка ключів упала на землю, глибоко увійшла в неї, і на тому місці виросла жовта, схожа на ключі апостола, квітка.

І хоча ангел і взяв ключі св. Петра, — свідчить легенда, — але

слабкі відбитки їхні залишилися на землі й щороку з них виростають квіти, що відчиняють нам двері теплої погоди, до теплого літа...»

Про ці квіти, як про ключі, котрі відкривають весну, співається в українській пісні: «Смертна неділя (четверта неділя посту, коли зима немовби вже починає вмирати), де ключі діла? Я віддала їх Вербній неділі. Вербна неділя, де ключі діла? Я їх віддала зеленому четвергу. А ти, четвер, кому їх віддав? Я їх віддав св. Юрію».

І ось св. Юрій (23 квітня) встає, кидає їх на землю, й виростає з них перша оксамитна травичка й першоквіти.

Нарешті, згідно з давньогерманськими сагами, первоцвіт вважається і ключами богині весни — Фреї.

Богиня ця — прекрасна, молода, чарівна. Замість низки намиста у неї на шиї райдуга, котру викували їй ліліпути. І там, де це райдужне намисто діткнеться землі, з нього падають на землю золоті ключі й перетворюються на первоцвіт.

Ще поетичніша й фантастичніша легенда, що склалася про споріднений з примулою різновид — червону примулу-аурикулу, яка росте на високих важкодоступних гірських схилах.

Чарівна ця квітка — предмет пристрасного захоплення молодих горців. Добути її й прикрасити нею свою оселю — для гірської моголоді ознака доблесті і щастя; а тому кожен, хто мусив їхати з рідних гір, зберігав засушену примулу як дорогоцінну згадку про батьківщину, про рідних і милих людей і ніколи з нею не розлучався. Ціаком очевидно, що й легенда, яку ми наводимо нижче, має за основу любов до вітчизни й до свого роду.

«Жив-був, — розповідає вона, — один завзятий юнак, який захоплювався наукою, намагався вирішити тисячі питань, що хвилювали його розум, хотів перенестись із землі на небо, підняти у захмарні висоти. Із однієї країни він переселявся до іншої, від одного моря до іншого, проникав у світ духів підземних, які все творять і рухають під землею, а також у світ духів підводних, творців і володарів таємничого царства глибини, жадібно прилучався до їхніх знань і, нарешті, й сам перетворився на гіганта знань, розуму й тілесної сили. Ударом кулака міг тепер на друзки розбивати скелі, а силою розуму — ділити, розкладати й знищувати усе суще на землі. Він був всемогутнім руйнівником. Але за такої страшною силою не мав здатності творення. Не міг оживити й відновити щонайдрібнішої билінки, яку безжалісно розтопували його ноги...»

Тоді юнака охопили невдоволення й озлоба, він почав блукати горами, піднімаючись усе вище й вище, прагнучи ще більших знань для розради пекучого неспокою. І ось так блукав він довгими днями й ночами, сповнений тривоги, поки, нарешті, не сягнув йому промінь надії. У своїй руці юнак тримав золотий ключ, який йому вдалося зорбити з допомогою прихильних до нього духів. Ключ цей мав відкрити йому доступ на небо, тільки-но він підніметься вище хмар і стане перед дверима вічності.

І ось тихої весняної ночі він уже дістався найвищої земної вершини, де ще не бувала жодна людина. Під ним пропливали хмари.

Знизу не долидало жодного звуку, не відчувалося найменшого подиху вітру. У всій величї й красі сяяли зорі, а їхні промені утворювали перед ним немовби срібний міст, по якому він міг піднятися до порога неба. І юнак пішов цією срібною стежкою, широко розкривши очі, не озираючись, все вище й вище...

— Не тремтіти, — сказала йому зірка з правого боку.

— Не оглядатися, — мовила зірка ліворуч.

— Про все забути, — додала яскрава зоря, що сяяла просто перед ним, і подивилася на нього з невимовним глибоким сумом...

І юнак не тремтів, не оглядався й тримав напоготові ключ, оскільки був уже перед дверима вічності.

— Про все забути! — повторила яскрава зоря, а юнак був готовий уже вкласти ключ у замок, котрий переливався усіма барвами веселки.

— Забути про все! — ще раз нагадала йому зоря. — Забути зелену землю, свою молодість, своє дитинство — раз і назавжди. Забути батьківщину, братів і сестер, матір, яка вигодувала й викохала тебе...

Тут юнака рука не витримала й затремтіла. Він озирнувся... і тієї ж хвилини з гуркотом полетів крізь хмари на зеленіючу, весняну землю.

Довго лежав він тут, ніби занурений у глибокий сон. Коли прокинувся й озирнувся докруг — усе зникло, і лиш у руці він і досі тримав золотий ключ, котрий протягом ночі перетворився на весняну квітку, яка пустила коріння у дорогу для юнака зеленіючу землю — його батьківщину...»

Примула була відома з глибокої давнини і вважалася лікарською квіткою Олімпу. Давні греки називали її «додекатеон», тобто квітка дванадцяти богів, й вірили, що в ній — цілюще начало проти всіх хвороб, а відтак вона — щось на зразок всесвітньої панацеї, ліків від усілякої недуги, котрих так дошкукувались у середньовіччі. Окрім примули, ці властивості пізніше приписували також товстяниці (*Pinguicula vulgaris*) та деяким іншим рослинам. Але греки визнавали такі властивості виключно за нашим первоцвітом (*Primula officinalis*), стверджувалось, що він виник із тіла померлого від кохання юнака Паралісосо, котрого боги із співчуття перетворили на ароматичну рослину. Внаслідок цього в давнину нею, переважно, лікували параліч (*paralysis*) і болі в суглобах, тож у медицині й досі її нерідко називають паралічною травою (*herba paralysis et arthrica*).

У чудодійну силу примули вірили й давні кельти та гали. У них вона мала назву самолус, її збирали з великою таємничістю, натщесерце й босоніж їхні жерці, друїди. Збирати примулу вони повинні були рукою з-під лівої поли, а зірвавши квітку, ховати її серед одягу, лише в такому випадку вона, нібито, зберігала свою цілющу силу.

Сік цієї квітки друїди вживали також для виготовлення любовного напою «фільтру», який варили опівночі з вербени, чорниці, моху, пшениці, конюшини й меду. Але для цього квіти треба було зривати перед настанням молодого місяця. Виготовлений таким чином напій ставили на вогонь, й молоді дівчата-жриці повинні були гріти його

своїм диханням до того часу, поки він закипить. Цей напій вважали весільним. Достатньо було випити кілька крапель, щоб загорітися нестримним коханням до того чи тієї, хто його подав.

Подібне любовне зілля існувало й за сивої давнини. Кажуть, що й відомий письменник Апулей, котрий жив у другому столітті до Різдва Христового, скористався таким напоєм, щоб закохати у себе й примусити вийти заміж багату літню вдову Пуденцію, до того ж, нібито сам і приготував любовний напій. Родичі вдови подали позов до суду, вказуючи, що їй уже шістьдесят і, вдовіючи понад п'ятнадцять років, вона ніколи не висловлювала навіть бажання одружитися вдруге. Та й сама вдова нібито підтвердила, що він її зачарував своїм напоєм. Однак Апулей так спритно зумів захиститися, що виграв процес.

Крім соку рослин, до складу любовних напоїв входили й різні, «підігриваючі» кров, речовини, наприклад, шпанські мушки, м'ясо риби ремори й особливо — якийсь оригінальний препарат, що називався гіппоман, його одержували з чорного наросту, який нібито іноді з'являється на лобі новонародженого лошади.

Віра у надзвичайну дію примули, так поширена у середньовіччя, перейшла і до ближчого нам часу. У П'ємонті й досі вважають, що квітка має чудодійну силу відвертати диявола, проганяти бісів, а також вигортає із землі кістки невинно загиблих людей. У Бретані кажуть, що вона спричиняє лихоманку дітям, якщо довго граються цією квіткою, а українці називають примулу — «ряст» і вважають талісманом, який оберігає життя.

Нарвавши цих квітів, їх кидають на землю й топчуть ногами, прирачуючи: «Топчу-топчу ряст, дай, Боже, його потоптати й наступного року діждати».

Від цього звичаю походить українська приказка, коли хочуть сказати, що комусь недовго залишилось жити: «Уже йому рясту не топтати».

Та, крім чудодійного впливу, примули приписували й магичні властивості відомої розрив-трави — відкривати приховані скарби, що особливо часто трапляється, як стверджують німецькі селяни, коли її знайти квітучою в ніч перед Різдом або в день говіння на масляницю.

У цей час, за їхнім повір'ям, у полях нерідко з'являється зодягнена в біле жінка із золотим ключем, у короні на голові — це діва-ключ (очевидно, давньогерманська богиня Фрея), й усі зірвані при ній примули набувають властивості відкривати сховані скарби.

Так, одного разу, глибокої осені, пастух знайшов коло руїн замку Бланкенборк, у Швабії, таку примулу, прикріпив її до капелюха й рушив додому. Та раптом відчув, що капелюх став дивовижно важкий. Пастух зняв капелюха й побачив, що примула перетворилася на срібний ключ. У той же час перед ним виросла, мов із землі, біла жінка й мовила, що він може відчинити цим ключем двері Гіршберга, які ще ніколи не відчинялися, і взяти за тими дверима все, що захоче, але хай не забуде «найкраще». Пастух пішов, набрав там повні ки-

шені скарбів, але в поспіху «найкраще» (а це була квітка примули) якраз і забув, тому, коли задумав знову туди піти, то ні місця, ні скарбів більше не знайшов.

Те саме сталося якось з іншим вівчарем. О тій же порі він нарвав примул, і та сама жінка в білому привела його на місце скарбу, і його квіти раптом перетворилися на ключі. Одним із них він відчинив двері, які раптом опинилися перед ним, і побачив перед собою, на превеликий подив, цілий ряд ящиків, заповнених овечими зубами.

Не знаючи, що з ними робити, машинально набрав їх повні кишені, і зовсім забувши про ключ-квітку, пішов додому. Тим часом уночі всі ті зуби перетворилися на щире золото. Тоді він вирішив знову навідатися на те саме місце, але відшукати його не зміг, оскільки теж забув там «найкраще».

Нарешті, існує ще один переказ про те, що Берта (дружина Одіна), цариця неба, яка, згідно із давньогерманською міфологією, посилає на землю благодатний дощ, теж іноді з'являється у вигляді білого привида. За допомогою чарівних примул вона заманює дітей, котрі їй подобаються, й веде їх дорогою, порослою цими квітами, до якихось таємничих дверей на гірському схилі. То двері до зачарованого замку. Тільки-но дитина діткнеться до них квіткою, вони тихенько відчиняються, і щасливчик ступає до дивовижної зали, заставленої вазами з тими ж таки чарівними примулами. Кожна із ваз містить у собі казкові скарби. Беручи звідти скарби, примулу, однак, слід залишити, інакше того, хто узяв і скарб, і примулу, ціле життя переслідуватиме чорний собака.

У деяких місцевостях Німеччини цю квітку ще називають ключем заміжжя (Heirathsschlussel), оскільки існує повір'я, що дівчина, котра першою знайде на Великдень первоцвіт, неодмінно того ж року вийде заміж.

А інші, навпаки, примулу вважають квіткою нещасливого кохання (verschmahter Liebe), через що в деяких кантонах побутує така пісенька:

«Іду я лужком,
Первоцвітики рву.
Первоцвітики рву —
З них віночки плету.
Віночки плету з конюшини та з них,
Прощай же кохання —
Мій скарб дорогий»

За датськими ж легендами, первоцвіт — це зачарована принцеса ельф. Одного разу вона була відпущена своєю царицею на землю. Там вона покохала юнака й зовсім забула свою батьківщину. Тоді на покару її перетворили на примулу, а юнака — на весняну анемону.

І ось тепер ранньої весни вони разом рано розквітають і разом рано гинуть.

Такі легенди про примулу склалися в Німеччині і в Данії, та про неї чимало оповідей і в сусідній Англії, де її називають cowslip, а

ще — зачарованою квіткою (Fairycap), оскільки існує повір'я, ніби у її пелюстках щодня, протягом року, за винятком першого травня, переховуються маленькі феї й казкові дідусі-гноми.

Так, наприклад, у Лінкольнширі кажуть: «Прислухайтеся лише, які чарівні звуки линуць із примул кожної місячної ночі, коли роса блищить на траві. Дивовижні голосочки чарівників-гномів оспівують квіти, котрі дають їм притулок під час дощу, коли світле проміння місяця ховається за похмурими хмарами. Як тільки великі краплі дощу починають падати на землю, юрби цих крихітних істот починають хвилюватися. Їхні тоненькі сукенки чи то світлого, чи то темного кольору мигтять у високій траві, немов тіні од листя, а їхні злякані личка визирають з-поміж стебла, уважно роздивляючись: чи немає поблизу улюблених примул? Побачивши цю милу рослину, свою приятельку, вони миттю піднімаються по стеблу й ховаються у найближчій квітці. І ось незабаром з усіх віночків примул лунає приємний спів тоненьких голосочків, що за мить зливається в один спільний злагоджений хор. І той, хто почує цей чарівний спів царства фей, — найщасливіший із смертних».

Примула у свій час оспівана кращими англійськими поетами, особливо Шекспіром, у нього вона згадується у багатьох творах. Так, наприклад, в «Бурі» ангел Аріель співає:

«Один нектар із бджолами вживаю,
У жовтій примулі люблю відпочивать,
У квітці чарівній, згорнувшись, гойдаюсь,
Як тільки сови в хащах закривають».

Шекспір оспівує її і в казці «Сон літньої ночі», називаючи примулу золототканною охоронницею (пенсіонеркою) цариці-чарівниці.

«Я служу цариці дивній (співає Ельф)
В опівнічний час німий
Бачиш примулу на луці,
Охоронницю (pensioners) її.
Бачиш шати золоті, ...
Чисті сполохи зірниць?
То рубіни дорогі —
Подарунок чарівниць...
Я лечу, щоби зірвати
Вранці крапельку-росу,
Кожній примулі росинку,
Мов коштовності, несучу».

На пояснення такої дивної назви — «пенсіонерки», слід зауважити, що починаючи з 1539 року англійські королі мали звичай тримати при собі особливу варту з 50 охоронців, котрих називали пенсіонерами, оскільки їм надавалось розкішне, як на той час, утримання (50 фунтів стерлінгів на рік), двоє коней і чудовий, із золотої парчі, одяг. І ось, натякаючи на золототканний одяг придворних

пенсіонерів королеви Єлизавети англійської, Шекспір і називає примули пенсіонерками цариці-чародійниці.

Та особливого значення в Англії примула набула відтоді, як стала улюбленою квіткою знаменитого лорда Біконсфільда, котрий після однієї події у своєму житті жодного дня — чи то взимку, чи влітку — ніде й ніколи не з'явився без цієї квітки у петлиці.

Щоб пояснити таку постійність стосовно однієї й тієї ж квітки, слід зауважити, що в Англії у великосвітських людей існує звичай, котрий вважається вищою мірою фешенебельним, — носити у петлиці квіти. Причому, найвищий шик — вірність раз обраній квітці за будь-якої пори року, що, звичайно, можуть собі дозволити тільки дуже багаті люди, оскільки більшість із квітів неможливо мати цілорічно, якщо не вирощувати їх у теплицях.

Що стосується вибору лордом Біконсфільдом примули й такої щирої прихильності до неї, то про це оповідає ось яка романтична історія.

«Одного разу лорд Біконсфільд, тоді ще юнак зі скромним прізвищем Дізраелі, був запрошений на бал у Букінгемшир до одного із своїх в'ївових родичів. Прогулюючись зі своїм приятелем залами палацу, в... звернув увагу на чудесний вінок з примули, що прикрасив голівку чарівної незнайомки, і сказав:

— Не може бути, що ті примули були штучні, у них така повнота життя, ніби вони щойно зірвані в саду.

Його приятель, однак, мав іншу думку й доводив, що ті примули неодмінно штучні, проте прекрасно зроблені. Слово по слову, виникла суперечка, й справа дійшла до пари.

— Ці примули мене так зацікавили, — сказав Дізраелі, — що я повинен знати правду. Ось п'ять гіней, б'ємося об заклад і попрохаємо саму красуню вирішити нашу суперечку.

Приятель, що був знайомий з дамою, попросив у неї дозволу представити їй Дізраелі й розповів про їхню пару.

— Дуже шкода, — відповіла красуня, — але ви програли парі: містер Дізраелі має рацію — це справжні живі примули, я зірвала їх сьогодні вранці у своєму саду й сплела з них вінок.

Кажучи так, вона виїняла зі свого волосся одну з примул і, подаючи її Дізраелі, з усмішкою мовила:

— Переконайтеся самі у своїй перемозі.

Захоплений Дізраелі увіткнув квітку у петлицю й цілий вечір ходив із нею. Наступного дня, під час візиту до красуні, на нього знову чекала радість, він знову одержав з її рук примулу, й відтоді щодня мав щастя одержувати по квітці протягом свого перебування в Букінгемширі.

Але чарівну даму очікував дуже сумний кінець. Прогулюючись одного разу верхи на новому, незнайомому їй коні, вона впала й так розбилась, що підхопила сухоти й швидко згасла.

Невдовзі після цього Дізраелі вдруге приїхав до Букінгемшира, але знайшов уже тільки могилу красуні Мабель, — так звали юну да-

му, — і, вибравши з усіх розкішних квітів на могилі лиш примулу, узяв із собою як дорогий спогад.

З тих пір примула — його улюблена квітка, й він ніколи з нею не розлучається. Хоч би де перебував: у парламенті, на балу, на прийомі у королеви чи просто вдома — завжди мав квітку в петлиці; а згадуючи молоду, дочасно померлу красуню, ніколи інакше її не називав, як *Primula veris*, або Примроз (*primrose*), так називають окультурений різновид цієї квітки в Англії.

І тепер щорічно 19 квітня, коли урочисто святкується в Лондоні річниця смерті цього видатного англійського державного діяча, усі присутні на честь його пам'яті носять на грудях або у петлиці примулу, а могила лорда постійно вкрита густим килимом цих квітів...

Бажаючих прикрасити себе квітами Біконсфільда у цей день так багато, що навколо будівлі парламенту й на сусідніх вулицях численні торговці заледве встигають рахувати гроші, а ті, хто придбав квіти, поспішають зайняти місце у процесії перед статуєю Біконсфільда.

Це патріотичне паломництво у Вестмінстер, починаючи з 1881 року (рік смерті Біконсфільда), й прикрашання пам'ятника примулами незмінно повторюється.

Турботи про увічнення пам'яті славного англійського прем'єра взяла на себе заснована у 1889 році ліга примули «*Primrose League*», котра має тепер свої відділення у всіх багатих центрах Об'єданого Королівства.

При її заснуванні нараховувалось усього 950 членів, тепер же близько 2 000 000. Очолює лігу президент Бальфур, а пост канцлера посідає герцог Норфолькський. Серед членів ліги чимало дам.

Мета ліги, крім турбот про увічнення пам'яті Біконсфільда, — ще й захист та поширення консервативних ідей.

Особливо урочисто відзначалася двадцять п'ята річниця з дня його смерті.

Тоді усе підніжжя пам'ятника тонуло у вінках, букетах, гірляндах із лавра й примул, на яких красувався девіз: «*Imperium et libertas: nihil difficile*» (влада й свобода — й ніяких труднощів).

А натовп шанувальників був такий численний, що майдан довкола пам'ятника й усі прилеглі вулиці являли собою море голів.

Примула була улюбленою квіткою й принца-консорта — чоловіка королеви Вікторії, а тому, коли помер Біконсфільд, то королева надіслала йому примули із написом: «Його квітка».

Усі вважали, що це нагадування про любов Біконсфільда до примули, однак з'ясувалося, що під словом «його» Вікторія мала на увазі свого покійного чоловіка й надіслала вінок з таким написом, щоб підкреслити, як вона шанує померлого лорда.

Та й взагалі варто зазначити, що примула користується чомусь особливою прихильністю усіх англійців за межами батьківщини. Розповідають, що певний час пересилання примули з Англії до Австралії англійцям, які переїхали на цей континент, набуло небачених масштабів.

Кожен із переселенців неодмінно хотів мати цю квітку, що нагадувала йому дорогу батьківщину, у своєму квітнику, хоча й знав: вона там погано ростиме.

Відома німецька мандрівниця Іда Пфейфер розповідає; як одного разу, відвідавши Ост-Індію, вона потрапила в гості до англійського магната. Знайомлячи гостю зі своїм розкішним садом, де було безліч чарівних тропічних квітів, той зупинив її перед кущиком примул, привезених з Англії, й мовив:

— Вони дорожчі мені за усі оці розкішні квіти, бо нагадують мою дорогу батьківщину.

Те саме повідомляв і сер Гобгауз, подорожуючи берегами Гелеспонта.

— Кожну англійську віллу, — стверджує він, — я розпізнавав за примулами в саду.

Взагалі, хоч би де поселився англієць, якщо у нього є сад, ви неодмінно побачите у ньому примули. Ці квіти — найнеобхідніша принадлежність кожного такого саду.

Наша чика примула, наш первоцвіт, має багато різновидів, розсіяних у всіх частинах земної кулі, причому чимало з них культивуються в теплицях і садах, користуючись спільною для усіх назвою «примули» й вирізняючись лише науковою — латинською.

Так, поза сумнівом, усім відомі ті білі, рожеві й червоні примули з різьбленими пухнастими листочками, котрі — чи не найпоширеніша квітка на Різдва й на Великдень. Серед них і ліувата примула, що цвіте цілорічно. Вона має схожу на парасолою квітку, брунькоподібне красиве листя із безліччю тоненьких волосків, які викликають подразнення й висипи на руках, якщо до них необережено діткнутися. А втім, цього висипу легко позбутися: варто лиш протерти руки одколоном або винним спиртом.

Обидві ці примули походять з Китаю, причому перша називається китайською (*Primula sinensis*), а друга (небезпечна) — примула-обко-ника (*P. obconica*). Але найкрасивіша з примул та, що садівники називають аурикулою (*Primula auricula*). Батьківщина її — Штірія, Швейцарія й Карінтія — взагалі високігірні країни середньої Європи.

Від тих аурикул походять численні чарівні різновиди примул, котрі свого часу успішно конкурували з гвоздикою й на початку XIX століття були наймоднішими квітами.

У цей час не лише торговці-садівники, але навіть багаті поціновувачі квітів будували для примули цілі теплиці й намагалися з допомогою штучного запилення, як у випадку з тюльпанами, одержати свої власні сорти. Особливо тоді славилися голландські оксамитові аурикули, квіти яких справді нагадували оксамит, і англійські борош-аурикули, квіти яких справді нагадували борошно, і навіть самі стебла, листя і навіть самі суцвіття були немов обсипані тонким борошнистим пилком. За такі аурикули платили шалені гроші, мати у себе подібну колекцію — вважалося великим щастям. Таким щасливцям заздрили

так, ніби ті володіли незвичайними скарбами, приїздили до них звідусіль, хоча б помилюватися тими рідкісними квітами.

Та й справді, культивуація цих англійських аурикул, що нагадували якихось напудрених, зодягнених у розкішні строї придворних, викликала чималі труднощі. Їх треба було вирощувати тільки в особливих горщиках, накритих скляними ковпаками, оскільки та ніжна чарівна пудра боялася найменшого подиху вітру, вона щезала навіть від необережного подиху.

Особливо любив цей сорт аурикул прусський король Фрідріх—Вільгельм III. Він називав ці квіти «придворним штатом короля Людовика XIV» й частенько їздив милуватися ними до знаменитого тоді берлінського садівника Буше, котрий володів прекрасною колекцією.

Цей сорт аурикул, безперечно, був надзвичайно своєрідний, але багато любителів віддавали перевагу іншому різновиду — пістрявій оксамитній аурикулі «bizarre» (примхлива). Ці квіти, що по-французьки називались також ведмежим вухом (Oreilles d'ours), були найрізномбарвніші: білі, червоні, жовті, сині, темно-пурпурові.

Аурикули відігравали (та й тепер відіграють) велику роль в Італії на страсний тиждень. Їх там називають fiore di passione — квіткою страстей Господніх — і прикрашають ними цього тижня плащаницю й церковні вівтарі. Повертаючись додому після всеношної, кожний благочестивий італієць несе з собою разом із свічкою також і цю квітку й зберігає її, мов святиню, протягом цілого року до наступної страсної п'ятниці.

Аурикули, як і багато інших модних квітів, не раз приносили садівникам та й деяким іншим приватним особам чималий достаток. Між іншим, розповідають, що один єврей завдяки цим квітам не лише розбагатів, а й посів високе становище в суспільстві. Єврей просто торгував квітами, їздив від будинку до будинку, від одного міста до іншого, внаслідок чого знав усіх визначних квітників-аматорів.

Якось він зайшов до одного з них і запитав, чи не бажає той дати йому якусь доручення.

— Так, — відповів садівник, — мені б хотілося надіслати одному з моїх друзів кілька горщиків моїх найкращих борошнистих примул, але я не знаю, як зробити так, аби вони не втратили в дорозі свого ніжного нальоту. Чи не візьметесь ви їх доставити?

— Я подумаю, — відповів єврей, — як це можна виконати.

Наступного дня він з'явився зі скляним ящиком. Поставивши у нього квіти, довів їх цілими й неушкодженими.

Той, кому вони адресувались, був не лише аматором-квітником, а й володарем величезного тепличного господарства. Одержавши такий тендітний подарунок у повній цілості, квітник на radoшах дав євреєві велику суму грошей за його винахідливість й зробив своїм комісіонером. І ось завдяки такій підтримці молодий єврей так добре повів свої справи, що через кілька років (1797 р.) став поважним і багатим банкіром й зайняв значний пост у міській управі Амстердама.

Пристрасною прихильницею цих квітів була й імператриця Ка-

теріна. Вона мала цілу кімнату, заставлену виключно дрібничками саксонського фарфору із зображенням аурикули. Розповідають, як одного разу вона удостоїла відвідинами свого придворного вельможу, великого любителя квітів, і так захопилась його колекцією аурикул, що заявила: кращого частування, аніж це, їй не потрібно.

Окрилений такою похвалою вельможа попросив у імператриці дозволу подарувати їй цю колекцію. Імператриця прийняла цей подарунок з великою вдячністю, і вже наступного дня всю колекцію перевезли у Зимовий сад петербурзького палацу.

На завершення, до вже з'ясованого нами факту використання примули давньої медициною, додамо, що в ближчі до наших часи з її сушених квітів готували в Німеччині чай, який зміцнював нервову систему. Він мав назву чаю «Галле». Екстракт із примули охоче застосовували винороби, що видно із припису властей міста Нейштадта за 1789 рік: якомога більше збирати цих квітів для придворних винних погребів. У Англії молоде листя примули кришили в салат, а коріння ривали як прянощі.

Наре і, сушені рослини відомі як засіб від ревматизму, а в Швейцарії з відвару свіжих квітів і меду готують домашнім способом чудовий шипучий напій на зразок німецького «майтранку».

**Квітка вигнанця раю
Адама й царівен-наречених —
мирта**

Мирта — це найскромніша з рослин, квіти якої майже не привертають до себе уваги і вся краса якої зосереджена лише у блискучому духмяному листі, — завжди настільки користувалась любов'ю й славою серед народів різних країн у всі часи, що їй можуть позаздрити найрозкішніші квіти.

Згідно з однією старовинною арабською легендою, мирта розрослась на землі від духмяної гілки тієї рослини, яку взяв із собою Адам у день свого вигнання з раю, щоб перенести на нашу грішну землю хоча б одну з тих прадавніх рослин, котрі прикрашали назавжди втрачений для людини сад блаженства. І тому мирта в давнину була символом надії, відгуком райського щасття, котрі на стражденній землі нерідко — найвеличніше благо і втіха.

За іншими даними, її батьківщина — Персія, звідки дуже давно її перенесено до Єгипту, де зображення мирти часто можна зустріти на пам'ятниках періоду фараонів — у сценах, котрі зображували урочисті процесії. У тих сценах усі плакальниці-жінки несуть у руках миртові гілки.

Ще більшою повагою користувалась мирта серед давніх іудеїв, де називалась «абот» і вважалась емблемою миру. Єврейські закони зобов'язували прибирати нею намети під час семиденного свята виходу з Єгипту, коли всі іудеї мали запасатися плодами добра (лимонами), пальмовими гілками та гілками плакучої верби. Таке поєднання цих рослин називалося у них «арганг мінім» й містично повинно було відображати єднання божества з його творінням, причому лимони представляли самого Творця, пальмова гілка — духовне начало, мир-

та — небо з усім зоряним світом, а плакуча верба — землю з її численними мешканцями.

Саме в миртовому кущі явився Захарії ангел, що провістив відновлення царства Ізраїльського, внаслідок чого її гілками приписувалося прикрашати у дні свят скінію і взагалі застосовувати під час релігійних церемоній. Крім того, миртовими вінками іудеї прибирали покійників, цей звичай свого часу був запозичений і християнами, та пізніше заборонений отцями церкви як нехристиянський. А ось мирта як атрибут головного убору наречених й досі побутує в деяких країнах, особливо у Німеччині.

Не менш шанобливо ставилися до мирти й давні греки. За їхніми віруваннями, це не просто витвір землі, а рослина, котра з'явилася з волі Мінерви, богині мудрості, як каяття і пам'ять про легковажно вчинений нею злочин.

Про цей випадок грецька легенда свідчить:

«Серед численних німф, лісових мешканців околиць Афін, особливо подобалась Мінерві красуня Мірсина. Вона завжди замилювано дивилась на неї, вдовольняла усі її примхи. Та любов однієї жінки до іншої часто чаїть у собі небезпеку — самолюбство. Так сталося й цього разу: витончена, доладна й довершена Мірсина перемогла богиню на змаганнях з бігу та боротьби. Мінерву боляче вразила заздрість, і в нестями богиня убила Мірсину. Одначе, опам'ятавшись, вона вжахнулась скоєним злочином, сотворила молитву до Зевса та інших богів, щоб вони залишили їй хоч який-небудь спогад про її дорогу улюбленицю. Боги зглянулися, і з тіла Мірсини виросло таке ж довершене деревце — мирта.

Побачивши його, Мінерва заридала, обняла й не захотіла більше розлучатися з ним. Але даремно вона обіймала його, голубила — чудесна мирта залишалась тільки незворушним зеленим пам'ятником, гірким нагадуванням про чарівне, загублене нею створіння».

Очевидно, через це мирта не відігравала ніякої ролі у ритуалах Мінерви, й вінки з неї підносили богині лише у рідкісних випадках. Вона стала деревом, присвяченим Венері, котра, як свідчить легенда, виходячи голою з морських хвиль на острів Цитеру, сховалась від напасника-фавна за миртою.

За іншою легендою, вінком із мирти Венеру увінчали в знаменитій суперечці про найкращу з жінок, і нібито завдяки саме тому вінку Паріс і віддав богині яблуко. На згадку про цю приємну подію Венера зробила мирту своєю улюбленою рослиною й сама себе нерідко називала Міртеа, що, одначе, не заважало їй застосовувати гілку мирти як різку. Кажуть, що вона висікла такою різкою Психею, коли та надумала порівнятися з нею у красі:

У святкуваннях на честь Венери, які щорічно відбувалися у квітні, всі учасники, а також присутні юнаки й дівчата увінчувалися миртовими вінками. Ними ж увінчували в день шлюбу й наречених, причому саме дерево, як свідчить Катон, римляни так і називали — шлюбною миртою (*Myrtus conjugalis*).

Крім свят Венери, мирту застосовували також в Єлевзинських

урочистостях на честь Церери, Прозерпіни й Вакха; і, що характерно, часто вона витісняла навіть плющ — незмінний атрибут таких церемоній.

На шостий день свят Вакха-хлопчика (його ще називали — Якх) у вінку з мирти несли до храму Церери, де уславлювали цілу ніч, співаючи в особливому, складеному на честь цієї події, гімні. Тут же, у святилищі Єлевзинського храму, миртою увінчували й статую Церери, такими ж вінками прикрашали й усіх жерців.

Згодом мирту присвячують також і супутниці Венери — Грації, внаслідок чого Грація-статуя тримала в руках, крім троянди й гральної кості (символи краси й безтурботної юності), — миртову гілку, атрибут чуттєвого кохання.

Нарешті, достойне місце миртові вінки займають в Єлевтеріях — іграх на честь свободи. Ними прикрашали під час процесій усі колісничі на острові Крит і в Кориней, відзначаючи свята-Гелотії на честь богині місяця — Європи, цього дня завжди урочисто несли величезний миртовий вінок, що у поперечнику сягав семи сажнів.

Проте мирта мала значення не лише у релігійних ритуалах греків, але й у їхньому громадському житті й домашньому побуті.

Так, вищі афінські чини носили миртовий вінок на ознаку влади, з миртовими ж вінками в руках з'являлися й прохачі, бажаючи викликати співчуття; миртою прикрашали переможців на Істмійських іграх, завітчували статуї загиблих героїв, увічнюючи їхню пам'ять, будинки, де відбувалися весілля, гостей, зображення богів, якщо зверталися до них по допомогу. Так, наприклад, до нас дійшла розповідь про те, що пелопоннеський житель Тантал, прагнучи добитися, аби Гіпподамія, дочка Енома, вийшла за нього заміж, звелів покрити миртами усю статую Венери Лемноської.

Та особливо своєрідним був звичай щоразу увінчувати миртою того, хто мав намір декламувати вірші Есхіла чи Симонида, тим самим давні греки висловлювали свою особливу повагу до цих поетів, а також обвивати такою гілкою ліру, якщо хто-небудь збирався виконати свою імпровізацію.

Миртовий вінок у греків мав назву — наукратіда. Ось що розповідають про походження цієї назви.

Одного разу якийсь купець з міста Наукратіда на ім'я Герострат, повертаючись додому з острова Кіпр, віз придбану там священну статую Венери. Раптом поблизу берегів Єгипту знялась така страшна буря, що всі з хвилини на хвилину очікували загибелі судна. Увесь екіпаж і пасажери з жахом зібралися довкола статуї богині, благаючи про порятунок. І ось Венера, зглянувшись, наказала миртовим кущам вирости довкруг корабля. Мирти вирости, захистили корабель від натиску хвиль, і всі врятувалися.

Діставшись рідної гавані, екіпаж, дякуючи за порятунок, звив собі вінки з мирти, а Герострат в урочистій процесії увінчану миртою Венеру переніс до храму богині й поклав їй вдячну жертву. Потім влаштував для всіх гостей розкішний бенкет, під час якого сплітав вінки з гілочок чудодійної мирти й передавав їх присутнім як талісман-

оберіг. Відтоді, як стверджують, миртовий вінок і має назву наукратіда.

Інший своєрідний давній переказ, пов'язаний з миртою, — оповідь про смерть Федри — дружини Тезея.

Неподалік міста Тразена, засвідчує переказ, росла величезна мирта, під якою протягом кількох років підряд підступна Федра мала звичку усамітнюватися, заглиблена у свої важкі й сумні роздуми, — щоразу, як улюблений її пасинок Іполіт вирушав на полювання в розкішній колісничі у супроводі цілої зграї мисливських хортів. Знемагаючи від кохання до нього, нещасна, очікуючи його повернення, проколювала золотими шпильками із зачіски листя мирти і, врешті-решт, на ній же й повісилась. Сліди уколів золотих шпильок Федри можна побачити й досі, якщо подивитися листя на світло.

Погодившись із цією версією, одначе додамо, що крапочки, котрі просвічуються на сонці у листках мирти, зовсім не сліди уколів, а маленькі залози ефірної олії, завдяки якій вони так приємно пахнуть. Після смерті Федри на місці її трагічної загибелі було споруджено храм боги Венери.

Цікава також середньовічна легенда про одного мавританського лицаря, котрий перетворився на таке дерево.

Лицар, його звали Роджеро, причалив з кораблем до невідомих берегів, вивів і прив'язав свого коня до мирти, поки втамовував спрагу із найближчого джерела.

Потім поклав шолом, щит і зброю біля себе й приліг відпочити, аж раптом ніби із середини дерева, до якого він прив'язав коня, пролунав чийсь ображений голос: «Хіба я недостатньо страждаю, що мушу терпіти ще й таку наругу?»

Лицар поспішливо відв'язав коня й запитав: «Хто ви? Дерево чи смертний? Прошу вибачити мою мимовільну помилку, і, щоб спокутувати її, постараюся виконати все, що ви забажаєте».

Тоді на корі дерева виступило кілька, мов сльози, смолистих крапель й воно відповіло: «Я Астольфо, паладин Франції, свого часу — один із найхоробріших лицарів. Повертаючись зі Сходу з кількома своїми товаришами, ми сягнули замку страшної Альцини. Вона поклала мене своєю красою, і я пішов за нею до її острівного помешкання. Там ми провели багато щасливих днів, поки я набрид їй, як це ставалося з усіма, хто нею захоплювався, а тоді, аби позбутися, вона перетворила мене в мирту. Багатьох інших спостигла така ж доля, і тут, перед вами, чимало людей, перетворених на кедр, пальми або ж маслини. Деякі з них стали джерелами, скелями, а інші — тваринами. Стережіться, щоб і вас не спіткала така ж доля!»

Проте Роджеро не звернув уваги на це попередження. Він теж побачився з чарівною Альциною і, вражений красою, пішов за нею до її замку, де стіни — з щирого золота, а колони — з алмазів. Прожив із красунею багато щасливих днів, потім набрид їй і був перетворений на мирту, але, оскільки володів знаннями білої магії, котра сильніша за чорну, то не лише звільнив себе, а й помстився Альцині

за віроломство, звільнивши також усіх інших, ув'язнених нею товаришів.

Виступаючи головним чином атрибутом кохання, мирта, водночас, правила для греків і символом похмурого загробного життя.

Фантазія древніх, помістивши викрадену Плутоном дочку Церери Прозерпину до його похмурого царства тіней, прикрасила те царство зеленою рослинністю, серед якої мирта відіграла провідну роль. Мирта утворювала там таємничі ходи й кущі, якими блукали ті невітні, котрих нездоланна пристрасть примусила дочасно порухатися з життям. Вергілій так описує ці алеї зітхань:

«Побачиш там засмучені поля,
Закоханих гіркі зітхання чути,
Усіх, кого стріла Амура невмолима
Перетворила на примарні тіні.
Вони тут бродять несходимими стежками
Серед густого миртового лісу...»

Крім того, оскільки Венера в ролі Венери-Лібітіни й Афродіти-Епітимбії вважалася і богинею смерті, котра, викликаючи все до життя, водночас штовхала у прірву потойбічного світу, щоб знову усе відродити, то мирту давні греки садили на могилах. Особливо ж старанно обсаджували поховання дорогих покійних, вірячи, що вона супроводжуватиме їх і в царстві тіней. Віра у такий зв'язок така велика, що в трагедії Евріпіда «Електра» ми бачимо, що кожен, хто мав намір свідчити на суді проти померлого, мусив спочатку піти до його могили й покласти на неї миртову гілку, на ознаку того, що він свідчитиме лише правду.

Від древніх греків культ мирти перейшов і до римлян.

Ерато, муза еротичної поезії, носила миртовий вінок, таким самим вінком була прикрашена й голова бога шлюбу — Гіменей, котрого завжди зображали чарівним юнаком із запаленим факелом у руці. Проте на вівтар покровительки жінок — *bona Dea* (доброї богині), під час служіння якій не міг бути присутнім жоден із чоловіків, покладання мирти суворо заборонялось, оскільки ця рослина нагадувала про чуттєву насолоду, представниками ж її виступали Амур та Венера. Вважалось, що й сама мирта — збуджуючий засіб, тому й присвячена цим божествам.

З тієї причини римські «подруги веселощів» — гетери 2 квітня, на день весняного свята Венери-Ерицини, увінчували її статую миртами й трояндами, вимолюючи дарувати їм мистецтво подобатись.

Не пропускали цього місяця й шляхетні римлянки. Випувавшись у квітні під миртовими деревами та прикрасившись її гілками, вони приносили жертву Венері, благаючи надовше зберегти їм молодість і красу.

Щось подібне й до цього часу спостерігаємо в Італії, де жінки, додаючи в купіль миртової есенції, щиро переконані, ніби вона наділяє красою й дівочою принадністю.

У зв'язку з таким переконанням без миртової води, відомої також

під назвою «eau d'ange» (ангельської) в Італії та Греції не може обійтися жодна великосвітська дама.

Кажуть, що й чоловіки нею охоче користуються.

З усіх частин рослини добувають ефірну олію, а з розчавлених миртових плодів, додаючи спирту, одержують препарат для догляду за шкірою обличчя.

Проте, крім косметичного призначення, у давнину мирта мала застосування і в медицині.

Так, винний настій згаданих плодів вважали еліксиром здоров'я, бадьорості, ним лікувались, зазвичай, поранені воїни, сподіваючись на швидше відновлення сил. Молоді, ще не розквітлі ароматичні бутони суцвіть за особливим рецептом вживали для зміцнення діяльності шлунку. А в Тоскані і тепер насіння мирти використовують замість кориці, оскільки воно має схожі з нею смакові якості. Відомий також інший винний настій з гілок та плодів, що має назву «myrtiducum», популярний серед тосканців. Нарешті, миртові плоди Вест-Індії *Myrtus pinatus* відомі і в Англії, де вони одержали назву Амомов насіння (*Semen Amomo*) чи просто — англійських прянощів. За смаком вони нагадують перець.

Храм Венери Ерицини в Римі містився всередині цирку, неподалік Авентинського горба, він був увесь оточений миртовими кущами й деревами, через що Венеру, часом, називали Мірцією. Інше її прізвисько *Venus cloacina* — Венера-Чистильниця, оскільки вважали, що мирта володіє силою очищення, і тому, коли закінчилася боротьба за викрадення сабіянок, римляни й сабіяни, поклавши зброю, очистились (на тому самому місці, де згодом спорудили вже згадану статую Венери) димом із запалених миртових гілок.

Але мирта для римлян була не лише увінчуючим красу талісманом, а й невід'ємною часткою їхнього громадського життя.

Як відомо, Ромул, по визнанні його божеством, одержав назву Квірина (*Quirinus*) від сабінського слова квірін — спис (у переносному значенні — воїн), і йому спорудили храм. Та з плином часу цей храм перетворився на руїни, і перебував у такому вигляді до 306 року перед Христом, коли, нарешті, консул Луцій Папірій Курсор відновив його. Тоді на ньому помістили перший у Римі сонячний годинник, а перед ним посадили два миртових дерева, з яких — одне мало символізувати патриціїв, а друге — плебеїв.

Посажені поблизу такого шанованого храму, ці дерева стали для римлян священними. Городяни ночами вбачали в них щось високе й божественне і вірили, що за виглядом тих дерев можна робити висновки про перевагу тієї чи іншої партії. «Якщо, — стверджували вони, — патриції беруть гору над плебеями, то їхнє дерево розкішно розвивається, а дерево плебеїв чахне, коли ж перемагають плебеї, то, навпаки, їхнє дерево гарно росте, а патриційське гине». Наскільки підтверджувались такі передбачення, ми не знаємо, однак римляни із марновірним перестрахом та хвилюванням стежили за їхнім розвитком.

Чималу роль мирта відіграла також у римських триумфах. Спле-

теними з неї вінками римляни увінчували героїв за громадянські доблесті або за війну без пролиття крові. Подібний вінок називався «согона ovalis» від слова ovus — вівця, оскільки при увінчанні ним приносили богам у жертву вівцю.

Першим, хто одержав таку нагороду, був консул Постум Тубертус, що переміг сабіян; але коли такий же вінок піднесли М. Крассу після повернення з переможного походу, то він відхилив його, і сенат, визнаючи правоту полководця, присудив Крассу вінок лавровий як нагороду за воїнські подвиги.

Ми вже згадували, що у давніх іудеїв та греків існував звичай прикрашати миртою нареченого й наречену. Він зберігся і в теперішніх еллінських нащадків, де подібний вінок часто-густо заміняє звичний у наш час флер-д'оранж.

Від греків, очевидно, подібний звичай перейшов і до Німеччини. Час його виникнення визначити важко, принаймні серед друкованих джерел до ХУІІ століття про нього зовсім не згадується, хоча у деяких виданнях, як, наприклад, у книзі Комаріуса «Про шлюбні вінки», що з'явилася у Магдебурзі 1583 року, детально перераховано всі квіти, доречні при вінчанні, а в книзі Санта-Клі, виданій у 1672 році, подається навіть символічне значення кожної з них. У тому числі — згадано гіацинт, царський скіпетр, троянду, фіалку, конвалію, незабудку, маргаритку, амарант та інші, не обійдено розмарин, місце якому в траурних ритуалах, а про мирту — ні слова.

З іншого боку, існують свідчення, що мирту для вінчальних прикрас використовували значно раніше ХУІІ століття. Так, на вулицях наречених ХУ й ХУІ століть, котрі дбайливо зберігаються у благородних сімействах і донині, можна прочитати пам'ятні написи в обрамленні миртових вінків. Крім того, існує легенда, що першою нареченою, котра одягла на себе миртовий вінок під час вінчання, була дочка відомого середньовічного мільйонера Якова Футтера. Те вінчання відбулося у 1583 році. Отже, можна вважати, що саме тоді започаткувався цей звичай і згодом поширився по всій Німеччині.

Загальне ж визнання мирти як вінчальної квітки й рослини відбулося значно пізніше, й запровадження звичаю посувалося знизу вгору, оскільки від торговців (саме їм був Футтер) він перейшов до дворянських, а потім до князівських родів.

Наскільки, однак, це було рідкісне явище навіть і в ХУІІІ столітті, видно з того, що коли в 1760 році дочка міського старшини міста Гальберштадта мала на голові під час вінчання невеличкий, розміром з десертну тарілку, миртовий вінок, то це сприйняли, як щось особливо благородне й аристократичне і сповістили в газетах. Той вінок зберігається у сім'ї й до цього часу. Він був виготовлений із штучних миртових гілок, випісаних із Парижа.

Тепер із поваги до давнього звичаю такими вінками, лише не штучними, а з живої мирти, прикрашаються й великоknязі наречені, причому у деяких місцевостях, як, наприклад, у Бремені, кожне весілля супроводжується особливим святом мирти.

Серед інших держав у шлюбних обрядах мирту поважають у

Франції, головним чином, на сільських весіллях, де нею не стільки прикрашають голову нареченої, як несуть у вазоні попереду процесії, котра вирушає до міського голови (мера) для підписання шлюбного контракту. В Англії миртові вінки й букети теж у вжитку під час шлюбних церемоній, особливо — серед високопоставлених чиновників та осіб королівського дому.

При англійському дворі подібний весільний атрибут з'явився, як стверджують, за покійної королеви Вікторії, котра власноручно посадила у своїх садах Осборна крихітну гілочку мирти, взяту із весільного букета власної дочки, теж покійної нині німецької імператриці (матері імператора Вільгельма II). Гілочка прийнялась і, коли розвинулась у деревце, Вікторія ніколи не минала нагоди, аби не вкласти хоча б одну, зірвану з нього гілочку у підвінечний букет інших своїх дочок і внучок.

З того часу звичай прижився, й тепер до складу букета кожної нареченої англійського королівського дому обов'язково входить миртові гілка із знаменитого дерева.

Великою прихильницею мирти була також знаменита французька драматична актриса Рашель.

Ще бідною єврейкою у горішньому приміщенні на вулиці Temple в Парижі вона дбайливо доглядала, як згадує у своїх нотатках, маленьку мирточку, котра (чомусь у тому була переконана) повинна була принести їй щастя.

І щастя, справді, усміхнулося: із невідомої маленької актриси вона стала всесвітньою знаменитістю.

Але навіть в ореолі слави актриса так само леліяла цю рослину, великі кущі і навіть деревця якої завжди прикрашали всі кімнати її розкішного помешкання, особливо ж будуар.

Зауважимо, до речі, сприятлива до вологого клімату мирта так прижилася в Англії, що тепер її можна сприйняти за туземну рослину, а тим часом до кінця ХУІ століття її тут не було. Кажуть, що перше миртове деревце завезли сюди у 1586 році сер Вальтер Ралей та Френсис Кер'ю з Іспанії, де вони жили тривалий час як представники своєї країни. Ті ж вельможі перші сповістили англійський уряд про формування великої іспанської армади, тобто, про велику небезпеку, яка загрожує Англії: отже, з'ява мирти у цьому випадку символізувала відвернення неминучої біди від батьківщини.

Дерево посадили у Беддінгтоні, у графстві Сюррей, воно росло ще і в 1724 році, отже, сягнуло на той час 156-річного віку. Тоді воно мало 18 футів у висоту й крону в обхваті майже 45 футів. Тепер його нема, очевидно, воно загинуло суворої зими 1740 року, коли, як повідомляє хроніка, померзли більшість екзотичних дерев у парку Кер'ю в Беддінгтоні, між іншим — і перше посаджене там апельсинове дерево.

Але такої величини миртові дерева в Англії — не рідкість, зараз їх немало у Девонширі, Вортингу, Бредватері й особливо на острові Уайт, де вони — майже у кожному саду. У багатьох місцях вони гарно цвітуть.

Повага до мирти збереглась і в Новій Греції; і тут, особливо на острові Крит, існує навіть повір'я — ніколи не варто проминати миртовий кущ, не зірвавши з нього хоча б маленької гілочки, якщо до старості хочеш зберегти юначу бадьорість.

Там склали таку пісню:

«Хто мирту минає,
Не зірвавши пахучої гілочки,
Той, хоч герой він у розквіті літ,—
Буде лиш немичним старцем».

Подібна ж віра в чудодійні властивості мирти збереглась і в Італії, де на масляниці в деяких містах, наприклад у Тоскані, усі юнаки й дівчата прикрашаються її вінками на ознаку того, що вони сповнені сил і жаги. З тієї ж причини й римські прочани, вирушаючи у тривалу подорож, завжди запасаються віночком із мирти, котрий, на їхню думку, додасть їм сили благополучно повернутися.

Та, з іншого боку, побачити уві сні миртове листя, означало — чекати біди. Якщо ти бідний службовець — тлумачить середньовічний сонник — позбудешся місця, коли ж багатий — очікуй гору великого.

Улюбленець гаремів,
квітка біржової гри —
ТЮЛЬПАН

Хоч який чарівний тюльпан своїм забарвленням, хоч яка своєрідна його форма, але чомусь ні грецька, ні римська міфології не залишили про нього ніякої легенди. І це тим більш дивно, що безліч диких тюльпанів росли й ростуть на горі Іда в Греції, де їх не могли не помітити як прості місцеві жителі, так і ті, хто мав причетність до творення міфології.

Перші відомості про цю чарівну квітку ми зустрічаємо в перських джерелах. У цій країні переказів і пісень про троянду своєрідна, у вигляді ліхтарика або чаші, квітка не могла бути непоміченою, їй дали назву «Дюльбаш» — турецька чалма, а звідси — і слово тюрбан. Тюльпан оспіваний багатьма перськими поетами й особливо знаменитим Гафізом, котрий стверджує, що із цнотливою чарівністю тюльпана не можуть зрівнятися ніжна грація кипариса чи навіть сама троянда.

Та ще більшої любові зажив тюльпан на Сході, у турків, дружини яких розводили його в сералях, де багатьом з них він, можливо, нагадував їхнє дитинство, батьківщину, втрачену волю. Внаслідок цього, очевидно, у сералях щорічно справляли чудесне чарівне свято тюльпанів, на яке султан споглядав як на приемний доказ прихильності й любові своїх численних дружин.

Цього дня сераль набував феєричного вигляду. Усі сади його, всі зали прикрашалися безліччю примхливо розвішаних різьбколових тюльпанів-ліхтариків, що, запалені увечері, блищать тисячами тисяч вогнів. Усі садові доріжки застелялися дорогими барвистими килимами, найтонші парфуми струмували фонтанами й розносили ди-

вовижний запах, а на узвишсях, на найвидніших місцях виставлено у красивому малюнку тисячі найрізноманітніших, найпрекрасніших, найрідкісніших у повному розквіті тюльпанів, дивовижні форми й забарвлення яких чарують око. При цьому в різних куточках саду розставлено невидимі оркестри, котрі виконують то веселі, то сумні мелодії...

Коли все таким чином влаштовано, розкішно виряджені улюблені дружини султана ведуть його в урочистій процесії до прикрашених, немов у казці, садів, показують найчарівніші сорти своїх тюльпанів. Вони звертають увагу свого повелителя на символічні й найніжніші назви, присвячені йому, і взагалі намагаються при цьому домогтися його прихильності. Потім настає час бенкету, східних солодоців і напоїв, чарівного танцю і співу, аж поки, і сам зачарований святом тюльпанів, що нагадує казку з «Тисячі й однієї ночі», султан покидає своїх наложниць та придворних.

У такому поетичному вигляді, наповненому солодким маренням, уявляється тюльпан жителям Сходу.

І в зовсім іншому, прозаїчному вигляді бачимо його в Західній Європі.

Сюди він потрапив лише в 1559 році, спочатку до Аугсбурга, куди перші його цибулини надіслав німецький посол при турецькому дворі Бусбек. Посол познайомився з тюльпаном під час своєї подорожі у Сирію, це було в Хардині, на кордоні з північною частиною Аравії, де серед зими він побачив цю квітку у всій красі поряд з нарцисами. Того ж року тюльпан уперше зацвів у сенатора Герварта в Аугсбурзі, а через шість років уже багато їх прикрашало чудесні сади знаменитих середньовічних багатіїв Фуггерів, де цю квітку вперше побачив та описав відомий Конрад Гесснер.

А вже звідси тюльпан розійшовся по всій Європі. У 1573 році ми бачимо його у Відні у відомого вченого Клуґіуса, котрий так зацікавився прибульцем, що із захопленням почав збирати все нові й нові сорти. Його приклад наслідували всі заможні віденські садівники, котрі за шалені гроші почали виписувати цибулини тюльпана з Туреччини, щоб прикрасити ним свої сади. З'ява у кого-небудь із них нового сорту викликала в інших невимірну заздрість і, хоч як це дивно, примарювалась і вночі.

Помалу захоплюватися тюльпанами почали у Німеччині й царствені особи. Відзначився ж у цьому великий курфюрст бранденбурзький Фрідріх-Вільгельм, котрий зібрав на початку XVI століття величезну для того часу колекцію з 216 сортів й доручив своєму придворному медику Ельшольцу скласти альбом малюнків найсвоєрідніших із них. Цей рідкісний альбом, що містить 71 малюнок, із передмовою латиною був закінчений у 1661 році й зберігається донині в публічній бібліотеці Берліна.

Із інших високопоставлених осіб, хто пристрасно захоплювався тюльпаном, згадаємо маркграфа Баден-Дурлаха, що зібрав у 1740 році колекцію з 360 сортів, і графа Паппенгейма, котрий володів майже 500 сортами. Причому своєрідність нових різновидів

посилювалась звичаєм, що тільки-но почав увіходити в моду — давати їм імена коронованих осіб, видатних державних діячів та міст.

Подібне, надто дороге захоплення, нерідко призводило до різних фальсифікацій, і як тільки який-небудь садівник багатія-аматора виводив новий сорт, одразу ж на ринку з'являлися інші, часто навіть старі різновиди тюльпанів й гід суворою таємницею продавалися довірливим любителям за великі гроші.

Серед пристрасних любителів цієї квітки в інших країнах були також Рішельє, Вольтер маршал Бірон, австрійський імператор Франц II і особливо французький король Людовик XVIII.

Уже зовсім хворий, він наказував переносити себе у період цвітіння тюльпанів із Сен-Лу до садів Севра, проводив там цілі години, милуючись примхливим, різноманітним забарвленням квітів багатющої колекції, що культивував його садівник Екоффе.

Певний час у Версалі також відбувалися чудові свята тюльпанів, на які біралися всі знамениті любителі й садівники зі своїми новинками. Кращі різновиди відзначали призами.

Дуже любив їх і знаменитий французький композитор Меюль, своєрідна барвиста гама тюльпанів приносила йому величезну насолоду у хвилини відпочинку од занять музикою. Його колекція була однією з найбільших і найкращих на початку XIX століття.

Однак не де захоплення тюльпанами не сягнуло такого розмаху, як у Голландії. Спокійні від природи, обережні торговці і взагалі помірковані люди, голландці, ні з того ні з сього настільки захопилися квіткою, що це захоплення перетворилося на єдину свого роду народну манію, котра пізніше одержала характерну назву — «тюльпаноманія».

Тюльпан з'явився тут лише у 1634 році і спочатку розводили його виключно для комерції.

Помітивши, як захоплюються цією квіткою німці та інші народи, підприємливі голландці почали вирощувати все нові й нові сорти, й торгівля цибулинами стала такою прибутковою, що розведенням тюльпанів почали займатися навіть ті люди, котрі не мали до садівництва ніякого відношення згодом — чи не все населення. Комерсантства ніякого відношення згодом — чи не все населення. Комерсанти, котрі заправляли голландською торгівлею, раділи такому несподіваному продукту збагачення батьківщини й усіляко намагалися підтримати нову галузь, тим більше, що місцеві ґрунти виявилися особливо сприятливими для тюльпана.

Спочатку торгівля розвивалася настільки успішно, що, не вдовольняючись своїми культурами, голландські комерсанти почали скуповувати тюльпанні цибулини навіть у сусідній Бельгії, де у місті Ліль їхнім розведенням ревно займалися монахи у своїх садах та інші духовні особи.

Та незабаром ситуація набула характеру біржової гри. Замість цибулин нових сортів почали наперед (ще до їхньої з'яви на світ Божий) видавати розписки на виключне право володіння ними, потім ці розписки перепродували за більш високу ціну іншим, а ті, у свою чергу, ще комусь... Причому ціни на такі фантастичні (уявні) сорти сягали

небачених розмірів. Подібну гру особливо підтримували окремі щасливі випадки на зразок тих, коли за придбану недорого розписку комерсант мав справді рідкісний сорт, котрий давав згодом величезні барити.

Так, наприклад, одяому бідному амстердамському прикажчику завдяки збігові цілої низки щасливих обставин вдалося за яких-небудь чотири місяці стати багатою людиною. Звичайно, про такі щасливі випадки спекулянти негайно трубили у всі труби, видаючи факт за буденне явище, й кількість простаків, котрі прагнули вхопити Бога за бороду, невпинно зростала.

Яких розмірів сягнула подібна гра в Голландії, може засвідчити та обставина, що в цей період на руках обивателів «гуляло» понад десять мільйонів тюльпанових розписок.

За такого способу торгівлі у ній міг взяти участь кожен, міг навіть розбагатіти, оскільки нічого не було простішого, як придбати кілька цибулин тюльпана, посадити в горщику і, одержавши від них потомство, продавати за великі гроші, видаючи їх за новий перспективний сорт.

Великі гроші, водночас, наживали й торговці глиняними горщиками, дерев'яними ящиками, оскільки вирощуванням тюльпанів займалися усі: і бідний, і багатий — садівник, котрий мав землю, і той, у кого було лиш місце на підвіконні.

Для торгівлі такими цибулинами існували спеціальні приміщення й особливі базарні дні, де збиралися продавці та покупці, домовлялися про ціни, одне слово, як ми вже згадували, влаштовувалося щось на зразок біржі. Та й саме слово біржа (по-німецьки *Borse*), як вважають, походить від прізвиська ван-дер-Берзе, знатної фламандської родини з міста Брюгге, що поступилася для таких торгів своїм розкішним приміщенням.

У біржові дні такі зали являли собою численні зібрання, і що то була за публіка, можна було лиш подивуватися!

Тут збиралися мільйонери, графи та барони, дами, купці, ремісники, були й селяни, рибалки й рибачки, прислуга і навіть діти. Лихоманка наживи охопила всі прошарки суспільства, усіх, хто мав хоча б гріш за душею.

У кого ж не було готівки (про це існують численні записи в хроніках), ніс свої коштовності, одяг, домашній скарб, віддавав під заставу будинки, землі, череду, одне слово, — все; аби лиш придбати бажані цибулини й перепродати їх за вищу ціну.

Наприклад, за одну цибулину сорту «*Semper Augustus*» заплатили 13000 гульденів, за цибулину «Адмірал Енквіцен» — 6000 флоринів і тому подібне. На деякі ж різновиди склалися запродажі, і в історії цієї дивовижної біржової гри збереглися навіть кілька унікальних документів, в одному з них зазначено, що за цибулину сорту «*Vice-toi*» заплачено: 24 чверті пшениці, 48 чвертей жита, 4 вгодованих бички, 8 свиней, 12 овець, 2 бочки вина, 4 бочки пива, 2 бочки масла, 4 пуди сиру, в'язка одягу й один срібний келих. І такі торговельні угоди — не виняток.

Та, крім спеціальних велелюдних бірж, на мініатюрні біржі перетворювалися трактири, шинки та пивні, і всі картярі, любителі гострих відчуттів стали відчайдушними гравцями іншого гатунку, пристрасними пошукувачами рідкісних і дорогих тюльпанових цибулин. І, якщо складена в одному з таких шинків вигідна угода давала пристроїний барити, то в ньому негайно влаштовували бенкет, де чільне місце відводили хазяїнові. І, хоч яким дивним це може видатись, але в таких закладах іноді значно покращували свої справи бідні кравчині, прачки, штопальниці мережив і тому подібний люд.

Нарешті, щоб ще дужче розпалити пристрасть до такої гри, міста на зразок Гаарлема, Лейдена запроваджували величезні, на кількості гульденів, премії за виведення тюльпана якого-небудь запрограмованого кольору й розмірів, і, в разі успіху, вручення нагороди супроводжувалося таким розкішним святкуванням, що на нього збігалось народу із найвіддаленіших околиць не менше, аніж на прибуття коронування монарха.

Та до нас дійшов, наприклад, опис свята з нагоди присудження премії за виведення чорного (чорно-лілового) тюльпана. У цьому святі брав участь сам принц Вільгельм Оранський.

«15 травня 1673 року, — читаємо звіт про цю подію, — рановранці в Гаарлемі зібралися на урочистості усі гаарлемські товариства садівників і майже все населення міста. Погода була чудесна. Сонце сяяло, мов у липні.

Під урочисті звуки музики процесія рушила у напрямку майдану ратуші. Попереду йшов президент гаарлемського товариства садівників М. ван-Сістенс, зодягнений у чорно-фіолетовий оксамит та шовк, кольору нашого тюльпана, з величезним букетом, за ним рухались члени наукових товариств, магістри міста, вищі військові чини, дворянство й почесні громадяни. Народ стояв обабіч шпалерами.

Серед кортежу на розкішних ношах, покритих білим оксамитом із широким золотим позументом, чотири почесних члени товариства садівників несли винуватця свята — тюльпан у розкішній вазі. За ним гордо виступав той, хто вивів цей сорт і одержав за нього премію міста — 100000 гульденів золотом.

На майдані ратуші, де стояла грандіозна естрада, уся прикрашена гірляндами квітів, тропічними рослинами й похвальними написами, процесія зупинилась. Музиканти виконали урочистий гімн, а дванадцять молодих, у білому, гаарлемських дівчат перенесли тюльпан на високий постамент, споруджений поряд із тронем штатдгальтера.

У той же час пролунали голосні вигуки народу, що сповістили про прибуття принца Оранського. Піднявшись у супроводі вишуканого почту на естраду, принц Оранський звернувся до присутніх з промовою, у якій висловив щире зацікавлення для усього садівництва фактом виведення тюльпана такого рідкісного й своєрідного забарвлення, і, оголосивши ім'я садівника, що так відзначився, вручив йому пергаментний сувій, до якого вписано його ім'я і його заслуга, а також велику суму, подаровану містом.

Радість народу була безмежна, й щасливця з тріумфом понесли вулицями. Свято закінчилося грандіозним бенкетом, влаштованим лауреатом для своїх друзів та садівників Гаарлема»...

Та серед таких, ніби охоплених бісом наживи, людей траплялось чимало й тих, хто мав щире пристрасть до колекціонування, й вони, аби володіти якимось єдиним у світі різновидом тюльпана, готові були на будь-яку жертву.

Так, розповідають, наприклад, що один такий пристрастний любитель, придбавши великою ціною єдиний, за твердженням продавця, екземпляр нового сорту, на своє велике горе, вдома дізнається, що ще один, такий самий, існує в Гаарлемі. Тоді за шалені гроші він купує і другий кидає на землю, й топчучи ногами, переможно вигукує: «Ну, тепер мій тюльпан єдиний на світі!»

Взагалі, водночас із сумними сценами, відбувалося чимало й комічних.

Якось один матросик, побачивши у продуктовому магазині цибулину тюльпана, що лежала на облавку, й, зміркувавши, ніби вона їстівна, поклав її собі в кишеню й пішов. А, між іншим, та цибулина була однією з найцінніших. Помитивши пропажу, хазяїн здогадався, чиїх це рук діло, й кинувся в погоню. Він застав матроса за криміналом: той розрізав цибулину й почав нею снідати. Наляканий хлопець даремно запевняв, що цибулина геть несмачна і не варта такого галасу. Торговець був невблаганий, викликав поліцію. Матроса віддали до суду й на шість місяців посадили за ґрати.

Іншого разу якийсь молодик, розмовляючи, чисто механічно почав обдирати цибулину, знімав одну лущайку за другою, поки не обібрав остаточно. І який же був його жах, коли виявилось, що то знаменитий сорт тюльпана Ван-Ейк.

Незважаючи на всі вибачення, на всі запевнення, що він це зробив ненароком, через свою неуважність, господар і слухати не хотів — молодому шелихвосту присудили штраф у 4000 гульденів, а до повної виплати їх він повинен був сидіти в ув'язненні.

Одне слово, пристрасть до біржової гри, предметом якої стала цибулина квітки, й ціни на неї сягнули такого немислимого розмаху, що голландський уряд вирішив за необхідне втрутитися у цю справу й покласти край небезпечній і розпусній для народу спекуляції. І ось голландські генеральні штати, зібравшись 27 квітня 1637 року в Гаарлемі, видали закон, згідно з яким усі комерційні угоди стосовно тюльпанових цибулин визнавалися безумовно шкідливими, і будь-яка спекуляція ними підлягала суворому покаранню.

Тоді частково протверезений такими санкціями, а найбільше — неодноразово припиненими платежами, натовп поволі охолов до цієї гри, ціни на цибулини почали швидко падати, і незабаром найобережніші, хто швидше виручив свої гроші, розсудливо відступили, а найгарячіші голови, як це завжди трапляється, опинилися у скруті, із знеціненим товаром на руках.

Так закінчилася ця безприкладна в історії садівництва біржова гра

на квітах, гра, що кинула чимало людей у цілковиту бідність, а збагатіла, головним чином, лише пройдисвітів.

Цікаво, що вельми своєрідним пам'ятником цій, особливо розвинутій у 1634 — 1637 роках, тюльпаноманії, став напис на стіновій плиті однієї з будівель по вулиці Гоора в Амстердамі, котрий сповіщає: два кам'яні будинки, які стояли на цій вулиці й знесені у 1878 році, були куплені в 1634 році за три тюльпанові цибулини.

Плиту придбав згодом відомий голландський садівник Креєлаге, вона й досі зберігається у його музеї.

Та якщо відтоді тюльпан втратив будь-яке значення для спекулянтів, любителів біржової гри й наживи, то для поетів, прозаїків і взагалі митців він і надалі залишається предметом естетичного зацікавлення.

Всемогутня мода вже й тоді вимагала відтворення цієї дивовижної квітки. Малюнки тюльпана покривали всі тканини, його зображення бачимо на найдорожчих брабантських мереживах, з'явилися вони навіть на полотнах тогочасних голландських живописців. Утворилися цілі школи малювання квітів, де на чільному місці — тюльпан. Спогади про культ тюльпана дійшли до нашого часу з картин таких видатних художників, як Ван-Гіузюм, Ферендаль, Хаверманс, Де-Геєр та інші.

Що стосується поезії, то французький поет XVIII століття Буажолен (Boisjolin) написав про нього цілу поему: «La Metamorphose de la Tulipe», де оспівує, подібно Гафізу, чарівну дівчину, повелительку його серця; а Олександр Дюма-батько — поетичний роман «La tulipe poëte» («Чорний тюльпан»), в якому йдеться про роль цієї квітки в Голландії.

Але німецькі письменники дивляться на тюльпан як на бездушну квітку, емблему пустопорожньої жінки, котру цікавить лише розкішне вбрання. Афшпрунг каже про таку горду красуню:

«Der Tulpe gleich, bist du die Wollust des Gesichts
Und gleich der Tulpe bist du weiter nichts».

(Як тюльпан, ти чарівна з обличчя, але й порожня, як тюльпан).

Клейст у вірші «Весна» ставиться до нього приязніше, а ось Гете завважує: *Huldige nie dem blinden Wahne* (не схилийся ніколи перед примарним привидом).

Німці взагалі ставилися до тюльпана прохолодно й навіть у насміх прозвали невибагливий грубий пивний кухоль — «Тюльпе»; з такою назвою, наприклад, вона побувала на вечоринках у Бісмарка.

Поетичніше ставляться до тюльпана в Англії, де у казках — він колиска для маленьких ельфів та інших крихітних істот. Так, у Девонширі народилась казка, у якій розповідається, що феї, не маючи колісок для своїх малюків, кладуть їх на ніч у квіти тюльпанів, і вітер колихає малих дитинчат до самого ранку.

Одного разу, йдеться у такій казці, господиня вирушила вночі з ліхтарем до свого саду, де росло безліч тюльпанів, і побачила в них кілька таких заснулих чарівних малят.

Вона так захопилася цим незвичайним видовищем, що тієї ж ночі посадила в саду ще більше квітів, а незабаром їх виявилось цілком досить, аби розмістити в них усіх малюків довколишніх чарівниць.

Потім світлими місячними ночами вона вирушала до саду й цілими годинами милувалась, як ці крихітні створіння солодко сплять в атласних чашечках тюльпанів.

Спочатку феї хвилювалися, щоб ця незнайома жінка не вчинила якогось зла їхнім малюкам, але потім, дивлячись, з якою любов'ю вона ставиться до них, заспокоїлись і, прагнучи віддячити за турботу, надавали їй тюльпанам найдивовижнішого забарвлення й чудесного, немов у троянди, запаху.

Вони благословляли цю жінку та її оселю, й вона мала повний успіх у всьому і щастя аж до самої смерті.

Але радість тривала для фей, поки жінка трималась на світі, коли ж вона померла, то дім із садом успадкував її родич, заможний лихвар.

Як людина користолюбна й бездушна, він перш за все знищив сад, дійшовши висновку, що квіти вирощувати невигідно, влаштував на тому місці город й посадив петрушку та різні овочі.

Такий брутальний вчинок дуже розгнівав маленьких створінь, й вони щонаочі, тільки-но наставала темрява, зліталися із сусіднього лісу й танцювали на городі, витоптуючи й вириваючи все з корінням, так що городина покривалася хмарою пилюки.

А попри все — могила колишньої їхньої доброї господині чудесно зеленіла, на ній завжди росли розкішні квіти. Довершені тюльпани в узголів'ї сяяли найяскравішим забарвленням, чудово пахли до глибокої осені, навіть коли всі інші квіти відмирили.

Минуло ще кілька років, і скупого лихваря змінив ще скупіший чоловік, котрий і зовсім не мав ніякої уяви про красу.

Він вирубував усі навколишні ліси, а могилу першої господині й зовсім занедбав. Вона була витоптана ногами випадкових перехожих, тюльпани вирвані і зламані, і феям довелося покинути рідні місця.

І ось відтоді, розповідається в казці, тюльпани втратили своє надзвичайно своєрідне забарвлення й запах і зберегли їх лише настільки, щоб зовсім не бути занехаяними й відкинутими.

На завершення скажемо, якщо про розкішний східний тюльпан не склали жодної легенди, то про наш скромний жовтий — європейський існує ось яка.

Стверджують, що у золотистому, щільно зімкнутому бутоні певний час перебувало людське щастя, і ніхто не міг дістатися до нього, хоча й намагалися різними способами: хто — силою, хто — хитрощами, хто — заклинаннями. «І йшли до тієї квітки, — свідчить легенда, — і старі, й молоді, здорові й каліки, йшли царі із шляхетним почетом і жебраки з ковількою, йшли багаті марнотрати й бідні трудівники з мозолями на руках. Натовп напливав, натовп щезав... Але все марно — щастя не давалось до рук».

Та ось одного разу луками, де росла ця квітка, йшла жінка. Бідна, втомлена, вела вона за руку свого маленького хлопчика, аж раптом

звідала помітила золотистий бутончик, про який так багато чула. Жінка й не збиралася, звичайно, його відкривати, знала, що це неможливо, але їй хотілося лиш подивитися на квітку, котра містила у собі те щастя, якого вона й іскринки за ціле своє життя не бачила, лиш важко зітхала на згадку про нього.

Вона тихенько-тихенько, із завмиранням серця наблизилась до нього... Раптом хлопчик її, побачивши осяйний бутончик, вирвався з рук і, дзвінко сміючись, кинувся до квітки.

І — о диво! — тієї ж миті бутон розкрився сам по собі... Те, що не підвладне було ні силі, ні хитрощам — зробив веселий безтурботний дитячий сміх, оскільки пора нашого дитинства, справді — єдина пора усього нашого життя, коли іноді прозирає справжнє щастя.

Такою ж квіткою щастя вважають тюльпан і в горах Тюрингії, у сільці Аллендорф, де колись стояв монастир.

Як озповідають, руїнами цього монастиря бродить, зодягнена в біле, зчина, і де лиш вона пройде, там розквітає тюльпан.

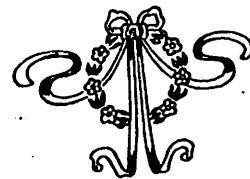
Скоріш за все — це відгомін оповіді про якісь тюльпани, що їх, можливо, тут колись вирощували монахи. Але повір'я тримається. Кажуть, один пастух знайшов такий тюльпан там, де проходила дівчина.

Не знаючи, що з ним робити, він зірвав його, поклав у шапку, щоб увечері подарувати своїй нареченій або комусь із рідних. Але якраз на ту хвилину втекло лоша. Пастух погнався за ним і шукав його мало не до вечора. А коли повернувся, то геть забув про квітку й згадав про неї вже дома.

Йти по квітку було вже пізно, а крім того, він, певно, загубив її, коли шукав лоша.

Так і махнув рукою. Що вдієш? Але почав з того дня чахнути й чахнути і за два місяці його не стало.

Місцевих жителів, однак, це не дуже вразило. Мовляв, не встиг натішитись швидкоплинними земним щастям — одержав вічне й нетлінне.

**Квітка бога сонця Аполлона
й предмет захоплення голландців —
гіацинт**

Хто не знає гіацинта, цієї чудової квітки, дивовижний запах якої чарує нас своїм ароматом серед глибокої зими, а найніжніших відтінків китиці суцвіть — найліпша окраса наших осель у свято. Квітка ця — подарунок Малої Азії, а назва її у перекладі з грецької означає «квітка дощів», оскільки на батьківщині вона починає розпускатися якраз із настанням теплих весняних дощів.

Але давньогрецькі легенди висліджують цю назву від Гіацинта, чарівного сина спартанського царя Амікліада й музи історії та епосу — Кліо, з котрими пов'язується й саме походження цієї квітки.

А сталося це ще в ті далекі щасливі дні, коли боги і люди були близькими одне одному. Чарівний юнак Гіацинт, як оповідає легенда, котрого безмежно любив бог сонця Аполлон, одного разу розважався із цим богом метанням диска. Спритність юнака у цій вправі дивувала усіх. Та найбільше від успіхів свого улюбленця радів Аполлон. Проте маленький божок легкого вітру Зефір, котрий уже давно ревнував Аполлона до юнака, подув із заздрощів на диск і повернув його так, що той полетів назад і врізався в голову Гіацинта, вразивши його насмерть.

Горе Аполлона було безмежним. Марно обіймав він і цілував свого нещасного хлопчика, марно пропонував пожертвувати за нього навіть своїм безсмертям, — заживляючий і оживляючий своїм благодатним промінням усе суще, він не в змозі був повернути його до життя...

Але як вчинити, аби хоч зберегти, увічнити пам'ять про дорогу істоту? «І ось, — оповідає легенда, — промені сонця почали припікати

кров, яка струменіла із розтщеного череп'я, згущували й скріплювали її, і з неї виросла чарівна, з чудесним запахом, червоно-лілова квітка, форма якої, з одного боку, нагадувала літеру А — ініціал Аполлона, а з другого — V, ініціал Гіацинта; й таким чином у ній навіки з'єдналися імена двох друзів».

Цією квіткою був наш гіацинт. Жерці Аполлона Дельфійського святобливо перенесли його в сад храму знаменитого оракула, і відтоді пам'ять про дочасно загиблого юнака спартанці щорічно відзначали триденним святом, котре називалося «Гіацинтія».

Свята відбувалися в Аміклах, у Лікінії.

У перший день, призначений для оплакування Гіацинта, заборонялося прикрашати голову вінками із цих квітів, їсти хліб та співати гімни на честь сонця.

Наступні два дні присвячувалися різноманітним іграм, причому навіть рабам давали деяке послаблення, а жертвний вівтар Аполлона запалювався щедрими дарами.

З тієї ж причини, очевидно, ми нерідко зустрічаємо зображення як Аполлона, так і муз, прикрашених цією квіткою.

Це одна з грецьких легенд про походження гіацинта. Але є й ще одна, яка пов'язує назву з ім'ям знаменитого героя троянської війни — Аякса.

Благородний син царя Теламона, володаря острова Саламіна поблизу Аттики, був, як відомо, одним із найхоробріших й найвидатніших героїв Троянської війни услід за Ахіллом. Він поранив Гектора каменем, кинутим із праці, й поклав своєю могутньою рукою чимало ворогів побіля троянських кораблів та укріплень. І ось, коли після смерті Ахілла він вступив у суперечку з Одиссеєм про володіння зброєю Ахілла, то її, зброю, присудили Одиссею. Таке несправедливе рішення важко образило Аякса, і він з горя проткнув себе мечем. І ось із крові цього героя й виріс гіацинт, у формі квітки якого, як стверджує легенда, можна розрізнити дві перших літери імені Аякса — Аі, котрі, водночас, були у греків і вигуком, що означав горе і жах.

І взагалі — ця квітка для греків була, очевидно, квіткою горя, смутку та смерті, й сама легенда про смерть Гіацинта — лиш відгомін народних вірувань, і деяким доказом цьому твердженню може слугувати, наприклад, вердикт дельфійського оракула, котрий на запитання, що діяти проти голоду й чуми в Афінах, наказав принести у жертву на гробниці циклопа Гереста п'ять дочок прибульця Гіацинта.

З іншого боку, є також свідчення, що гіацинт був і квіткою радості, оскільки, наприклад, молоді грекині прикрашали нею волосся у день весілля своїх подруг.

Ведучи родовід з Малої Азії, гіацинт користувався любов'ю і жителів Сходу, особливо персів, де знаменитий поет Фірдоусі, ні-ні та й порівнює волосся перських красунь із своєрідним вигином квітки гіацинта, і в одній зі своїх поезій, наприклад, стверджує:

«Вуст аромат п'янкий, мов легкий повів,
А гіацинтове волосся — скіфський мускус...»

Точно такі ж порівняння робить інший відомий перський поет Гафіз; а про жінок острова Хіос навіть склали приказку, що свої кучері вони закручують так, немов гіацинт свої суцвіття.

Із Малої Азії гіацинт проник до Європи, і, перш за все, до Туреччини. Коли і як — невідомо, але в Константинополі він з'явився раніше, ніж деінде в Європі, й незабаром так припав до душі дружинам заможних турків, що став приналежністю всіх садів у гаремах.

Старовинна англійська мандрівниця Далауей (Dallaway), котра відвідала Константинополь на початку ХУІІ століття, розповідає, що сераль султана мав особливий чудесний сад, у якому, крім гіацинта, не повинно було бути жодної іншої квітки. Гіацинт ріс на довгастих, обкладених витонченою голландською черепицею, клумбах, і своїм чарівним забарвленням, дивовижним запахом захоплював кожного відвідувача. На утримання цих садів витрачалися великі кошти, і в пору цвітіння гіацинтів султан перебував тут протягом усього свого вільного часу, милуючись красою квітів, упиваючись їхнім запахом.

Окрім звичайних, так званих голландських, гіацинтів, у тих садах розводили також і його близького родича — гронаподібний гіацинт (н. *muskari*), що по-турецьки зветься «муші-румі», східною мовою квітів, коли його дарують, це означає: «Ти одержиш усе, що тільки я зможу тобі дати».

До Західної Європи гіацинт потрапив лише у другій половині ХУІІ століття й перш за все — до Відня, котрий на той час мав тісні стосунки зі Сходом. Але тут його вирощували лиш найзавзятіші садівники. Загальним набутком він став лише тоді, коли потрапив до Голландії, в Гаарлем.

Сюди його занесло, як розповідають, випадково — на розбитому бурю поблизу голландських берегів генуезькому судні.

Воно везло кудись різноманітні товари, а разом із ними й гіацинтові цибулини. Ящики, у яких вони містились, викинуло на берег й розбило об скелі хвилями, а цибулини гіацинта розсипались по березі.

Тут, на сприятливому ґрунті, гіацинт пустив коріння й розцвів. Спостережливі, а водночас і пристрасні поціновувачі квітів голландці одразу ж звернули на них увагу й перенесли на свої городи.

З того часу шляхом схрещування, дбайливого догляду вони одержали ті дивовижні сорти, що стали предметом витонченого естетичного задоволення і джерелом величезного прибутку протягом століть.

Це відбулось у 1734 році, тобто майже через сто років після появи тюльпана, і якраз у такий час, коли лихоманка «тюльпоманії» почала потроху холонути, й відчувалась потреба в іншій квітці, здатній відвернути увагу від згубної біржової пристрасті й замінити собою тюльпан. Такою квіткою став гіацинт.

Витончений за формою, гарний забарвленням, такий, що перевер-

шував тюльпан чудовим запахом, гіацинт незабаром став улюбленцем усіх голландців, і на його вирощування, виведення нових сортів почали витрачати не менше грошей, аніж на тюльпан. Особливо ж захоплення новою квіткою поширилось, коли випадково вдалося вивести махровий гіацинт.

Одержанню подібного різновиду, як розповідають, шанувальники зобов'язані нападаві подагри в гаарлемського садівника Петра Ферельма. Ферельм мав звичку нещадно зривати з квітів кожний бутон, котрий, на його думку, неправильно розвивався. Така ж доля, безумовно, спостигла б і цей, не надто гарний, що з'явився на одному з особливо цінних різновидів гіацинта. Та, на щастя, як уже згадувалось, Ферельм у цей час захворів й змушений був понад тиждень пролежати в постелі, тож, ясна річ, не навідувався до свого саду. А тим часом бутон розквітнув і, на превеликий подив самого Ферельма та всіх голландських садівників, виявився небаченим махровим гіацинтом.

Так випадку було досить, аби розбурхати притихлі було пристрасті. Поглянути на це диво з'їжджались з усіх кінців Голландії, прибували садоводи навіть із сусідніх країн; усім хотілося переконатись в існуванні такого рідкісного різновиду і, якщо можливо, то й придбати.

Цей сорт Ферельм охрестив «Марією», та, на превеликий жаль, як цей, так і два інших екземпляри махрового гіацинта загинули, зберігся лише четвертий, котрий він назвав: «King of great Britain» (король Великобританії). Цей сорт і вважають у Голландії прабатьком усіх махрових гіацинтів.

Згодом голландські садівники почали добиватися збільшення кількості квітів на одній стеблині і розмірів суцвіття, прагнули одержати нове забарвлення й тому подібне.

Та особливо хотілося мати стійку яскраво-жовту популяцію, оскільки серед синіх, малинових, білих барв цей колір траплявся надзвичайно рідко.

Досягнення хоч найменшого успіху у цій справі, а, тим більше, одержання нового оригінального різновиду гіацинта, урочисто відзначали. Ощасливлений садівник запрошував до себе усіх сусідів на христини «новонародженого», ті христини супроводжувалися бенкетуванням, особливо ж, якщо новий сорт нагороджували ім'ям якоїнебудь видатної особи.

Скільки могли коштувати подібні новинки — важко й повірити, особливо, якщо взяти до уваги порівняно високий на той час курс грошей і дешевизну продуктів харчування. Заплатити 500 або 1000 гульденів за цибулину нового сорту вважалось звичайною справою, а траплялися й такі, як, наприклад, яскраво-жовтий «Офір», коли за одну штуку платили 7650 гульденів, або «Адмірал Ліфкен», за цибулину якого заплачено 20000! І це тоді, коли хура сіна коштувала мало не кілька копійок, а на копійку — день можна було прожити...

Відтоді минуло понад два століття, й хоча голландські любителі

більше на платять таких грошей за нові сорти, але й досі гіацинт — їхня улюблена квітка. І зараз визначні садівницькі фірми щорічно влаштовують парадні поля, тобто цілі сади квітучих гіацинтів у напіввідкритих приміщеннях, й безліч народу пливе сюди подивитися й помилуватись цими чудесними квітами.

На таких виставках кожний садівник намагався вразити відвідувачів і своїх колег якою-небудь новинкою, потай сподіваючись і на спеціальну премію, що належить у такому випадку.

Звичайно, йдеться тут не про марнославство, а про комерційні наміри: переконати як голландську публіку, так і численних іноземних клієнтів у перевагах свого товару й таким чином — залучити новий ринок збуту. І цієї мети у більшості випадків досягали. Завдячуючи таким виставкам, багато дрібних фірм виходили на перший план, а щодо самого гіацинта, то кількість нових сортів усе зростала. Так, наприклад, із 40 різновидів їх стало тепер близько 2000, і не минає року, щоб не додалося хоч би кілька нових.

Із Голландії гіацинти перейшли перш за все до Німеччини (Пруссії), а потім і до Франції. В Пруссії їх почали вирощувати головним чином після переселення з Франції вигнаних Нантським едиктом гугенотів, котрі взагалі привнесли до Німеччини, й особливо — Берліна, тонкий смак до садівництва та квітництва.

Та особливої слави гіацинт набув у другій половині XVIII століття, коли Давид Буше (нащадок гугенотів) влаштував у Берліні першу виставку гіацинтів. Виставлені ним квіти так вразили своєю красою й чудовим запахом усіх берлінських квітників, що багато хто з них ухопився за вирощування гіацинта з істинно німецькою ревністю і дбайливістю, як у недавній час — голландці. Квіточкою захопилися навіть такі серйозні люди, як придворні капелани Рейнгард і Шредер, котрі з того часу не лише вирощували ці квіти у великій кількості до самої смерті, а й вивели чимало нових сортів.

Кілька років по тому в Берліні на Комендантській вулиці виникла знаменита гіацинтова кав'ярня, заснована родичем Давида — Петром Буше, сюди збиралася уся берлінська знать випити кави, помилуватися квітами. Ці відвідування кав'ярні увійшли в таку моду, що у Буше неодноразово бував і милувався його квітами навіть король Фрідріх-Вільгельм III.

Захоплення берлінської публіки гіацинтами породила Буше силу-силенну конкурентів серед інших квітників, і в 1830 році поблизу Шлезвільських воріт цими квітами покрилися цілі поля. Варто згадати, що на них щорічно висаджували до 5000000 цибулин.

Щоб подивитися на квітучі поля гіацинтів, у травні до них стікалося майже усе населення Берліна: і кінні, і піші, багаті й бідні. Це було схоже на якесь паломництво. Не побувати на гіацинтових полях — непростима річ... Тисячі людей цілими годинами товпились довкола гіацинтових плантацій. Причому за ближчий показ квітів садоводи брали чималу вхідну плату, багато грошей також надходило від продажу зрізаних гіацинтів, придбати такий букет вважав своїм обов'язком чи не кожен.

Та все на світі минає. І настільки популярні на початку виникнення, гіацинтові поля мало-помалу почали набридати, поки років через десять публіка й зовсім перестала їх відвідувати. Тепер від величезних плантацій залишився лиш спогад (ті поля порізані залізничними коліями), й хоча на південній околиці Берліна подекуди й тепер вирощують гіацинти, та про колишній розмах немає й спомину. І тепер — найбільше під цими культурами перебуває кілька десятин, котрі дають прибуток від 75 до 100000 карбованців.

У Франції гіацинти також були дуже шановані, але не вчинили такого фурору, як у Голландії та Пруссії. Тут особливу увагу на себе вони звернули лиш тоді, коли вчені почали вирощувати їх у посуді з водою, не додаючи ґрунту, й зокрема, коли у 1787 році маркіз Гонфліє на публічному зібранні французької Спілки землеробства ознайомив парижан із своєрідним способом культивування гіацинта у воді: стеблом у воду, корінням — угору. Вигляд розквітаючого у такому положенні гіацинта вразив усіх.

Звісно про такий спосіб вирощування поширилась у Парижі, а потім і Франції, й кожен сам захотів спробувати його. Особливо ж дивувало, що за такого розвитку у воді листя гіацинта зберігало свої форму та величину, а квіти, хоч і виходили дещо блідшими, все одно були цілком розвинуті.

Відтоді культура гіацинта у Франції дедалі глибше почала входити в моду. Певний час набули широкої популярності маленькі ранні гіацинти, так звані — римські.

Але ця чарівна квітка знайшла серед французів сумне застосування: її використовували для одурманювання тих, кого хотіли позбутися, і, справді, це часто призводило до отруєння. Особливо це практикувалося стосовно жінок, головним чином у XVIII столітті.

Зазвичай, букет чи корзину гіацинтів, призначених зробити чорну справу, оприскували чим-небудь ядучим. Легкий запах гіацинтів, поставлених у спальню чи в будуар, розносив отруту, викликав у людей нервових сильне запаморочення і навіть смерть.

Правда це чи ні — судити важко, але в мемуарах пана Сам, котрий жив при французькому дворі за часів Наполеона, згадується випадок, як одна аристократка, що з розрахунку вийшла за багатого, заморила його, щоденно прикрашаючи спальню чоловіка великою кількістю квітучих гіацинтів. Крім того, подібний випадок наводиться Фрейлігратом у його поемі «Помста квітів». Та й взагалі, варто зазначити, що чимало людей не терплять запаху цієї квітки, відчують нудоту й непритомніють.

Із новіших письменників — гіацинтові присвятив ціле оповідання Едгар По. Воно називається «Маєток Арнгейм».

**Квітка Юпітера
і Валентиного дня —
фіалка триколірна (братки)**

Звідки взялася російська назва цієї квітки* — достеменно невідомо. Щоправда, окремі гарні її різновиди й справді схожі на око, але це, здебільшого, окультурені сорти, а наша розповідь — про ту скромну просту квіточку, котра росте на полях, іноді й поблизу людських осель, на городі.

Німці називають її мачухою (Stiefmutterchen), пояснюючи цю назву так.

Нижня, найбільша, найкраще забарвлена пелюстка — то виряджена мачуха. Дві пелюстки трохи вище, не менш гарно вбрані — то її рідні дочки. А дві полинялі, що над ними, бліді, маленькі, з лілуватим відтінком пелюсточки — бідно зодягнені падчерки. Легенда стверджує, що спочатку мачуха перебувала нагорі, а нещасні падчерки знизу, та Господь зглянувся над забитими й покинутими дівчатками й повернув квітку, причому злій мачусі дав шпору, її дочкам — ненависні вусики.

На думку інших, фіалка триколірна справді схожа на обличчя, якщо хочете, сердитої мачухи або якоїсь злої жінки.

А ще інші, теж розрізняючи у цій квітці обличчя, не бачать у його виразі нічого злого, лише цікавість, і розповідають, що то лице однієї жінки, перетвореної на квітку через те, що любила зазирати туди, куди їй було заборонено.

І, ніби на підтвердження останнього, — ще одна легенда про з'яву цієї квітки на землі.

* «Анютины глазки». Найпоширеніша українська назва — братки.

«Якось Венера надумала купатися у віддаленому гроті, куди не могло проникнути жодне людське око, й купалася там тривалий час. Та раптом чує шурхіт і помічає, що кілька смертних дивляться на неї...

Тоді, упавши в невимовний гнів, богиня благає Зевса покарати зухвальців.

Зевс зважає на її благання, хоче покарати зарозумілих смертю, але рішучість його м'якшає, і він перетворює їх на фіалку триколірну, малюнок барв якої відтворює цікавість та подив, що й привело нахаб до загибелі».

Греки називали цю квітку — квіткою Юпітера, і про походження її існувала інша легенда.

Одного разу Громовержець, занудившись сидіти на своєму троні з пухнастих хмар, задумав, ради розваги, спуститись на землю. Щоб його не впізнали, він перетворився на пастушка і взяв із собою гарненьку білу овечку, котру вів на мотузочку. Дійшовши до Аргівських полів, він побачив безліч людей, що рухались до храму Юнони, й машинально пішов за ними. Тут якраз здійснювала жертвоприношення знаменита на всю Грецію красуня Іо, дочка царя Іноха. Зачарований її незвичайною красою, Юпітер забув про своє божественне походження, поклав до ніг Іо приведену з собою білу овечку й освідчився в коханні.

Горда, неприступна Іо, що не відповіла на домагання земних царів, не змогла протистояти чарам Громовержця й захопилася ним. Закохані зустрічалися тільки у нічній тиші, дотримуючись великої таємниці, проте ревнива Юнона незабаром дізналася про цей зв'язок, і Юпітер, щоб врятувати бідну Іо від гніву своєї дружини, змушений був перетворити дочку Іноха на білосніжну корову.

Проте це перетворення, хоч і врятувало Іо від гніву та злоби Юнони, зробило її глибоко нещасною. Відчувши жахливу зміну, вона жалібно заплакала, одне слово, заревла, мов корова. Хотіла підняти руки до неба, щоб ублагати безсмертних повернути їй людську подорож, але рук уже не мала. Сумно бродила вона поряд зі своїми сестрами, й ніхто не впізнавав її. Щоправда, батько іноді пестив її, як прекрасну тварину, давав соковитого листя, зриваючи його з найближчого куща, але марно із вдячності вона лизала йому руки, марно проливала сльози — він також не впізнавав її.

Тоді у неї виникла щаслива думка: вона вирішила написати про своє нещастя. І ось одного разу, коли батько годував її, вона почала ногами щось вимальовувати на піску. Ці дивні порухи привернули його увагу, він придивився і з жахом прочитав написане, дізнався про нещасну долю своєї дорогої доньки-красуні, котру вважав давно загиблою.

«О, я нещасний! — вигукнув він, чіпляючись за її шию, обіймаючи голову корови. — Ось у якому жахливому вигляді я знаходжу тебе, моя люба, безцінна дитино. Шукаючи тебе даремно повсюди, я невимовно страждав, але тепер, знайшовши, страждаю ще більше.

Бідне, бідне дитя, ти навіть не можеш вимовити й слова мені на втіху, — замість слів із твоєї наболілої душі вириваються дикі звуки!»

Батько й нещасна дочка були невтішні. І тоді, щоб хоч якось пом'якшити жахливу долю Іо, земля, за повелінням Юпітера, виростила для неї улюблені ласощі, нашу квітку, котра й одержала завдяки цьому назву квітки Юпітера, що символічно відтворює своїми барвами дівочу сором'язливість.

У римлян про фіалку триколірну ніяких відомостей не зустрічаємо, але в середньовіччя у християнському світі її пов'язують із святою Трійцею.

За словами Клаузіуса, християни середньовіччя у темній трикутній плямі посеред квітки вбачали всевидюче око, а в розводах барви навколо нього — саяво. Трикутник, на їхню думку, зображав три обличчя св. Трійці й походив від всевидючого ока — Бога-отця.

Взагалі ця квітка за середньовіччя була оточена таємничістю, і в одному з монастирів трапистів виднілося її величезне зображення з мертвою головою в центрі й написом: *temento mori* (пам'ятай про смерть).

Можливо, у північній Франції цю бліду фіалку тому і вважають символом смерті, нікому ніколи не дарують і не складають із неї букетів.

З другого боку, квітка слугувала для закоханих символом вірності, й існував звичай дарувати одне одному свої портрети, вміщені у збільшеному зображенні фіалки, немов у рамці.

Таке ж ставлення до фіалки триколірної в Польщі, де її називають «братки». Кажуть, що таку квітку дівчина дарує тільки своєму нареченому.

З давніх часів браткам приписують властивість причаровувати.

Для цього тому, кого хочуть причарувати, потрібно під час сну бризнути на повіки соком фіалки, а потім, коли він прокидається, прийти і стати перед ним.

А сучасні французькі сільські дівчата, щоб привернути до себе чие-небудь кохання й дізнатися, де живе суджений, крутять квітку за стебло й приказують:

«Pence bien
Ou tu l'arreteras
Mon amant sera...»

(Думай гарненько: куди покажеш — там мій суджений).

З XVII століття фіалку триколірну чомусь починають називати думою. Яке походження цієї назви — невідомо. Уперше вона з'явилася у Брабанті. Припускають, що ця назва — перського походження, оскільки ніде фіалка триколірна не користується таким пошануванням, як у Персії, де для неї існує більше ласкавих імен, ніж навіть для улюбленої троянди.

Німецький ботанік Цитерне вважає, що назва — дума — виникла через те, що насіння-коробочка квітки нагадує череп — вмістилище мозку й думок.

Квітами фіалки триколірної обмінюються в Англії закохані на день Валентина (14 лютого), коли всі почуття, приховувані протягом року, набувають права вилитись на папір.

Цього дня, як стверджується, в Англії пишуть та відправляють листів з освідченням в коханні більше, ніж на всій земній кулі.

Прикриваючись анонімом, немов маскою, навіть дівчата рішуче відкривають своє серце тому, любов до кого приховували за сімома замками. А юнаки очікують цього дня, щоб запропонувати свою руку і серце своїм обраницям.

Іноді надсилається лиш засушена квітка з ім'ям. Цього досить — усе ясно.

Ось чому, крім назви *pansy*, що відповідає французькому *pensee*, в Англії її ще називають «Hearts ease» — «спокоєм серця», «сердечною радістю», оскільки, і справді, висловлюючи без слів думки й побажання того, хто посилає цю квітку, вона стає заспокійницею почуттів.

Фраг зька назва фіалки дала привід Людовику XV, даруючи дворянське звання уславленому економістові й лікареві Кене (*Quesnay*), помістити у його герб три *pensee* із написом «глибокому мислителю».

Однак усе, про що ми розповідали, стосується не тих оксамитних чудесних триколірних фіалок із нашого саду, а скромних жовтених і лілуватих їхніх диких предків.

Перша спроба перетворити їх на садові квіти припадає на часи знаменитого колеги Меланхтона — Камерарія, котрий жив на початку XVII століття. Тоді ж почав вирощувати фіалки з насіння у своїх садах принц Вільгельм Гессен-Кассельський. Він перший зробив повний опис цієї квітки. У XVII столітті особливо зайнявся фіалкою Вандергрэн, садівник принца Оранського, і вивів п'ять сортів.

Але своїм удосконаленням квітка зобов'язана леді Мері Бенет, дочці графа Танкервілля із Вальтона в Англії. Фіалка триколірна стала її улюбленицею, молода графиня засадила нею увесь сад і терасу свого замку. Її садівник Річард, маючи намір принести їй задоволення, почав збирати насіння найкращих і найбільших різновидів, сіяти їх, а комахи, перелітаючи з однієї квітки до іншої, запилювали квіти, і сприючи виведенню нових різновидів. Таким чином і з'явилися її чудесні сорти, що привернули до себе загальну увагу.

Це відбувалося в 1819 році, а в 30-х роках XIX століття, тобто років через п'ятнадцять, звичайну фіалку триколірну почали схрещувати частково з європейською великоквітковою жовтою фіалкою (*Viola lutea*), частково з алтайською й одержали таким чином безліч (Дарвін у 1830 вже нараховував понад 400) різновидів, серед яких бачимо і її оксамитні, атласні квіти, що є тепер окрасою наших садів.

Останнім часом особливо красиві фіалки триколірні виведено в Англії. Серед них зовсім чорні — Фауст, світло-блакитні — Маргарита та винно-червоні — Мефістофель. Тепер уся увага садівників зосереджена на одержанні махрових пахучих квітів, оскільки єдине, чого не вистачає цій чарівній квітці, — це запаху.

В Америці, у місті Портленд, штат Орегон, садівники прагнуть збільшити розмір квітки, і їм вже вдалося цього досягти — окремі з фіалок сягають 4 – 5 дюймів у діаметрі.

Проте такий розмір експериментаторам видається недостатнім, вони прагнуть, аби фіалка досягла величини соняшника.

Цьому дивовижному розростанню, очевидно, сприяє багато що: і клімат, і ґрунти Орегону, де взагалі всі квіти ростуть так чудово, як ніде в іншому місці.

Майже усі великі суцвіття мають червоний колір, тоді як жовті та білі ніколи не сягають великих розмірів.

На виставці садівництва, яку планувалося влаштувати у Портленді, місцеві садівники мали намір розмістити на одній клумбі 25000 таких велетенських «очей», та чи вдалося це їм — невідомо.

На завершення розповіді про один кумедний випадок, що стався у 1815 році у невеличкому провінційному містечку Франції, призвідницею якого стала наша скромна квітка.

Священик містечка і водночас шкільний учитель якось дав завдання своїм учням написати твір на тему «*Viola tricolor*» (фіалка триколірна) і для полегшення завдання додав, у вигляді епіграфа, рядок із латинського вірша середньовічного французького поета: «*Flosque lovis varius foliis tricoloris et ipse par violae*» (різновид квітки Юпітера з триколірними пелюстками й сама рівна фіалці).

Дізнавшись про це, мало що тямлячи у латині, міський голова, бажаючи прислужитися новому урядові (а це було якраз за Людовика XVIII), загідозрив у тих словах крамолу й наказав учителю негайно з'явитися.

Наляканий і здивований бідолашний педагог поспішив до голови і на свій превеликий подив почув ось яке трактування запропонованого епіграфа.

На думку урядовця, слова «*Flos lovis*» (квітка Юпітера), означають не що інше, як квітка вигнанця — Наполеона I, слова «*foliis tricoloris*» (триколірними пелюстками) — триколірну республіканську кокарду, а слова «*ipse par violae*» — гру слів «*le pere la Violette*» (батько фіалки) — назву, що дали Наполеону I, як уже згадувалось, його прихильники.

Допит був суворий, тривав довго, й учителеві довелося докласти чимало зусиль, аби виправдатись.

У вигляді чаю сушені фіалки триколірні з успіхом застосовують у Німеччині проти деяких дитячих висипних захворювань. Це пояснюється тим, що вони містять у собі значну дозу (близько 1,5 %) галцілової кислоти, яка прекрасно очищає кров.

Цариця вод
і квітка русалок — лілея

«Комиші береги обліпили,
На ставу — дзеркала молоді;
Сніжнобілі чаруночки лілій
Розцвіли у прозорій воді...»

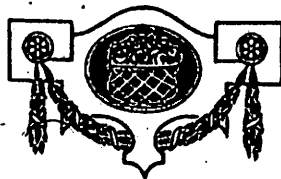
Світанок. На озері тиша — ні вітру, ні хвилі. Вода, мов дзеркало, й посеред того дзеркала то там, то сям визирають, немовби голівки русалок, чудесні білі лілеї, з повними красивими бутонами, з крутим, наче з воску, листям-лататтям...

І наша уява мимоволі переносить нас на далекий північний захід, в Ельсінор, до замку Кронеборг, з його дивовижним, чистим, немов кристал, озером, порослим водяними ліліями (лілеями). Причинна Офелія у вінку з лілей і з цілими пучками цих квітів у руках, повільно, співаючи, заходить в озеро. Все глибше й глибше опускається в воду — зникає... Спливають над водою білі лілеї, що випали з рук, пливе зелена трава, відірвавшись од берега, й здалеку, тихо, ніби завмираючи, ще долинає її сумна пісня:

«Зайнялась давно вже днина,
Валентинів день настав,
Під вікном стоїть дівчина —
І пита — чи милий встав?»

Цю чарівну квітку завжди любила молодь. У давній Греції її вважали промовистим символом краси. Юні дівчата плели з лілей гірлянди, прикрашали ними волосся й свої туніки. Зі слів Феокрита, молоді грекині сплели вінок із лілей і для прекрасної Єлени на день її весілля з царем Менеласом й прикрасили ним вхід до їхнього шлюбного приміщення.

Її любили і в стародавньому Римі. На фресці одного із храмів, не-

щодавно розкопаних у Помпеї, і досі можна побачити бутони лілей, що прикрашають божків та крилатих геніїв.

Чарівна водяна лілея, як стверджує одна грецька легенда, виникла з тіла прекрасної німфи, котра загинула через кохання й ревності до незворушного Геркулеса. Від неї й походить наукова назва лілей — німфея (Nymphaea).

Очевидно, як відгомін легенди, у давньогерманських казках йдеться про те, що в ставах і озерах серед квітів та очеретів постійно живуть німфи-нікси. Верхня частина тіла водяних красунь — прекрасної постави жінка із завжди привітним обличчям, а нижня частина — потворний риб'ячий хвіст. Вони заманюють людей у воду й тягнуть на дно, у вологу дочасну могилу.

Але, з іншого боку, й сама ця чарівна квітка за своїми властивостями має чимало спільного з водяними дівами. Вона так само приваблює усіх своєю красою й так само губить тих, хто надто захоплюється її красою. Не раз необачні полювальники накладали головою, запливаючи надто далеко, щоб нарвати лілей: або не ставало сил вернутись на берег, або заплутувались у їхніх довгих підводних стеблах. Особливо страждають діти від свого непереборного бажання заволодіти квіткою.

У Шварцвальді (Німеччина) є велике красиве озеро — Муммельзеє — від стародавнього німецького слова «die Mummel» — німфа, якими воно нібито заселене.

Народне повір'я стверджує, що ті німфи ховаються тут у квітах і на лататті разом із крихітними ельфами, для яких ці квіти — човники або ж кораблики. Опівночі німфи починають водити хороводи і знаджують за собою людей, котрі проходять у цей час мимо озера. Особливо пошкваленими й веселими бувають ці хороводи місячної ночі. І горе тому сміливцю, котрий надумав би зірвати на озері лілею о цій порі. Німфи, що охороняють квіти, хапають його й тягнуть на глибину, і якщо навіть йому вдається вирватися з їхніх рук, все одно горе його висушить.

Це повір'я дуже образно передано німецьким поетом Шрейбером у вірші «Die Mummelsee» («Русалчине озеро»):

«Hoch auf dem Tannenberge
Da ist ein schwarzer See,
Und auf dem See da schwimmt
Ein Roslein, weiss wie Schnee.

Es kommt ein Hirtenknabe
Mit einem Haselstab:
«Das Roslein muss ich haben,
Das Roslein brech ich ab!»

Er zieht es mit dem Stabe
Wohl auf den Binsenrand,

Doch aus dem Wasser hebet
Sich eine weisse Hand.

Den Knaben fasst ein Grauen,
Er eilt hinweg vom See,
Doch immer ist sein Sinnen
Das Roslein weiss wie Schnee».

(Високо на горі, порослій ялинами, лежить гарне озеро, й на озері тому плаває біла, мов сніг, лілея. Одного разу приходить до цього озера пастушок із горіховою палицею в руках і каже: «Хоч би там що, а я хочу цю чудесну лілею собі добути». Він уже благополучно притягнув її до берега, порослого осокою, як раптом з води з'являється біла рука. Вона занурює лілею углибину, в підводне царство, й кличе: «Підем зі мною, милий, я відкрию тобі багато великих таємниць. Іа дні глибоко у землю вросла корінням лілея, котра тобі так подобається. Я зірву її й віддам, якщо ти послухаєш мене». Тоді юнак охоплює жах. Він тікає від озера, але ніяк не може забути білої, мов сніг, лілей. І блукає з того часу серед гір з невимовним горем в душі, й ніхто не може сказати, куди він дівся).

У слов'янській міфології всі оці муммель, німфи та нікси замінені русалками, котрі, з'являючись іноді і в німецьких легендах, виступають, однак, у другорядних ролях — підлеглими нікс, їхніми рабнямими.

Про наших русалок відомий збирач українських переказів Маркевич розповідає так: «Русалки — це водяні красуні; вони бліді, але риси їхні виразні, стан чарівний, коса — нижче колін. Вночі при місяці вони виходять на береги озер, річок і струмків, оголені, у вінках з осоки й гілок.

Чорні коси, розплітаючись,
З голих пліч стікають прич
І щезають, вигинаючись,
Вслід за хвилями у ніч.

Груді дівч пристрасть гріє,—
Перед ними ніч зітхне,
Хвиля раптом сторопіс
Й тихо-тихо омине...

Ось русалки вийшли на берег, сіли на траву, розчісують коси. Ось уже водять хоровод. Іноді вони щезають серед кущів, у траві. Найчастіше їх викликає з води вечірня зоря. Коли сільські дівчата йдуть на річку по воду, русалки, затаївшись, чигають на них. Біда необережній, котра забула прихопити з собою полину, це зілля — оберіг смерті й тягнуть за собою в річку. Те саме чекає й хлопця, котрий не запасся полином або захопився красою русалки. Русалки живуть у підводних кришталевих хоромах, викладених

із мушлі, дрібних черепашок, де сяють перли, яхонти, срібло й корали. Поряд, на устеленому різнокольоровими камінчиками дні, жебонять смарагдові джерела. Сонце просвічує крізь воду у ці оселі, а місяць та зорі викликають русалок на берег.

Ці русалки іноді перетворюються також на наші водяні лілеї. Послухаємо давньонімецьку легенду, що наводить Балабанова у статі «Тюрінгія в картинах».

«Одним із найпрекрасніших ландшафтів Тюрінгського лісу в Німеччині, — розповідає вона, — як відомо, вважається Шварцгаль, де на величезній скелі височить замок Шварцбург. Цей замок реставровано у ХУІІІ столітті, оскільки старий згорів дотла. Легенда розповідає, що у старому ставу побіля замку жила-була кількасот літ тому одна презлюща німфа-нікса, якій служили дві чарівні молоді русалки.

Частенько русалки виходили з води подивитися на різні святкування в замку. І ось одного разу на них звернули увагу два лицарі. Незабаром русалки покохали тих лицарів й готові були полишити води й іти за ними будь-куди. Але стара нікса запідозрила русалок у стосунках із мешканцями замку й вирішила підстерегти їх. За допомогою чарів вона перевела стрілки на усіх годинниках замку, а русалки могли перебувати на березі лише від заходу сонця до півночі. Опівночі завжди мали повертатися в воду.

Весело гомоніли наші молоді русалки в лицарській залі, не передчуваючи біди. На великому годинникові замку пробило одинадцять, до півночі залишалась ціла година, а між іншим, церковний годинник Шварцбурга пробив північ — те ж саме сповістив і сторож.

Бідолашні русалки кинулись до ставу. Побігли за ними й лицарі, та не встигли врятувати їх. Коли юнаки добігли до ставу, то на тому місці, де хвилину тому миготіли білі сукні русалок, — піднімались із води дві білі лілеї: зла нікса перетворила русалок на квіти.

Довго квітли ті лілеї, довго оплакували лицарі своїх коханих, але до осені зав'яли квіти, а лицарі вирушили до Святої Землі й не повернулись.

Ставок після того почав висихати й незабаром не вистачило води в ньому навіть для злої нікси — задихнулась вона в тому болоті. Тепер той ставок зовсім висох, він не наповнюється водою ні восени, ні весною...»

Згідно з іншою гарною італійською легендою, котру розповів Амфітеатров, лілеї — то діти італійської красуні графині Мелінди, затягнуті у баговиння болотним царем.

За цією легендою, болотний цар, котрий жив у болотах Маремі, був такий бридкий, що ніхто ні з земних дівчат, ані з чарівних фей не хотів вийти за нього заміж.

Чорний, брудний, зліплений із болота, увесь облутаний водоростями, він був бридким чудовиськом.

Очі його ледь-ледь блимали, немов гнілі світляки. Замість вух — дві порожні мушлі слимаків, а замість ніг у нього — жаб'ячі лапи.

І ось це чудовисько надумало здобути собі дружину. Але як це

зробити? Де знайти таку дівчину, до того ж, красиву, як йому хотілося, котра погодилася б на це?

Думав, думав і вирішив здобути її хитрощами.

Якось він дізнався, що край його болотних володінь мешкає красуня, золотокоса Мелінда, дочка однієї старої графині. Він вирішив затягнути її до себе й підкорити силою.

Потрібен був лиш випадок, і цей випадок не забарився.

Одна із служниць молодій графині, йдучи повз болото, побачила раптом дивні жовті квіти-гличики й побігла сповістити про це своїй господині.

Мелінда, яка дуже любила квіти, вирішила глянути на них, спустилася з гори, де стояв їхній замок, до самої трясовини і, справді, була так вражена жовтими гличиками, що їй захотілося їх дістати.

Але квіти росли далеченько від твердого берега, й Мелінда ніяк не могла дотягнутися до них рукою.

У відчай вона ходила берегом і все міркувала, як до них дістатися.

І тут почала край берега підгнилий, зчорнілий пень й вирішила на нього перебраться.

Стрибнувши, мов коза, вона ступила на нього ногою і вже потягнулась до квітки, щоб зірвати її, але раптом пень ожив, схопив її у свої обійми й потягнув на дно.

Виявилось, що то був сам болотний цар, котрий незрушно лежав на поверхні, очікуючи.

Служниця, побачивши загибель своєї пані, розгубилась, кинулася до замку і сповістила стару графиню про нещастя. Але та вже нічим не могла допомогти своїй дочці.

Приголомшена горем, мати щодня ходила на берег цього проклятого болота й лила гіркі сльози, очікуючи, може, станеться якесь диво.

І раптом, якось восени, перед відльотом птахів на південь, до неї підійшов лелека й, на превеликий подив, промовив людським голосом:

— Не побивайся так, графине. Дочка твоя жива. Її викрав болотний цар — володар цієї маремі. Якщо хочеш одержати про неї вісточку, піди до ворожбита, котрий мешкає на цьому ж болоті. Він знає все й розповість тобі.

Графиня послухала, розпитала гарненько, де той ворожбит живе, і, прихопивши із собою чимало золота, прийшла до нього й попросила допомогти.

Чарівник, узявши золото, подумав і сказав: гаразд, викликай свою дочку дев'ять зір ранкових і дев'ять зір вечірніх — по дев'ять разів на тому місці, де вона втопилась. Якщо дівчина іще не стала дружиною болотного царя, він мусить її відпустити.

І ось графиня кличе дочку дев'ять ранкових і дев'ять вечірніх зір, а коли завершила, почула раптом голос із болота:

«Пізно кличеш мене, мамо. Я вже дружина царя болотного й приречена бути його рабинею. Розмовляю з тобою востаннє. Незабаром зима, і ми з чоловіком задрімаємо на багнистому ложі до наступної

весни. Улітку ж я дам про себе знати, що я жива і пам'ятаю про тебе».

Минула зима, весна, настало літо.

З болем у серці вирушила графиня на прокляте болото: чи не побачить, чи не почує обіцяну дочкою звістку.

Стояла-стояла, дивилась-дивилась і раптом помітила на поверхні води, серед чистого болотця, чудесну білу лілею, що піднялась на довгому стеблі. Розглядаючи її блискучі, мов атлас, чисті пелюстки, ледь підрум'янені, немов проміння ранкової зорі, нещасна графиня впізнала колір обличчя своєї дочки, а численні золотисті тичинки, що заповнили серединку квітки, нагадували волосся Мелінди.

І зрозуміла графиня: перед нею її внучка — дитя союзу Мелінди з болотним царем.

З того часу, протягом багатьох років, устеляла Мелінда трясовину цілим килимом білих лілей, сповіщаючи усім: вона жива і, вічно юна й прекрасна, царює над болотом.

І щороку, щодня, як тільки могла, стара графиня до самої смерті ходила на болото, милувалась квітами — своїми внучками, втішала себе думкою: якщо й немає більше її коханої дочки на білому світі, то у глибині вод свого болотного царства вона, усе ж таки, жива й здорова...

Чарівність лілеї визнають не лише європейці, про неї виникло чимало легенд і в інших народів.

Серед них — особливо поетична легенда північноамериканських індіанців, котрі стверджують, що водяна лілея утворилася з іскор, що впали з Полярної й вечірньої зір у той час, коли вони зіштовхнулись у суперечці за право володіння стрілою, котру в хвилину смерті пустих у небо великий індіанський вождь.

Лілея, або квітка русалки, як її часто раніше називали, з давніх-давен була предметом схиляння та обожнювання серед північно-західних німців, а особливо — фризів та зеландців. Вони називали лілею лебединою квіткою й так високо шанували, що, помістивши сім квіток у своєму гербі, вважали себе під таким символом непереможними. У пісні гудрунів згадується, що на синьому прапорі короля Гервіга фон-Зеевена майорять лебедині квіти. Ці квіти збереглися й досі на фризському прапорі і в гербі провінції Гронінген. Усю рослину фризи ще називають «Ромре», а її листя з квіткою — морським листям (Seebletter).

За середньовіччя білу квітку лілеї вважали символом чистоти й цнотливості, і тому насіння квітки застосовувалось як засіб, що стримує плотську жагу. Саме для цього його тримали майже у всіх монастирях для молодих монахинь та монахів. Особливо ж не обходились без нього відлюдники-анакрети, які хотіли умертвити свою плоть. Однак, за найновішими дослідженнями, приписувані цьому насінню властивості не підтвердились.

Насінням лілеї користувались співаки для зміцнення голосу. Його вважали засобом від корчів та запаморочення, а кореневище — для збудження апетиту. Причому лікувались не стільки вживаючи все-

редину, як підвішуючи над ліжком хворого. Віготовляли ліки дуже обережно: зривали рослину пізнього вечора, сушили в тіні з північного боку приміщення й неодмінно підвішували, але не розкладали, інакше ліки не сприймуться страждальником і не виженуть з нього хвороби.

І взагалі, збирати квіти лілеї для лікування потрібно було зовсім інакше, аніж будь-які інші: зривати лише у певний час, затулити вуха й попередньо звернутися до них з привітними словами. Вчинивши так, слід було зненацька простягнути руку й зірвати квітку. Відрізати заборонялося, оскільки стебло почне стікати кров'ю, а того, хто відрізав, переслідуватимуть важкі сновидіння або ж, обурені його вчинком, водяні духи втягнуть порушника у свої володіння.

Квіти білих лілей не можна було приносити додому — це загрожувало загибеллю всієї домашньої худоби.

Містичну й лікувальну славу мала лілея й серед слов'ян, а в закарпатських краях їй і досі приписують такі властивості.

Таке ж значення квітки вміщено в її російській назві — «одолень». За твердженням Афанасьєва («Погляди слов'ян на природу»), вона походить від слова «одолевать» — а саме: перемагати нечисту силу й недугу. «Кто найдет одолень-траву, — зазначається в одному народному травникові, — тот вельми талант себе обрящет».

Відваром такої здолай-трави лікували зубний біль й отруєння, крім того, він вважався любовним напоєм, здатним пробуджувати ніжні почуття в серцях жорстоких красунь. Із кореневищем квітки пастухи обходили поле, щоб худоба не пропала.

Давні слов'яни вважали її важливим оберегом під час подорожей. Кожен, хто вирушав на чужину (особливо торгова людина), повинен був, за твердженням того ж таки Афанасьєва, заpastися цією травою, оскільки з нею — «хоч куди піде — багато добра надбає». І ось, вирушаючи в далеку дорогу, обережні люди убезпечували себе закляттям:

«Іду я у чистому полі, а в чистому полі росте здолай-трава.* Здолай-траво! Не я тебе поливав, не я тебе породив; породила тебе мати — сира земля, поливали тебе діви простоволосі, баби закушкані. Здолай-траво! Переможи ти злих людей: лихого б на нас не думали, долай мені гори високі, доли низькі, озера сині, береги круті, ліси темні, пні та колоди!.. Збережу тебе я, здолай-траво, біля серця палкого на усьому шляху і по всій доріженьці».

Таку ж пошану мали до цієї рослини і давні серби. Про що свідчить їхня пісня:

«Якби знала баба,
Що такє здолай-трава,
Зашила б у пояс
Та й носила б на собі».

* Тут наші уявлення розходяться з тим, де росте здолай-трава, тобто лілея.

Улюбленець єгипетської молоді,
квітка Озіріса й Будди —
ЛОТОС

Близький родич нашої лілеї — знаменитий єгипетський лотос (*Nymphaea lotus*). Квіти його теж білі, але більші. Та основна відмінність — у листі. У лотоса їхні краї не заокруглені, а зазублені.

Давні єгиптяни помітили, що лотос спливає на поверхню й розпускається разом із заходом сонця і занурюється у воду, згортаючись, коли сонце сходить. Поєднували це явище із таємничим зв'язком лотоса з рухом небесних світил.

І справді, якщо поглянемо на лотос навіть у теплиці, то майже цілий день він занурений у сон; лише перед ніччю квітка розкривається у всій своїй красі. Гейне про це так пише:

«Боїться квітка лотос,
Як сонячне сяйво йде,
Ясне чоло схилила
І ночі замріяно жде.

Коли ж коханок місяць
Промінням розбудить її,—
Навстріч йому розтуляє
Вона пелюстки свої.

Цвіте, й росте, і прагне
До ніжних місячних рук,
І тане, і пахне, і плаче
З любові й любовних мук

* Переклав Євген Дроб'язко. Переклади інших поезій — Петра Кравчука.

А втім, думка про те, що квіти лотоса цвітуть тільки вночі, не зовсім правильна, оскільки нерідко вони розпускаються увечері й залишаються відкритими до пізнього ранку. Так, у червні лотос розкривається о восьмій вечора й згортає свої пелюстки лиш о десятій ранку, а потім, із зменшенням тривалості дня, він розкриває їх значно раніше: у серпні, наприклад, о шостій годині вечора.

Цей уявний таємничий зв'язок між квітками лотоса й небесними світилами спонукав єгиптян присвятити його богові сонця Озірісу, тому Озіріса зображували з квіткою лотоса на голові. Лотосом прикрашали свої голови й жерці цього божества. Так само й царі єгипетські, підкреслюючи своє божественне походження, увінчували себе цими квітами, а царський скипетр мав форму лотоса зі стеблом. Нарешті, його зображували то в бутоні, то розквітлим і на державній монеті.

Крім того, лотос був присвячений єгипетській богині землеробства й родючості — Ізіді, а оскільки родючість залежала, головним чином від розливу ріки Ніл та його мулу, то лотос, як лілію, вважали нареченою Нілу. Підіймалися води — з'являвся й лотос; спадала вода — він залишався на піску і в мулі разом із кореневищем. І що до того — Ніл заливав своїми водами країну, то більше квітів з'являлося на водній поверхні. А тому прихід лотоса з водою єгиптяни захоплено вітали.

Єгипетські дівчата і юнаки прикрашали ним оселі, бігали вулицями, вітаючи усіх радісною звісткою: «Багато лотосів на воді, великий буде врожай!» На знак вдячності вони приносили вінок із лотоса ста-туї Озіріса, а також прикрашали цими квітами його вітар. Коли ж, навпаки, тривалий час Ніл не розливався, несли вінок лотоса богині Ізіді, лиш вона могла прискорити настання повені.

Численне застосування мав лотос і в громадському житті Єгипту. Без нього, очевидно, не могло обійтися жодне свято.

З лотоса плели вінки, ним прикрашали храми, почесних гостей, популярних танцівниць та співачок. На бенкетах, разом із солодощами, слуги обов'язково розносили гостям і квіти лотоса, причому жоден гість ні на хвилину не залишався без квітки, і як тільки вона починала в'янути, одразу ж приносили свіжу.

Зображення лотоса відбилась і в єгипетській архітектурі. Перші колони єгипетських храмів — виняткове наслідування квітки лотоса на стеблі, а французькі вчені, що брали участь в експедиції Наполеона в Єгипет, віднайшли чимало подібності із цією квіткою і в інших деталях єгипетських будівель. Так, при основі колон єгипетські архітектори раз у раз вмщували зображення листя німфей, а у верхній частині — зв'язку стебел лотоса, ним же прикрашали й капітелі.

Проте лотос мав і економічне значення для Єгипту: його коріння, коли вода спадала, збирали, висушували на сонці й зберігали як продукт харчування. Споживали, головним чином, у відвареному вигляді як картоплю. Коріння лотоса за смаком й справді нагадує картоплю, але викликає велику спрагу.

Крім того, як стверджує Діодор, для харчування використовували також і борошністі зерна лотоса, їх мололи й пекли з них хліб. Із коріння й насіння готували ліки — «неню-фар», очевидно, від цього слова походить французька назва лілеї — «*peperhar*». У вжиток шло також і плоске, блюдцеподібне листя лотоса. З нього готували соуси й напої. Давньогрецький письменник Страбон розповідає, що в його час усі лавки Александрії були завалені цим листям.

Крім білого, у Єгипті траплявся і чудесний голубий лотос, або як його ще називали — небесна водяна лілея. Відбиток її зустрічаємо на пам'ятниках, що стосуються IV й V єгипетських династій, які царювали за 3500 років до народження Христа. Прекрасне зображення лотоса бачимо на відомій картині «Жнива папіруса», знайдені у гробниці царя Татохена, котрий жив, за визначенням єгиптологів, приблизно у 3466—3333 роках до Різдва Христового.

Такою ж повагою, як колись у давніх єгиптян, користується тепер у буддистів Тибету й Монголії третій різновид лотоса — червоний.

Один мандрівник, що відвідав храм Лами у горах Сиккіма, описує його так: «Ідол Будди стоїть за вітварем під балдахіном або за шовковою шторою. По обидва боки від нього розташовані пістряво зодягнені й розмальовані постаті святих старців та жінок. Будду зображено у сидячому положенні з підігнутими ногами, причому п'ятка лівої ноги повернута вгору, а ліва рука тримає на голові лотос і коштовний камінь. У Будди, як звично, кучеряве волосся, у лам — митра на голові, у жінок — різноманітні прикраси, сережки, трояндові вінки. Усіх розміщено на грубих п'єдесталах і таким чином ніби вони виходять із червоних, пурпурових пелюсток лотоса».

У горах Тибету зустрічаються також гігантських розмірів написи, висічені на скелях або прикріплені до них на великих камінних таблицях: «*Om Mani Padmi Oni*», тобто: «Хай благославиться він (Будда) з лотосом і коштовним каменем» — молитовне вітання, з яким звертаються до Будди.

А іноді до нього звертаються й так: «*Om Mani Padme*» «Перлина творіння в лотосі», оскільки, згідно з буддистськими віруваннями, створення світу — це послідовне творення численної кількості лотосів, котрі вміщуються одна в одному до нескінченності — стільки разів, що й наш розум відмовляється порахувати.

Так само вітають Будду й індійські буддисти, котрі, перемежовуючи поетичні легенди про різні рослини й тварини із життям своїх богів, не забувають у них і про священний лотос.

За однією з таких легенд, творець світу переслідувався і був переможений своїм непримиренним ворогом — водою. Ніде він не знаходив ні спокою, ні захисту, поки не сховався у трояндоподібних квітах лотоса. Тут він очікував у безпеці слухної хвилини, а потім вийшов із своєї чудесної в'язниці й усюди почав величю сіяти добро й достаток. Тому індуси й покладають квіти лотоса з його плодами на жертovníк своїх богів, а також прикрашають ними храми.

З лотосом пов'язане й саме народження Будди.

«Коли настав час Будді з'явитися на світ, — розповідає індійська легенда, — то всі квіти царського саду, білі, червоні й сині лотоси на ставах розкрилися й немов завмерли в очікуванні великого дива; так само на мить завмерли у своєму розвитку й усі рослини та листя на них. Тоді Майя, матір Будди, зійшла з паланкіна й рушила в сад. З її наближенням, на знак благоговіння, дерева схилялися до землі, а тієї хвилини, коли вона звільнилась від тяжа, земля сколихнулась, і з неба випав щедрий дощ із німфей та лотосів. Слути кинулись до новонародженого Будди, щоб підтримати його, але, вирвавшись із рук, він пішов сам. І всюди, де тільки його нога ступала на землю, виростав величезний лотос».

Точнісінько такий самий дощ із квітів падає з неба на Будду, коли його, дитину, ведуть до храму, аби дати йому ім'я, коли уперше ведуть до вчителя, коли він вирушає, щоб усамітнитись для посту й молитви, і коли одержує перемогу над злим духом Мара, котрий спокушав його. Нарешті, лотоси усіх кольорів падають з неба на тіло Будди, коли на сьомий день після смерті його кладуть на багаття, щоб спалити.

Але не тільки індуси-буддисти обожнюють лотос, перед ним схиляються, особливо ж перед спорідненим його різновидом, нелюмбіумом, — шанувальники Брами.

Обдаровані багатою уявою й схильністю до споглядання, браміні вбачають у лотосі символ плодотворних сил природи, що зазнають вічних змін. За їхнім твердженням, у щедро встеленій лотосами й нелюмбіумами воді, коли вона блищить у яскравому промінні сонця або сріблясто переливається у місячному сяйві, можна спостерегти й відчутти, як відбувається творення організму з рідкого елемента, а в самому лотосі змагаються вогонь і вода, рідка і тверда речовини. Ось чому Брама, батька усього сущого, як і Буд, зображують завжди з лотосом у руці або впокоєним на лотосі.

В одному з гімнів Вед про Бразу співають:

«Він перебуває, заглиблений в небесні
рідздуми про лотос,
Квітка якого утворилася, коли він
діткнувся до нього
Своїм золотим промінням...»

Так само оспівується й Вішну, володар і повелитель Всесвіту: його Дихання — то пахощі лотоса; він перебуває не на землі, а на дев'яти золотих лотосах, принесених самими богами.

Проте у дивовижного лотоса завжди була суперниця — троянда — улюблениця Вішну, але Брама протягом тривалого часу не хотів визнавати за нею першості, аж поки, нарешті, йому довелось погодитись. Це сталося ось як.

Одного разу Вішну, як стверджує індійська легенда, купаючись у чистих водах священного озера, раптом побачив, як розкрився лотос й звідти вийшов Брама, пропонуючи помилуватися його дивовижною, найпрекраснішою з усіх квіткою.

— Ні, — сказав Вішну, — найкраща квітка — у моєму раю. Вона рожева, як вранішня зоря, а запах її п'янкіший від усіх інших.

Брама усміхнувся:

— Якщо ти кажеш правду, то я готовий поступитися на твою користь першістю серед богів.

— А якщо не віриш, підемо подивимся, — сказав Вішну.

Брама погодився, й вони рушили. Йшли повільно, поважно, як і належить богам, і надвечір прибули до раю Вішну.

Тут господар повів свого царственного відвідувача під перламутрове склепіння й показав дивовижну квітку, божественні пахощі якої виповнювали усе навколишнє повітря.

— Ось, — сказав він, — найпрекрасніша квітка райських садів.

Тієї ж хвилини троянда нахилилась до нього і її пелюстки розступилися, щоб пропустити чарівну красуню Лакшмі, вже згадувану у розділі про троянду.

Лакшмі стала на коліна, прошепотіла:

— Направлена із серця троянди дружиною тобі, явилась винагородити твою правдивість та вірність.

Вішну підняв свою наречену, відрекомендував Брамі, а той, вражений її красою, дотримав свого слова.

— Віднині, — мовив він, — Вішну буде перший із богів, оскільки, суцця правда — найчарівніша, найпрекрасніша квітка таки у нього...

Синя птаха, що підслухала ці слова, — свідчить далі легенда, — не забарилась розповісти про це лотосу, і квітка Брама, дивовижно біла, одразу ж набула зеленуватого відтінку від заздощів, який так і залишився з нею назавжди, тоді як троянда, дружина Вішну, чиста, прекрасна й пахуча, як завжди...

Про лотос у індусів побутує чимало прислів'їв та приказок.

Так, наприклад, кажуть: «Квіти лотоса підтримують Вішну так само, як і його шанувальники». «Квіти лотоса — корабель, на якому потопельник серед океану життя може знайти порятуюнок». «Лотос — друг сонця. Коли місяць зі своїм холодним промінням щезає, лотос розкривається».

Одне слово, ведучи мову про лотос, індуус, чи то в прозі, чи у поезії, не шкодує найпохвальніших означень для цієї квітки. Вона — бажана й чарівна для усіх закоханих, хоча, на противагу уявленням єгиптян, лотос сприяє не збудженню, а стримуванню пристрастей. А коли в прадавні часи в Індії приносили богам людські жертви, то збирали кров на пелюстку лотоса, причому належало заповнювати її лише на чверть; так що людські жертвоприношення індусів являли собою по суті лиш маленьке кровопускання.

Індійський лотос, інакше — нелюбіум, листя й квіти якого не плавають у воді, а високо стоять над нею на довгих стеблах, має не менше економічне значення, аніж єгипетський.

Головні споживачі, японці та китайці, розводять його як городину. В їжу вживаються кореневища, насіння й листя. Коріння їдять у сиromу й вареному вигляді. Завдяки значному вмісту крохмалю — це висококалорійний продукт.

На ринках Японії, Китаю в Індокитаї — кореневища лотоса лежать цілими купами і називаються там — «хазун». Смак його, вареного, нагадує брукву або селеру. Їдять його також спеченим на вугіллі як солодощі, готують щось на зразок борошна, котрим заправляють суп, немов манною крупою.

Із зацукрованих зерен готують різноманітні ласощі. Щодо листя, то восени, коли припиняється цвітіння, молоденькі, ще не зовсім розправлені листочки нарізують, складають у пучки й продають на ринках. Вживають їх, мов спаржу. Особливий попит на них у Сринагарі та в Індії.

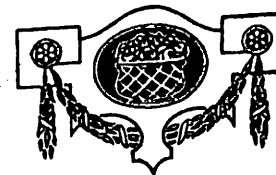
Крім того, китайці вживають тичинки, стебло, кореневище лотоса, вважаючи, що ті повертають старим молодість і красу. Китайки ж прикрашаються квітами лотоса, як колись дівчата в Єгипті та Фінікії.

Особливий попит на квіти лотоса спостерігається в день китайського нового року, коли поряд із нарцисом, — приналежністю кожної оселі мають за таких, що приносять щастя.

Ця недавнім часом ця чарівна рослина пишно росла у волзьких садах поблизу Астрахані, маючи місцеву назву — «чульпанська троянда», від Чульпанської затоки, де найчастіше вона зустрічалась.

Восени, коли достигали її великі плоди із смачним насінням, сільська молодь, у човнах, з гармошками й піснями цілими ватагами вирушала на промисел. Зерна лотоса лускали, немов кедрові горішки або соняшникове насіння. Запасів його вистачало на тривалий час, а в ощадливих господинь ними пригощали й на Різдво.

Але ті добрі часи минулися. Людська жадібність не вдовольнялась лише збиранням плодів, лотос виривали з корінням. Це призвело до повного зникнення його під Астраханню. І тепер, не зважаючи на ретельні пошуки, учені знаходять лотос у тих місцях лиш зрідка.

**Улюбленець
Жан-Жака Руссо —
барвінок**

Чи існує на світі яка інша рослина, котра була б так широко відома й користувалася б свого часу такою славою, як невеличка, скромна, з твердими, немов у брусниці, листочками, синя лісова квіточка, що має назву — барвінок, по-французьки — «la pervenche».

Аби набрати цих квітів і милуватися ними, наприкінці XVIII століття на галявини лісів вирушали молоді й старі, міщани й міщанки, придворні дами і кавалери, вищі державні сановники й міністри, а то й королі.

А все тому, що барвінок був улюбленою квіткою Жан-Жака Руссо.

Той, хто так нещадно шмагав усе людство, ненавидів потай навіть найближчих друзів, усюди бачив лиш ворогів, котрі переслідують його, — великий геній одразу ставав м'якосердим, немов дитя, тільки-но опинявся у світі рослин. Життя серед них, серед природи було для нього оновленням його змучених тіла й душі. Він вбачав у них чистий, довершений витвір, такий, яким він вийшов із рук Божих, витвір, ще не спотворений дотиком рук людських. Він у тому рослинному світі знаходив спокій.

А ще барвінок для нього був особливо дорогим як спогад про найщасливіші роки юності і згадка про втрачене щастя.

Ще юнаком, майже хлопчиком, Руссо, обласканий, схований від переслідування швейцарських властей милою, сердечною пані де Варан, закохався в неї до нестями і, маючи взаємність, вважав ту пору найщасливішою у своєму житті.

Та ось одного разу, коли вони удвох подорожували із Шамбері

до Ле-Шармета, на одному з крутих підйомів угору, бажаючи дати відпочинок своїм носіям, пані Варан зійшла з нош (у той час був звичай, що дами подорожували не інакше як на ношах) й рушила поряд, пішки. Раптом серед кущів майнула якась синя квіточка. То був наш вічнозелений барвінок. Пані де Варан підійшла до нього ближче наш глянувши, вигукнула: «Ah! voilà de la pervenche en fleurs!» (Ох! Та це ж барвінок цвіте!) Тоді Руссо з ледве звернув увагу на цей вигук і, захоплений розмовою, пішов далі.

Але цей момент, очевидно, як буває з кожним із нас, глибоко запов'язав йому в душу, і коли через багато років після того, складаючи гербарії зі своїм другом, Жюзеїру на мальовничій горі поблизу Невшбарії, у Швейцарії, він ненароком набрів у кущах на цю квітку, все щасливе минуле раптом воістину кресло перед ним, й Руссо захоплено вигукнув: «Ah! voilà de la pervenche!»

Цей радісний вигук, як розповідає Руссо, вирвався у нього через 18 років після тієї щасливої подорожі, і саме тому, що ті хвилини щастя були єдиними у його безрадісному житті й лише вони давали право сказати: «І я жив!»

Про все це Руссо повідав нам у своїй «Сповіді», й коли ця знаменита книга побачила світ і люди дізналися про зворушливу історію його кохання, то увесь Париж потягнувся до знаменитого ботанічного саду Jardin des plantes, де щедро ріс барвінок. Люди милувалися синьою квіткою Руссо, яка, хтозна, тепер, можливо, асоціювалася і з їхніми хвилинами щасливого кохання.

Тим часом слава книги Руссо усе зростала: її читали і в провінційних містечках, і по селах, читали дворяни й прості городяни, зрештою, — уся Франція, а водночас, звісно, зростала й слава барвінка. Кожен, хто прочитав «Сповідь», запалювався бажанням хоч раз поглянути на знамениту квітку геніального письменника, і всі рушали, як уже згадувалося, на її пошуки: хто до лісу, хто в сад, хто в поле. А оскільки популярність «Сповіді» не обмежилась лише Францією, то незабаром її читали і в інших країнах, захоплювались історією кохання Руссо, цікавились малопомітним барвінком...

Таким чином наша скромна квітка й зазнала широкої популярності.

Та все на світі скороминуще, і з роками, звісно, мала згаснути й слава барвінку, забуто зв'язок симпатичної квітки з долею геніального письменника, якби швейцарці, а точніше, жителі Женеві, не потурбувалися зберегти вдача пам'ять про них.

Каючись у своєму холодному ставленні до знаменитого співвітчизника, вони спорудили йому величний пам'ятник посеред чудесного Женевського озера, на мальовничому острові, який з того часу носить назву — острів Жан-Жака Руссо. І облагородили його усім, що було таким дорогим письменникові за життя. А це, звичайно, дикорослі квіти, а між ними — улюблений барвінок. Він встеляє і підніжжя пам'ятника, і всі клумби навколо.

Тепер кожен, хто буває в Женеві, відвідує острів Руссо (а для іноземного туриста це обов'язково), милується барвінком і на згадку

Беруть квітку і, тихенько стискаючи чашечку, намагаються зробити так, щоб визирнули тичинки. І при цьому примовляють: «Смерть, смерть, виходь». Скільки разів той, хто ворожить, скаже слово смерть, перш, ніж визирнуть тичинки, стільки ж років йому залишилось жити. Одне слово, щось на зразок того, як у нас ворожать, — скільки разів прокує зозуля.

Барвінок, крім символу невмирущості, ще має славу квітки заздрощів. Пояснюючи це, Паоло Мантегацца розповідає таку казку.

«Розпускаючись одним із перших весною, як і пахуча фіалка, барвінок вважав себе вкрай ображеним через те, що всі люди й боги звертають увагу на фіалку, а не на нього, хоча за красою свого листя і квітів він ніскільки не гірший, хіба що йому не вистачає її чарівного запаху. І ось одного разу, коли Флора спустилась весною на землю й, зачарована п'яним запахом фіалки, голубила її, пропонуючи дати їй зросту, аби вона вивисувалась над іншими квітами, а не пахнути в затінку інших рослин, — раптом пролунав тоненький жалібний голосок.

— Хто там скаржиться? — запитала Флора.

— Це я, — відповів барвінок.

— Що ж тобі треба, чому ти плачеш?

— Я плачу тому, що ти, мати усіх квітів, не обдаруєш мене навіть поглядом, забуваєш про мене, тоді як фіалці — уся твоя увага й ласка.

Флора глянула на маленьку рослину, котру зовсім не знала, а, може, просто забула, оскільки навіть боги не в змозі запам'ятати усіх створених ними істот, й запитала:

— А як тебе звуть?

— Мене ніяк не звуть, — відповів барвінок, — я ще не маю імені.

— То що ж ти хочеш?

— Я хотів би мати якийсь такий тоненький приємний запах, як у фіалки. Дай мені його, Флоро, і я тобі буду дуже і дуже вдячний.

— Ні, цього, на жаль, я тобі не можу дати, — відповіла Флора. — Цю чудесну властивість рослина одержує у момент свого виникнення з волі творця і передається їй разом із першим поцілунком того генія, котрому доручено її оберігати. Ти ж народився без запаху.

— Ну, то нагороди ж якимось особливим даром, котрий порівняв би мене з фіалкою, на яку я схожий навіть забарвленням, а проте ніхто не помічає.

— Гаразд, — відповіла богиня, — квітни ж ти довше, аніж фіалка, квітни й тоді, коли фіалка давно вже буде мертвою.

— Спасибі тобі, Флоро, це великий дарунок. Тепер, коли закохані шукатимуть по всьому саду й не зустринуть більше фіалки, то, можливо, вони звернуть увагу й на мене. І, зірвавши, прикріплять квіти барвінку до своїх гарячих грудей.

— Можливо, — відповіла богиня.

— Але ось що я тебе ще попрошу. Зроби мої квіти більшими, ніж у фіалки, — додав барвінок.

— Якщо хочеш — і це я можу зробити. Нехай твої квіти будуть

більшими. Величина — то протилежність глибини, — мовила Флора вже роздратовано, обурюючись впертою наполегливістю маленької бурослинки, й хотіла вже йти, проте та безвісна маленька квіточка буропитала Флору. — Ти одержиш більші, ніж у фіалки, квіти й цвісти будеш довше за неї — хіба цього мало?

— Так, Флоро. Якщо ти така вже милосердна до мене, то дай мені якесь ім'я. Бо без нього я — все одно що бурлака чи волоцюга.

Замість того, щоб розсердитись, Флора усміхнулась.

— Гаразд, — погодилась вона, — це дуже просто, ти матимеш назву Ревінса (переможна), тобто рослина-переможниця, оскільки хоч би там що, а хочеш перемогти скромнішу й красивішу сусідку свою. Нехай же ім'я твоє підкреслюватиме твій заздрісний характер.

І ось з того часу наш барвінок має наукову назву Ревінса або Vinca.

Значимо також, що барвінок відіграв певну роль і у віруваннях слов'янських народів, зокрема — наших предків. Так, Афанасьєв у своїх «Поглядах слов'ян на природу» розповідає, що іноді у старовинних переказах квіти й рослини виростають із тіл убитих, розкриваючи страшні злочини. Як приклад наводиться карпатський калядка, де Боже дерево, м'ята й барвінок виростили з попелу трьох сиріт, убитих і спалених злою мачухою за те, що вони не встерегли золотої ряски на конопельках. Про мачуху діти-покійники свідчать:

«Вона нас спалила на дрібний попільце.

Вона нас посіє та й на городі.

Та з нас ся вродить троїсте зілля:

Перше зілейко — Боже деревце.

Друге зілейко — рута м'ята.

Третє зілейко — зелений барвінок».

Про щось подібне йдеться і в іншій українській пісні, що наводиться у збірці Мордовцева: «Іване! Посічу тебе, мов капусту. Посію на трьох городах, і вродиться три зіллячка: барвінок, любисток і волюшка».

Нарешті, барвінок відіграє ще й до цього часу помітну роль і в українських весільних обрядах, зокрема у випіканні весільного короваю. За твердженням Маркевича, коровай печуть родичі нареченого за день до весілля у його хаті. Коровай печуть із двох різновидів борошна: пшеничного та житнього. При цьому з житнього готується лише його дно — нижня кірка. Замішуючи пшеничне тісто, коровайниці співають:

«Засвіти, Боже, із раю

Нашому короваю.

Щоб було виднесенько

Краяти дрібнесенько...»

Потім усі вигукують: «Та цілуйтеся, та милуйтеся», — і коровайниці починають обіймати й цілувати «кучерявого».

Тим часом мати нареченого виносить горілку й закуску, садовить усіх за стіл, пригощає, поки печеться коровай. Коли ж він спечеться, то всі, уставши з-за столу й помолившись Богу, виймають його з печі й на довгому рушнику ставлять на стіл.

У цей час приходять наречена з дружками й починають гільце вити.

Гільце вити — завивати деревце — звичай, у якому відіграє роль і наш барвінок. Наречений вирубує молоду сосонку або вишню й запрошує собі на допомогу товариша чи родича, котрий одержує назву «боярина». «Боярин» вносить гільце до хати, стромляє у коровай. Тоді наречена, попросивши благословення, сідає з дружками за стіл, прикрашає гільце, в'ючи з барвінку гірлянди, складаючи букетики. При цьому співають:

«Благослови, Боже,
Благослови, Боже,
Нам гільчко звити,
Сей дім звеселити;
Ой ми гільце вили,
Та ми меду не пили,
А все тее пиво,
Зелене вино...»

Якщо ж нема барвінку, то плетуть гірлянди з калини, а іноді навіть з різних кольорових смужок паперу, але барвінкові віддають перевагу як символу вічного усталеного буття...

Коли плетуть гірлянди й прикрашають гільце, молода частує подруг — для підтримання сил — медом, а немає меду — підносить по чарці горілки. Звивши гільце в хаті молодого, усі вирушають до молоді таке ж гільчко вити.

У день весілля коровай із гільцем урочисто ставлять на святковий стіл й ріжуть на стільки шматочків, скільки присутніх — і неодмінно, щоб кожному дісталось. Ось чому у пісні й співається: «Поможи, Боже, порізати коровай дрібніше...»

Улюблениця Японії,
квітка смерті —
хризантема

Небагато можна назвати квітів, котрі б так швидко й так міцно завоювали б симпатії публіки й садоводів, як хризантема. Згадаймо, чи давно хризантема була улюбленицею Китаю та Японії, а в нас її зустрічалося усього лиш два-три різновиди? А тепер — яких тільки сортів хризантеми не побачиш!

То її квіти в'ються, мов кучері, то гладенькі й прямі, як айстри, то волохаті, то, мов щетина, крихітні, як гудзики, й величезні, як соняшник, одне слово — найрізноманітніші.

Щоправда, забарвлення цієї квітки досить скромне — від жовтувато-білого до темного, червоно-коричневого кольорів. Зате відтінки цих барв надзвичайно витончені. Тут і палевий, і солом'яно-жовтий, і рожевуватий, бурий і темно-червоний і так — нескінченно...

Хризантема — улюблениця Японії, де її культивують із давніх-давен. Це квітка національна, котрою захоплюється усе населення, починаючи з мікадо і закінчуючи останнім джінрикшею — людиною-конем.

Зображення її — священне, і право носити матерію з малюнком хризантеми на підставі державних законів мають лише члени імператорської сім'ї. Кожного, хто зважиться порушити цей закон, чекає смертна кара.

Так само жорстоко карається й спроба відтворювати цю емблему японської імперії, а тому, бувало, уряд вдавався до зображення квітки на грошах та цінних паперах, щоб зупинити охочих до підробки.

Одного разу директор урядової друкарні застосував цей метод, аби перешкодити фабриці державних поштових марок з рідкісним

старовинним сюжетом, котрі охоче за великі гроші купували іноземні філателісти. Але хитрі підробники обійшли його.

Як відомо, правом урядового захисту користується лиш символічна хризантема (золотоцвіт) на 16 пелюсток. Японські ж художники, надзвичайно хитрі та спритні в імітації, довершено відтворили цілу серію старовинних марок, протє зображували квітку лише з 14 й 15 пелюстками. Якщо б вона мала 16 пелюсток, підробникам, у випадку викриття, довелося б вдатися до хитрості, а за хризантеми з меншою чи більшою кількістю пелюсток їх ніхто не мав права переслідувати, й вони спокійно збували за добрі гроші свої добрі фальшиві марки недосвідченим любителям.

Що стосується підробки справжньої державної шістнадцятипелюсткової хризантеми, то японці, суворо дотримуючись і поважуючи закони своєї країни, навіть не намагалися ніколи її відтворити. Принаймні, до останнього часу про такі спроби не чувати. А державна хризантема красується на національному прапорі, на монетах, а також найвищому японському ордені, котрий і має назву ордена Хризантеми.

Причину такої високої поваги японців до цієї квітки найкраще пояснює сама її назва «кіку» (сонце). Хризантема у них — символ того, що усьому дає життя, світила.

Таким символом влади хризантема, очевидно, почала користуватися в Японії давно, ще у XII столітті, як доказ того — її зображення на шаблі мікадо цього періоду.

З нею в Японії пов'язане одне з улюблених народних свят — свято хризантеми.

На пояснення таких святкувань слід завважити, що, як відомо, в Японії та Китаї немає неділь, тобто вихідних днів, а тому будні мали б тягнутися безперервно, цілий рік, у важкій одноманітності, якби народ сам не створив собі свят для відпочинку й розваги.

Серед них — найголовніші — свята квітів. Так вважають японці.

В лютому святкується цвітіння сливи, у березні — персика, у квітні — вишні, у травні — більш відомої у нас під назвою гліцинії, рослини вістарії й півників, у червні — берізки й піонів, у жовтні — хризантеми, про яку йдеться; а восени народ також полишає роботу й поспішає милуватись червоніючими й жовтіючими японськими клеонами.

Найбільша розкіш та чарівність у весняному святі — цвітіння вишні та осінньому — цвітіння хризантеми.

Останнє — відзначається з давніх-давен і привертає до себе загальну увагу. Народ збирався в такі дні цілими натовпами: зривали чарівні квіти, прикрашали ними свої оселі, а знатні люди катилися на човнах, прикрашених хризантемами. Лунали музика й співи, кращі японські й китайські поети змагалися, читаючи свої поезії, присвячені квітам.

Такі вірші писали тушшю на довгих паперових смугах й приклеювали до дерев, так що їх читали не тільки люди, а ніби сам вітер розносив поезії по світу.

Це свято урочисто відзначається й досі, причому не тільки серед народу, для якого влаштовують у різних містах виставки найрозкішніших хризантем, але й при дворі самого імператора.

Сучасні хронікери розповідають, що запрошені імператором на це свято повинні з'являтися неодмінно у фракі та в циліндрі. Усі збираються в палаці Данго-Цака, вибудуваному в давньояпонському стилі. Пересувні стіни палацу й традиційні циновки на підлозі дивовижно контрастують з європеїзованими костюмами. Вишукана публіка заповнює гроти, але й альтанки величезного парку.

Лунають звуки японського маршу, і з'являється в супроводі почту імператор, за ним — імператриця з придворними дамами. Мікадо обходить ряди запрошених, кожному подає руку й до кожного зверстається з кількома милостивими словами, але розмовляє так тихо, що його заледве чувають ті, хто найближче.

Після такого привітання імператор у супроводі найзнатніших гостей вирушає до оранжерей, де виставлені багатющі колекції виведених за літо хризантем.

Серед них зустрічаються кущі, геть всипані квітами — до 800 штук, а то й більше на одній рослині.

Чудесні й незвичайно прекрасні групи людей чи навіть цілі жанрові сцени, створені із хризантем. Описати їх — неможливо. Це якесь дивовижне, виняткове мистецтво, про яке європейці не мають поняття.

«Надзвичайно важко, майже неможливо, — розповідає німецький кореспондент, у якого ми запозичаємо ці відомості, — дати європейським читачам опис цих, якщо можна так висловитись, живих картин із квітів».

Звичайно, і в нас роблять із квітів на клумбах написи, портрети, державні герби, геометричні фігури й силуети тварин, іноді — навіть випуклі, що вивисуються над загальним тлом, подібно до скульптур, або вирізають із самшитів та інших дрібнолистих кущів обриси людей, левів, драконів... Але все те — дитяча забава порівняно із вражаючим мистецтвом японських садівників, витвори яких експонуються в цей день у парку Данго-Цака.

Тут ви бачите сцени битв, в котрих кров стікає ручаями, багряно забарвлюючи сніг (подібні баталії відтворюються, як правило, на тлі зимового ландшафту). Коні й вершники — немов живі. Пливають кораблі під напруженими парусами. Герої перемагають чудовиськ, що лізуть із ущелин, — усе сповнене руху. Храми, палаці, вигнуті мости, піністі водоспади і тому подібне — усе це настільки природно, що мимоволі забуваєш: вони із хризантем.

Звичайно, не все там із квітів: усі видимі частини тіла — обличчя, руки, ноги зроблені з особливого, накладеного на дерево пап'є-маше, настільки витонченого, що жодні наші воскові фігури не можуть з ними порівнятися.

Мечі та інші деталі амуніції, дерев'яні конструкції будинків, скелі,

як правило, виготовлені з відповідних матеріалів... Та найразючіше у всіх цих зображеннях — одяг дійових осіб,

підбраний виключно з квітів. Яке поєднання барв, яка витонченість, розмаїтість малюнка!

Основу імпровізованого одягу становлять бамбуки із вплетеними в них живими хризантемами. І всі ці широкі, опуклі кімоно зі складками на рукавах так добре припасовані до різних постатей у різноманітних складних позах, що вражений глядач забуває про будь-яку імітацію.

Взагалі, створюючи насичені життям і рухом сцени, японські художники-садівники зуміли досягти такого поєднання мистецтва з природою, подібного якому у нас не існує. А відтак — цілком зрозуміло, чому виставка імператорських хризантем справляє таке глибоке враження не лише на японців та їхнього імператора, але й на всіх європейців, кому пощастило відвідати хоч одну з них.

Але такі цікаві сцени й картини, створені з квітів хризантеми, демонструються не лише на імператорських виставках в Данго-Цака. Подібні виставки влаштовуються і в багатьох інших японських містах і навіть у невеличких селах, відомих своїми садівниками-любителями. Тільки на таких, провінційних, виставках сюжети сцен і баталій значно прозаїчніші, дійових осіб виготовляють з дерева або з глини й опорядковують їх квітами.

Тут, наприклад, ви побачите якого-небудь торговця з його товаром, продавщицю чаю; групу жінок за чаєм в саду; дітей, які ловлять або годують рибу, і тому подібне. Одначе й тут, як і на імператорських виставках, особливою чарівністю відзначаються барви хризантем, підбраних для імітування одягу. Усі постаті виготовлені в натуральну величину й розміщені в невеличких балаганах, кудя люд заходять, сплативши кілька дрібних монет. І глядачів тут завжди вистачає.

Батьківщиною хризантеми звично вважають Китай, звідки вона перенесена до Японії і де так прижилася, що її мають у цій країні за туземну рослину.

Але існує й протилежна думка, мовляв, якраз навпаки: спочатку хризантема з'явилась в Японії, а вже звідси перенесена до Китаю.

І цю думку підтримує одна з легенд.

Розповідають, що в 246 році до народження Христа правив Китаєм дуже жорстокий імператор. Він нібито довідався, що на берегах одного з не дуже віддалених островів є рослина, із соку якої можна приготувати еліксир життя. Але щоб еліксир не втратив своєї чудодійної сили, рослину повинна зірвати людина з чистим серцем.

Ясна річ, ні сам імператор не підпадав під це визначення, ні будь-хто з його придворних.

Тоді один із наближених лікарів запропонував: потрібно вибрати 300 юнаків і дівчат й послати їх на острів по рослину — певно ж, серед них знайдеться чимало людей з чистим серцем. Імператор схвалив цей план, й експедиція рушила на один з островів, де тепер Японія.

Чи відшукали вони рослину — невідомо, відправлені джонки так і не повернулися, а імператор помер.

Одначе стверджують, що лікар, замість того, щоб шукати рослину, захопився різними веселими пригодами і, якщо й відшукав її й приготував еліксир — то хіба лиш для себе.

А прибула на острів молодь, цвіт китайського народу, започаткувала нову міцну державу, на чолі якої знову ж таки нібито став посланий по рослину лікар.

Не менш шанована хризантема і в Китаї, де взагалі любов до квітів, особливо серед жінок, надзвичайно поширена. Китайка вважає свій туалет неповним, якщо не прикрасить чорного блискучого волосся квіткою, а тому, коли нема живої, користується штучною. Єдині жінки в Китаї, котрим не можна прикрашатися квітами, — це вдови, молодші сорока, але як тільки вони сягають цього віку, заборона знімається. Зауважимо, до речі, що японки, навпаки, вважають: рона знімається. Прикрашати волосся живими квітами — непристойно. Це більше липить дитині. У Китаї хризантема — найулюбленіша квітка поряд з півонією і на честь її названо дев'ятий місяць китайського року. Йї півонією і на честь її названо дев'ятий день цього місяця. Зірвана цього дня хризантема а народним повір'ям, набуває магичної сили. Разом із жицею (сосною смолою) її переробляють на таємничу мікстуру, вживання якої оберігає від старості.

В Чемгу, головному місті Сичуані, розташовано храм із зображенням генія — охоронця хризантеми в образі молодої дівчини, котра випила вино з її пелюстками, тому й стала безсмертною.

Із квітів хризантеми китайці готують дуже смачний десерт, його подають і в ресторанах, і в приватних будинках. Готують його, як стверджує французька газета «Gaulois», так.

Беруть свіжу квітку, старанно миють її, обривають пелюстки й кладуть у суміш битих яєць з борошном, потім виймають, швидко вмочують в гаряче масло, розкладають на півхвилини на папері, щоб він всотав у себе надлишок масла, посипають цукром і подають.

Цей продукт дещо нагадує прекрасні тістечка із квітів горобини, котрі часто готують в Україні. Десерт із хризантеми, як стверджують, надзвичайно смачний, і тепер увійшов в таку моду в Нью-Йорку, що китайські ресторани там завжди переповнені.

У Європі хризантема уперше з'явилася в Англії. Сюди вона завезена в XVII столітті (1676 рік) голландцем Реєде, і певний час, очевидно, залишалася тільки там, і про неї мало хто знав. Справжнім же роком її поширення в Європі слід вважати 1789-й, коли капітан П'єр Бланшар привіз хризантему в Марсель. Проте цей різновид квітки ще не був одним із тих пишних, вишуканих сортів, що ми звикли бачити, він скоріше нагадував ромашку, тому й не привернув до себе особливої уваги.

Але вже в 1829 році тулузький садівник Берне почав вирощувати її з насіння й одержав кілька нових сортів гарного забарвлення. Тоді його приклад не забарились наслідувати й інші. Успіх був значним, і вже в 50-х роках було одержано близько 300 різновидів хризантеми, що різнилися не лише забарвленням, але й формою квітки. Проте минуло ще майже півстоліття, поки хризантема, сягнувши

визначної краси, ввійшла у нас в моду й стала однією з улюблених зимових квітів. Пізніє цвітіння, причому саме в ту пору, коли щезають майже всі квіти, сприяло її популярності. Тепер, як уже сказано, хризантема в такій пошані, що восени в Парижі, Лондоні, у багатьох містах Німеччини щорічно влаштовуються виставки цих квітів, де за найкращі її сорти шанувальники платять великі гроші.

Серед європейців найбільше захоплюються хризантемами англійці, і тепер в Англії не побачиш саду, де б не було цієї квітки. Хризантема чудово переносить англійські тумани й цвіте до настання легких приморозків.

Англійці захоплювались нею й тоді, коли повсюди в Європі на цю квітку майже зовсім не звертали уваги. Свідченням тому може слугувати святкування в Кришталевому палаці в Лондоні у 1859 році дня народження Шіллера — бюст великого поета був оточений тисячами хризантем усіх кольорів і різновидів, які тільки тоді існували.

Однак у Європі хризантема — квітка, здебільшого, сумного призначення. Її мають за символ безмовної глибокої туги й часто кладуть на труну й на могилу покійного. Так чинять і французи, й італійці. Ось чому, мабуть, Мантегацца вважає хризантеми — квітами мертвих й розповідає про їхнє походження сумну легенду.

«Жила багато років тому в одному італійському містечку бідна жінка. Чоловік у неї був гіркий п'яниця, котрий тільки й робив, що пропивав зароблене, і жінка вибивалася із сил, аби хоч шматок хліба роздобути на прожиття. Але мала вона у своєму гіркому житті єдину відряду — малюка П'єріно. Тільки для нього й жила, тільки ним дихала. Але зла доля й тут підстергла нещасну жінку. Маленький син захворів і помер. У хвилину відчаю нещасна хотіла позбавити себе життя, проте добра сусідка втримала її. Потім жінку здолала пропасниця, два місяці в лікарні вона перебувала між життям і смертю. Але видужала, і поступово час залікував її душевну рану.

Вона повернулася до чоловіка, й знову потягнулося безпросвітне, гірке життя... З нею не було її дорогого хлопчика, але вона трималася скорботою, спогадами про його смерть. І метою всього її життя стала мрія зібрати стільки грошей, щоб купити залізного хреста й поставити на синову могилу. Вона продала свої заповітні сережки, вінчальну обручку, але грошей все не вистачало. Цей чудесний, покритий лаком та емаллю хрест став ввижатися їй. І вона працювала й працювала, все заощаджувала гроші.

А тим часом щонеділі, щосвята, вона ходила на дорогу могилу й прикрашала її зібраними польовими квітами, котрі, здавалось їй, були посередником між нею та душею померлого сина.

Але з настанням холодів польові квіти замерзли, а щоб купити їх у магазині, не мала грошей. Вона просила продати квіти в кредит, але безжалісні продавці лише стнали плечима, жінка зверталась і до багатих людей по допомогу, та марно — з відчаєм у душі йшла на могилку, а звідати додому.

І ось повертаючись одного разу з кладовища, вона раптом згадала, що в неї на комоді стоїть букет штучних квітів, котрий перейшов

їй у спадок від покійної матері. Букет цей подарував матері батько у день весілля, й ціле життя ті квіти приносили їй щастя. А тому, помираючи, вона передала їх своїй дочці, заповівши берегти й нікому ніколи не віддавати букета, бо в ньому — запорука щастя.

Ось про нього тепер і згадала нещасна й вирішила ці квіти на могилу реження нікому не віддавати, усе ж таки віднести ці квіти на могилу дорогого П'єріно й посадити замість польових квітів. Сховавши букет під хусткою, соромлячись багатів, котрі принесли чудові живі квіти померлим родичам, вона донесла його до могили й поклала на неї, заливаючись слізьми, благаючи у матері прощення, що порушила її заборону. Пекучими слізьми бідна жінка оросила і букет, і могилу й гаряче молилася Творцеві, Цілителю душевних скорбот, припадала до землі, і її розпущене волосся покривало майже всю могилку. І до землі, і її розпущене волосся покривало майже всю могилку. І до землі, і її розпущене волосся покривало майже всю могилку. І до землі, і її розпущене волосся покривало майже всю могилку. І до землі, і її розпущене волосся покривало майже всю могилку.

І з того часу, — закінчує свою розповідь Мантегацца, — чудові хризантеми щорічно цвітуть на цій могилі докрит поставленого, на решті, гарного залізного хреста, а бідна мати лє вдячні слізи, вірить і сподівається...»

Нещодавно минуло століття введення культури цих квітів в Європі, і цей ювілей відсвяткували найрозкішнішим чином, особливо в Парижі. Тут влаштували з цієї нагоди багатющу виставку найрізноманітніших сортів.

За найсвоєрідніші щодо забарвлення, форми й розміру хризантеми були встановлені почесні нагороди, медалі, грошові премії як від різних товариств, так і від міста Парижа.

Демонструвалося понад 1200 найсвоєрідніших хризантем, що в зеленому обрамленні утворювали прекрасний барвистий килим, а по краях його у високих вазах були виставлені найкращі.

Серед 80 представлених різновидів найбільшою виявилася квітка сорту «Валліс», що мала 41 сантиметр в діаметрі, і їй присудили премію 1200 франків, а найкрасивішими, найдовершенішими — квіти сортів «Пані Кова дьо Террай» і «Пан Чурч». Їм також дісталися високі нагороди.

Цікаво, що до участі в конкурсі допускалися квіти без найменшого ушкодження, а тому транспортувати їх з усіх кінців Європи доводилося з величезною обережністю. Кожну квітку обгортали великим аркушем цигаркового паперу, її пелюстки вмילו розпрямляли знизу, а стебло обгортали зволоженою ватою й закривали для збереження вологи пергаментом або гутаперчею.

Надіслані в такому вигляді екземпляри виявились бездоганними. А ті, де вата в обгортці замінена мохом, і не прикриті пергаментом — прибули переважно зіпсованими.

Проте, ведучи мову про європейські гібриди хризантем, слід за-

вважати, що в Японії вони були надзвичайно поширеними у навіть дуже віддалений час.

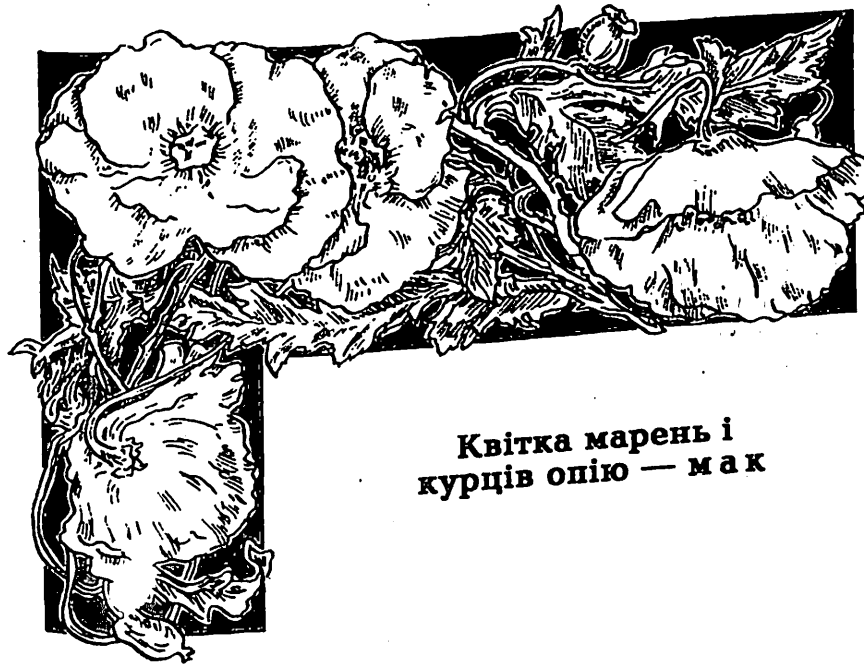
Так, у книзі, яка вийшла в Кіото ще в 1496 році, описано й відтворено понад сто різновидів хризантеми, котрі помітно різняться один від одного і формою, і забарвленням. Але, на жаль, тоді в Японії ще не знали способу друкування малюнків у кольорі — їхнє забарвлення описано словами. Проте чимало з них, відомих у Японії здавна, тепер вважають такими, що виведені в Європі, й тому вони одержали нові назви. Ці хризантеми завжди прекрасні й поетично названі. Одні з них — «Ранкова Зоря», «Вечірнє Сонце», «Північна злива»... А інші — «Левина грива», «Тисяча Журавлів», «Блиск Меча» і тому подібне.

На завершення скажемо: захоплення хризантемою серед садівників та любителів настільки поширилось, що, подібно до того, як це було стосовно троянд і орхідей, у Франції видається журнал, спеціально присвячений цій квітці, і називається він «Le Chrysanteme».

«Хризантеми, — каже про них французький академік Жюль Кларті, — це вінець року, квіти без запаху, похмурі забарвлення яких щонайкраще відповідає сумній осінній порі; це квіти кладовищ, квіти могил!»

Діти чужої землі, культивовані нашими садівниками, котрі роблять з них садових медуз із скуйовдженим волоссям, — вони, холодні, стали на шкоду палкій троянді та скромній фіалці, улюбленицями моди, і її шанувальники тепер такі ж численні, як і шанувальники орхідей.

Пристрасть до цих дивних, химерної форми квітів й прохолодне ставлення до найдовершеніших — ознака нашого часу. Мені цілком зрозуміла привабливість фантастичних форм орхідей і хвороблива, якщо можна так висловитися, чарівність блідо-жовтих, світло-жовтих, світло-брунатних, ніжно-фіолетових й вицвілих бузкових тонів хризантеми. Ці, тріумфуючі нині, квіти відповідають сучасному душевному стану багатьох. Те, що просте й зрозуміле, нині переважно вже не захоплює. Тепер більш необхідні — пекучість, гострота приправи і черствість погляду».

Квітка марень і курців опію — мак

Кому доводилося бувати на півдні Росії,* бачити хлібні ниви, всіяні, наче вогниками, численними яскраво-червоними квітками маку, той, без сумніву, погодиться зі мною, що це одна з найчарівніших сільських картин, яку можна лиш уявити.

Тому не дивно, що мак-самосій (Papaver rhoeas) — така його наукова назва — ще в давнину привертав до себе увагу людини. Уже давньогрецькі дівчата полюбили ці яскраві квіти, обривали атласні пелюстки і, поклавши на кільце, утворене зігнутими великим та вказівним пальцями лівої руки, вдаряли по ньому що є сили доло-нею правою. Удар супроводжувався гучнішим чи слабшим тріском, з яким лопалась пелюстка, а за силою звуку молоді грекині визначали — чи дуже закоханий їхній обранець.

Ця гра називалася грою в кохання, а сам мак, що нібито зраджував таємницю серця, мав назву dylephilon — любовний шпигун. Від давніх греків гра перейшла спочатку до давніх римлян, а від них, головним чином, до італійців, де побутує й досі. Кажемо «головним чином» тому, що відгомін про неї зберігся також і в Німеччині, де мак часто й називають трояндою-хлопавкою (Klatschrose), проте сама гра вже втратила свій ворожитський підтекст і популярна лише серед дітей як забава.

Ще помітніше гра змінилась у Франції. Тут діти граються квітами маку, роблячи з нього ляльку. Для цього пелюстки маку відгинають донизу і зв'язують травинкою. Тоді насінна коробочка (головка) ма-

* Із подальшого контексту видно, що автор має на увазі Україну.

ку, являє собою голівку й тулуб ляльки, а відігнуті пелюстки — її сукенку. Цю ляльку, зазвичай, називають *enfant du choeur*, тобто хлопчиком-служкою римо-католицької церкви, оскільки одяг у них здебільшого червоний.

Інше застосування квітка маку має ще в одній дитячій грі у Франції, вона називається «півник чи курочка?». Суть її в тому, аби вгадати — червоні чи білі пелюстки сховані у зімкнутому бутоні ще нерозквітлого маку. Якщо пелюстки білі — значить курочка, якщо червоні — півник. Відгадати це досить складно, оскільки з незрозумілих причин пелюстки у цих бутонах спочатку бувають білими, а потім червоними.

Крім таких дитячих забав, квіти маку в південно-західних католицьких країнах використовуються для прикрашання храмів на день Сошествия Святого Духа. Особливо це практикується у багатьох місцевостях Провансу, де маленькі діти, зодягнені ангелятами, ідуть цього дня попереду процесії, встеляючи пелюстками маку шлях священникові, що несе святі дари. Через те, очевидно, ці квіти в Провансі називають квітами ангелів (*fleurs des anges*).

У нас, в Росії, хоча квіти маку й не мають особливого значення у церковних святах, проте верхівки церков часто носять назву золотих маківок, а Москва за численність своїх храмів у старовину постійно супроводжувалась народним епітетом «золота маківка».

Тут символіка, звісно, переплітається із значенням: голова (глава), як верхівка держави і — верхівка голови, російська «макушка, маківка». А оскільки наша голова так схожа на круглу маківку, то це порівняння простежується у багатьох сучасних народних і давньоруських піснях та приказках.

Так, наприклад, українці кажуть: «Голівка, як маківка, а в ній розуму, як наклано»; або в одній українській пісні співається:

«Убив брата рідного,
А шурина вірного,
Покотилась голова,
Як та маківочка».

А втім, ця символіка існувала ще у давніх греків, котрі називали мак — *kodeion*, а людську голову — *kodeia*, й особливо у давніх римлян, коли Нума, замість людських голів, що приносились у жертву Юпітеру, запровадив жертвоприношення маковими голівками.

Так само сталося і з варварським звичаєм умилювання богині Манії — примарної істоти, що мала нібито вплив на життя дітей, жертвоприношенням дитячих голівок. Юнієм Брутом дитячі голови були замінені головками часнику й маку.

Не можна не згадати й відому з історії давнього Риму оповідь про взяття міста вольськів Габій.

Це було в 515 році до народження Христа, за царювання Тарквінія Гордого. Зневірившись узяти це місто чи голодом, чи штурмом, Тарквіній пішов на хитрість. Старший син його, Секст, вдавши, що батько прогнав його од себе, втік до габійців й пообіцяв допомогу

у боротьбі проти батька. Добродушні й довірливі габійці не тільки повірили цій байці, але й мали необережність поставити його на чолі усього свого війська. Тоді, прибравши владу, Секст таємно послав до Тарквінія свого вірного раба дізнатися: що йому робити далі?

Коли посланець Секста явився, Тарквіній був у саду. Замість того щоб відповісти на поставлені Секстом запитання, він почав швидко ходити по саду й збивати ціпком, якого тримав у руках, найвищі голівки маку, висіяного на деяких клумбах.

Повернувшись до Секста без відповіді, раб розповів йому лиш те, що бачив. Але Сексту цього було достатньо. Він зрозумів, що батько, збиваючи найвищі голівки маку, хотів тим самим сказати: Секст повинен зробити так само, обезглавити найвищих габійських начальників. Коли він так вчинив, місто було взяте.

Таким чином, і тут макові голівки стали символом людських голів. Завважимо також, що квіти маку використовували для різних потреб давньоіталійські народи (етруски, пелазги та ін.). За твердженням Отто Брунфельса, вони виготовляли з маку різноманітні лікарські препарати, а з його червоних пелюсток — одяг своєму болюгові пек. — Дісу чи Оркусу, через що мак одержав навіть особливу латинську назву «*Orsi tunica*», тобто одяг Оркуса.

Виникає запитання, чи не звідти наш звичай одягати на сцені диавола, а за ним — і Мефістофеля в яскраво-червоного кольору плащ?

Переходячи знову до України, завважимо, що мак в українських піснях часто — символ краси й молодості.

«Та нема цвіту цвітнішого над маківочку», тобто немає квітки кращої, ніж мак, — співається в одній пісні, у іншій:

«А в дворі бояри,
Як мак процвітають,
І хороші, й молоденькі,
Коло хати близенько...»

У деяких піснях маковий цвіт порівнюється із зорею:

«А вже світ світає,
Як мак процвітає...»

Якщо коротко, то ось і вся роль маку — красивої квітки. Але незмірно більше значення його як рослини, що має снодійні властивості. Таким він виступає і в народних повір'ях та обрядах.

Уже сама його латинська назва «*paraveg*», що означає у перекладі справжня (*vera*) дитяча кашка (*papa*) (звідси, можливо, й походить часто вживане дітьми й дорослими стосовно дітей слово папа, хліб), — засвідчує знайомство наших пращурів з основною властивістю маку. Оскільки у давнину вже побутував звичай, котрий, на жаль, і в нас іще не забутий старими нянями і деякими годувальницями — присипляти неспокійних маленьких дітей з допомогою маку.

Про те, наскільки цей спосіб заспокоєння шкідливий, — нічого й казати, і кожна любляча мати повинна стежити, щоб ніхто не смів

цього робити, інакше дитина може перетворитися на ідіота чи в неї виникне тремтіння: суглобів або ж параліч. В Англії, в Суссексі, був випадок, коли годувальниця, маючи намір заспокоїти дитину, яка не давала їй спати вночі, дала їй стільки макового сиропу, що бідний малюк потім так і не прокинувся, незважаючи на всі зусилля лікарів.

Колись, звичайно, про згубну дію макових зерен і не підозрювали, а вбачали в цій рослині лише благодійний, посланий Провидінням засіб, що видно із поетичної легенди середньовіччя.

«Це відбувалось першої весни, — оповідає легенда про походження маку. — Тієї весни, коли Господь творив і рослини, й тварин. За Його велінням виникали квітка за квіткою, істота за істотою. Вся земля була вже покрита й заселена ними. Всюди панували радість і злагода. Тварини й люди жили поряд одне з одним у цілковитому мирі, і люди жили одне з одним мирно — з ранку й до вечора тільки й раділа душа.

Одна лиш істота не поділяла загальної радості й сумно бродила по молодій землі — то була ніч. І тому була така сумна, що кожне мало друга або подругу, лише вона — самотою. До того ж ніч відчувала, що вона — єдина, до кого всі інші наближуються неохоче, бо хоч як намагалася з допомогою зірок, жуків-світляків розсіяти свій глибокий морок, — усе ж таки ховала від очей земних створінь аж надто багато чарівного й тим самим відштовхувала їх од себе. І коли сонце сходило на небі, осяваючи чудесним промінням усе суще на землі, викликаючи загальне захоплення й радість, — ніч ще важче відчувала свою самотність.

Добра й велелюбна від природи, вона шукала взаємності у своїх почуттях і, не знаходячи її, ховала обличчя за густою вуаллю й пролила на самоті гіркі сльози.

Те горе, нарешті, помітили квіти й усіляко намагались розрадити її. Але яку втіху могли запропонувати, крім своїх чудесних барв та п'яного запаху? І ось чимало з них перестали пахнути вдень і лиш уночі можна було відчуті їхній запах. І хоч ця втіха була, звичайно, мізерною, проте ніч уже почувалася не такою самотньою: хтось намагався допомогти їй у жахливому горі.

Але всієї цієї уваги вочевидь було замало, і, врешті-решт, у невимовному горі ніч кинулась до підніжжя трону Всевишнього, благаючи:

— Всесильний Боже, — сказала вона Йому. — Ти бачиш, які усі створені Тобою істоти щасливі. Лиш я одна, сама-самісінька, безрадісно живу на цій землі, й нікому навіть розповісти про своє горе. Світлий день тікає від мене, хоч як усією душею я прагну до нього. І, так само, як він, тікають від мене й усі інші... Змилуйся, Боже, наді мною нещасною, утіш мою скорботу, сотвори мені товариша, дай мені вірного друга й супутника життя!

Господь усміхнувся на ті слова, почув молитву ночі і, змиловившись над нею, створив сон і віддав його їй за товариша.

Ніч із захопленням розкрила обійми своєму дорогому другові, і з того часу почалось для неї нове життя. Тепер вона не тільки не по-

чувала себе самотньою, навпаки, всюди її радо зустрічали, оскільки вірний супутник ночі, благодатний сон — улюбленець усіх живих створінь на землі й очікується ними з нетерпінням.

Незабаром до неї приєднались і їхні із сном діти — сновидіння й примарливі мрії. Разом із нічтю та сном розлітались вони по всій землі і всюди були, як і їхні батьки, бажаними гостями.

Та минуло не дуже багато часу, як люди, що були спочатку протодушні й щиросердні, різко змінились. У них прокинулись пристрасті, й душі їхні ставали дедалі похмуріші й похмуріші. А оскільки діти в поганому товаристві легко сваряться, так сталося й тут: деякі сновидіння, спілкуючись із поганими людьми, стали легковажними, оманливими й ворожими.

Сон помітив цю перемену у своїх дітях й хотів був прогнати їх від себе, але брати й сестри заступилися за них: «Залиш нам наших братів і сестер — вони не такі вже й погані, ми обіцяємо тобі спільними силами виправляти їх, як тільки вони збиватимуться з вірного шляху».

Батько згодився на прохання своїх добрих дітей, і таким чином в їхньому товаристві залишились і важкі, похмурі сновидіння, котрі, однак, як показує досвід, майже завжди тримаються злих людей, ті немовби приваблюють їх до себе.

Тим часом людство ставало все гірше й гірше, а життя його — важче й важче.

Якось один із зовсім зіпсованих людей лежав чудової ночі на лузі серед п'яних запахів. Мрійливі сні підступилися до нього, але гріхи не давали забутись. В душі його зародилась страшна думка — убити рідного брата. Марно бризкав на нього сон заспокійливими краплями, марно навіював своїм чарівним жезлом барвисті картини мрій, нещасний все далі й далі виходив з-під їхнього благодійного впливу. Тоді сон відкликав своїх дітей і сказав: «Якщо так, то відлетіть од нього, діти. Він не вартий ваших дарунків!» І вони відлетіли.

Але така небувала невдача дуже роздратовала сон, і, відлетівши далеко од людини, яка не підкорилася йому, він довго не міг заспокоїтись. Особливо ж не міг пробачити своєму чарівному жезлові безсилля і в гніві увіткнув його в землю. А тим часом солодкі мрії, що постійно кружляли навколо нього, пустуючи, обвішали той жезл легкими барвистими видивами. Саме їх сон хотів нав'яти нещасному, а той не сприйняв, відштовхнув...

Усе це бачила ніч. Вона зрозуміла помилку сну і, зглянувшись над ним в чому не винним жезлом, вчинила так, що він пустив коріння. І жезл, зберігши у собі силу, яка викликає сон, зазеленів і перетворився на рослину, а солодкі мрії, його дарунки, — на красиве, різноманітно вирізьблене листя. То виріс мак».

Зовсім інакше розповідає легенду про походження маку у своїх казках Паоло Мантегацца. На його думку, усе було так...

«Одного разу Господь зійшов на землю, щоби дізнатися, чи задоволена вона тим життям, яке Він колись насадив на ній? Чи немає серед тих, хто живе на ній, ображених? Земля зустріла Його з

радістю, але звернула Його увагу на кілька явищ, що засмучують і рослини, і тварин: по-перше, це необхідність поїдати один одного, внаслідок чого вся земля — немовби величезна різниця, де трав'яні пожирють рослини, м'ясоїдні — трав'яні, а людина — усіх і вся, будучи, у свою чергу, знищувана, ніби у насміх, найдрібнішими з усіх істот — мікробами; по-друге, це смерть, яка безжалісно знищує на землі все найдорожче, руйнує найдивовижніші плани, віднімає щастя вищої із створеної Ним на землі істот — людини, котра, попри дарований високий розум, прирівнюється до найнижчих, бездуховних, позбавлених почуттів створінь, і нарешті, третє — найжахливіше — незліченні страждання й страшне горе, що розсіяні повсюди на землі.

— На одного веселого й задоволеного, — мовила земля, — сотні нещасних. У відповідь на один триумф — сотні ридань. У стражданнях з'являється людина на світ, у стражданнях, оточена засмученими й плачучими, помирає. Та й ті нечисленні, хто може вважати себе щасливим, п'ючи повну чашу радощів, знаходять у ній страх перед смертю, а страх — хіба не те саме страждання?

На дві перші зауваги Господь відповів, що знищення живих створінь одне одним і смерть — суть необхідний закон удосконалення і що істоти, котрі населяють землю, не в змозі досягнути його лише через свою короткозорість та обмеженість свого розуму.

— Для мене, — додав Господь, — усі створіння світу, починаючи від найдрібніших і до найбільших, від найслабших до найсильніших, від нерозумних до найрозумніших — тільки органи, лише клітинки одного величезного організму. Вони обмінюються одне з одним соками й сідами, так що один допомагає іншому, водночас беручи й віддаючи. А смерть — лише спочинок утомлених і колиска нового життя.

Щодо третьої скарги землі, — оповідає Мантегацца, — то Господь, важко зітхнувши, глибоко задумався над нею. Одначе, трохи подумавши, не змінив Свого попереднього рішення, лише сказав:

— Твоя правда, земле, на тобі надто багато горя, але я вклав у людину іскру Моєї всемогутності, і вона упродовж тих багатьох тисячоліть, котрі їй ще належить проіснувати, навчиться, як те горе перебороти і як від нього вилікуватися. Людина хотіла бути вільною, то нехай же тепер і несе всі наслідки цієї жаданої волі.

— Але, Господи, — заперечила Йому тоді земля, — перш ніж настане той віддалений день зцілення, допоможи людині хоча б чим-небудь — дай їй хоч якийсь засіб заспокоєння від болю, аби він не був таким тривалим, тяжким і смертоносним!

Тоді Господь іще трохи подумав і дав землі маленькі, крихітні зернятка й наказав розкидати їх на оброблених полях та вздовж доріг, якими ходить людина.

Земля розкидала їх, з них виріс наш мак, що розпускає відтоді свої барвисті яскраві квіти серед хлібного поля, вздовж доріг і на луках, де відпочиває людина. Мов яскравий вогник, блищить він серед жовтого колосся та зелених рослин й запрошує людину зрвати

його, вичавити з нього сік й скористатися цілющими болезаспокійливими властивостями.

І так з того часу ця чудодійна рослина розраджує душевні страждання, заспокоює тілесний біль і робить життя терпимішим...»

Такі легенди про походження маку, що виникли порівняно недавно. Але зі снодійною властивістю макового соку були знайомі, як уже зазначалося, і давні греки, а тому у них виникла й своя легенда про походження цієї рослини.

Вони вірили, що мак виріс зі сліз Венери, котрі та проливала, дізнавшись про смерть свого милого Адоніса. Греки вважали мак недмінним атрибутом бога сну — Гіпноса та його рідного брата, бога смерті — Фанатоса. Тому бога сну зображали завжди юнаком, котрий лежить або сидить, чи ангелом з опущеними крилами, який несе в руках макові голівки. Іноді вінком із макових голівок йому прикрашали також і голову. Бог смерті теж являв собою юнака з маковим вінком, але з чорними крилами, у чорному одязі — він гасить опущений палаючий факел.

Так са й богиню ночі ми бачимо в інтерпретації давніх греків, обвитою гирляндами макових квітів — символу спокою-відпочинку, котрий опускається цієї пори на землю. А бог сновидінь, Морфей, котрий опускається цієї пори на землю. А бог сновидінь, Морфей, оселя якого — царство сну, уявлявся їхній фантазії обсадженим маковими рослинами.

Овідій у своїх чарівних «Метаморфозах» так описує домівку (царство) Морфея:

*«Antefores antri fecunda papavera florent
Innumeraeque herbae, quarumde lactae saporem
Nox legit, et spargit per opacas humidas terras*

*Nunc circa passim, varias imitantia formas,
Somnia vana jacent totidem, quot messis aristas,
Silva gerit frondes, ejectas littus arenas»*

(Вхід у домівку обсаджений квітами маку й численними травами, що ніч постачають снодійними соками, котрі вона перегадом розносить по світові всьому, завитому в морок... Ось тут-то довкола (Морфей) в різноманітному вигляді перебувають у спокої тисячі снів, їх стільки, як і колосся на хлібному полі, як листя у лісі або як піщинок, що море на берег кидає).

— Коли Морфей, — казали давні римляни, — хоче когось приспати або нав'язати на нього солодкі мрії, то лише торкається квіткою маку.

Мак присвячували й богині жнив Церері, оскільки він завжди росте посеред хлібних злаків. А також на згадку про те, що Юпітер дав їй макового насіння, аби подарувати сон і заспокоєння від душевних мук, коли Церера оплакувала викрадену богом підземного царства Плутоном свою улюблену дочку Прозерпину. Із його квітів разом із хлібним колоссям сплітали вінки, котрими потім прикрашали її статуї.

Самі ж квіти маку були неодмінним атрибутом жертвоприношень на честь богині, а також урочистих служб і вважалося — мак взагалі настільки приємна для неї рослина, що й богиню незрідка називали «Меконою», від грецької назви маку — текоп, макоп. Звідси, очевидно, і наше — мак.

Статуя Церери з тієї ж причини — завжди з маком у руці.

З ним же зображувалась і богиня нічного неба — Персефона, як така, що всій землі навіювала сон.

Звичайно, у цих випадках, за винятком хіба що Церери, мак — символ сну, а іноді — смерті...

Хто перший помітив снодійну властивість маку і почав добувати сік цієї рослини — достоту невідомо. Виготовлення з маку снодійного побутувало вже серед давніх єгиптян, вони користувались ним як ліками і з цією метою вирощували поблизу Фів той самий різновид маку (*Papaver somniferum*), що й ми зараз. Давні греки ознайомилися з його основною властивістю за 416 років до народження Христа. Давні римляни користувались маковим зіллям досить широко. Відомо також — у давнину сік, котрий добували з маку, поділявся на два різновиди: опій (*opos* — по-грецьки сік), той, що одержували із недозрілих голшків маку з допомогою надрізів, і одержуваний із усіх інших частин рослини — меконіум.

А втім, помітити снодійні властивості маку було не важко, оскільки всім відомо, який сильний дурманний запах поширює ця рослина довкола себе, навіть від цього можна заснути. А тому в Німеччині виникло повір'я: той, хто засне серед макового поля, — захворіє на сонну хворобу.

Відгомін його знаходимо у прекрасній поезії відомого німецького поета Уланда:

«Zur Warnung hort' ich sagen,
Dass der im Mohne schlief,
Hinunter war getragen
Im Traume schwer und tief.
Dem Wachen selbst geblieben
Sei irren Wahnes Spur:
Die Nahen und die Lieben
Halt er fur Scheinen nur».

(Мене застерігали: того, хто заснув серед макового поля, приносили додому, заглибленого у важкий сон. І що, прокинувшись, він мав ознаки легкого божевілля: близьких та рідних сприймав за привидів).

Інший німецький поет, Б. Сигізмунд, так описує запах квітучого маку:

«Suss ist des Veilchens Hauch, herrlich der Rose Duft,
Heiss, wie der wurzige Wein, lodert der Nelke Arom,
Doch, gleich Lethe's Flut, die des Lebens Erinnerungen tlget,
Streust du betaubenden Duft aus».

(Солодкі пахощі фіалки, чудесний запах троянди, гарячий, мов ароматне вино, дух гвоздики, ти ж поширюєш дурманний запах, подібний до вод ріки Лети, котрий знищує спогади збутого життя).

Що стосується способу добування опію у давнину, то він такий самий, що й тепер.

Брали невизрілі голівки маку й робили на них гострим ножиком напівкруглі надрізи навскіс. З надрізів витікав сік (молоко) й на осонні загусав — це був опій.

Для куріння давні греки й римляни опій не застосовували (можливо, не знали цього способу), вживався він лише як болезаслииво, не знали цього способу), причому нерідко бувало й так, що від покійливого та снодійного засіб, причому нерідко бувало й так, що від надмірної дози хворий помирав. А Пліній повідомляє, що у давньому Римі траплялися навіть випадки добровільного самоотруєння.

Та особливо широко користувалися опієм як ліками за середньовіччя.

У цей час Карл Великий у своїх капітуляріях видає розпорядження, аби мак вирощували у кожному селянському саду й щоб при випаді подали з від кожного двору вносили по четверику маку. Внаслідок цього випадки отруєння почастишали настільки, що відомий лікар середньовіччя Табернемонтанус вважав за необхідне написати книгу, її назва «Magsamensaft» (давні германці називали мак за його благодійний вплив на шлунок Magenkraut, а його насіння — шлунковим насінням — Magsamen), отже, назва книги перекладається: сік макового насіння. У ній автор застерігає від надмірного вживання цього наркотичного засобу, радить застосовувати його лиш у виключних випадках й докоряє європейським лікарям тим, що захоплюючись швидкодіючими цілющими властивостями опію, вони не думають про страшні наслідки, котрі загрожують їхнім пацієнтам. Опій застосовують у медицині й тепер, але вже у вигляді одержаного з нього хімічного алкалоїду — морфію, відкритого в 1804 році ганноверським аптекарем Сертюрнером.

Морфій вводять під шкіру, що заспокоює найстрашніші болі. Та надмірне застосування цього засобу призводить, як відомо, до не менш жахливого наслідку, ніж зловживання опієм. Хворі, які надто захоплюються його благотворною болезаспокійливою дією, починають так часто звертатися до морфію, що врешті-решт уже не в змозі обійтися без нього, і очікують введення цих ліків, як гіркі п'яниці горілки. Таких людей називають морфіністами.

Наслідок такого захоплення сумний. Не кажучи вже про сіро-зелений колір обличчя, котрим вирізняються ці люди, їхнє тіло вкривається страшними наривами, розумові здібності поволі слабшають, і хворі помирають напівдїотами.

А втім, цілющі властивості цього засобу при багатьох страшних хворобах людства настільки чудодійні, настільки благотворні, що неможливо не приєднатися до думки поета Сигізмунда, котрий захоплено оспівав мак, називаючи його божественним цілителем і заспокоювачем усіх страждальців, хворих душею й тілом.

«Потрібно пережити безсоння, — пише професор Ріше, — щоб належно поцінувати опій.

Чути, як посеред гнітючої тиші послідовно минають хвилини ночі, крутитися з боку на бік у постелі, змагатися з непереборним внутрішнім хвилюванням, відчувати страшне, незбагненне завмирання серця — це такі тортури, зрозуміти які може лиш той, хто їх сам пережив. Макбет усвідомлював цю муку, коли, після вбивства Дункана, боявся безсоння, котре спричинилося гризотами сумління.

Вживання опію виключає безсоння: через годину — дві хворобливе роздратування поступається місцем легкому збудженню, котре, у свою чергу, переходить у приємну дрімоту. Фізичний біль не існує більше: жахливі невралгії, болючі рани, спазми чи судоми м'язів, лихоманкове занепокоєння при деяких загальних хворобах, моральні й фізичні страждання через вживання алкоголю — все цілком може бути переможене опієм...

Чи допоможе медик хворим на сухоти або рак! Ніхто не може сподіватися перемогти хворобу чи навіть запобігти її розвитку. Але за допомогою опію можна подарувати нещасному страждальцю, на котрого чекає невідворотна смерть, кілька спокійних, приємних ночей, протягом яких він забуває про свої страждання... Якщо правильне твердження, що роль медицини головним чином полягає у полегшенні страждань, то опій — її всемогутня зброя».

. Додамо, що опій, до того ж, має корисну для людини (у деяких випадках) властивість — вгамовувати голод, практичне застосування чого зустрічаємо у мусульман під час їхнього суворого посту, відомого під назвою «рамадан».

Протягом цього посту, що триває 28 днів, як відомо, забороняється їсти, пити й курити щоденно від сходу до заходу сонця. Можна собі уявити, як важко витримувати щодня 18 — 19-годинне голодування!

І ось, аби полегшити страждання, деякі магометани, особливо турки, за свідченням очевидців, вдаються по допомогу до опію.

Після вживання їжі, що відбувається лиш увечері, як зійде місяць, вони запасються маленькими пігулками, виготовленими з опію, й ковтають їх час від часу, відчуваючи голод, й таким чином голодування минає для них майже непомітно.

Кількість опію, вживаного таким чином, може сягнути до 3 грамів на добу, але, як ми вже згадували, тривале застосування його — згубно діє на здоров'я.

Переходячи тепер до іншого способу вживання опію — куріння, повинні завважити, звичай цей виник теж у мусульманських країнах, в основному в Аравії.

Куріння опію виникло тут немовби на противагу забороненому у цих країнах законом Магомета вживанню вина та інших спиртних напоїв. І ось тут справедливо було б сказати, що диявола заступив Вельзевул, оскільки опій, прозваний магометанами «маш Алла», подарунком Господнім, насправді за своїми згубними наслідками незмірно гірший будь-якого вина. Куріння його за короткий час руй-

нує здоров'я й перетворює мільйони людей у неповноцінних і рабів своєї пристрасті.

Щоб усвідомити увесь жах цієї страшної отрути інтелекту, варто прочитати поезії двох відомих англійських поетів: Кольріджа й Де-Кінсе, які піддалися владі цього демонічного зілля. Звідати ту страшну боротьбу, що вони вели, аби позбутися його влади, і всі муки повільної руйнації здоров'я.

Спочатку виготовленням опію для куріння займалися багато спритників у Туреччині й частково в Аравії, але згодом головним центром його фабрикації стала Індія, де комерсанти-англійці, зрозумівши всю величезну вигоду торгівлі цією отрутою, почали продукувати її з величезним розмахом, вивозячи опій до магометанських країн, а серед інших — особливо в Китай. Жителі Китаю, спробувавши серед лодошів цього куріння, захопилися ним поголовно. Це сталося близько 1740 року, за правління президента Веллера й полковника Уатсона, імена яких можуть прославитися в історії запровадження цієї найганебнішої торгівлі, поряд з торгівлею рабами.

Саме куріння відбувається так. Кульку на 10 — 15 сантимів опію кладуть до люльки з довгим цибухом. Згораючи, опій здається до самих країв люльки, так що раз у раз доводиться його проколувати голкою, аби звідти вийшло повітря. А крім того, оскільки опій тліє погано, до люльки постійно підносять вогник свічки або лампи, й таким чином підтримують горіння.

Дим втягують повільно й випускають його, якомога довше протримавши в собі. Тривалість куріння однієї кульки — близько хвилини; щоб її викурити, досить буває 20 або 30 затяжок.

Число курців опію в Китаї нині, як ми вже сказали, величезне. Найбагатші мандарини курять опій нарівні з простими носильниками. В курінні опію вони знаходять таке ж задоволення, як ми в курінні тютюну, а це задоволення, як стверджують, у поміркованому вигляді не має особливо згубних наслідків. Зовсім інша річ, якщо кількість викурених люльок сягає 200 чи й більше на день, що, на жаль, звичайне явище, особливо серед бідного люду. Для них повсюдно влаштовані спеціальні курильні, де за доступну плату вони можуть задовольнити свою пристрасть.

Ці курильні, названі англійцями opium-shops — опійними лавочками, мимоволі були дозволені китайським урядом після ганебної війни, оголошеної йому англійцями, за те, що він, вважаючи це за няття згубним для свого народу, хотів заборонити ввезення опію. Англійці перемогли, китайцям довелося скоритися.

Розпізнавальною ознакою такої курильні є приклеєний над її входом жовтий листок паперу, що слугує для фільтрації опію. Це і вівіска, і запрошення.

«Уявіть собі, — говорить Рамбоссон, — темний, похмурий, сирий, розташований майже в землі, сарай, двері якого зачинені, а вікна закриті щільними віконницями, і єдине освітлення якого — ледь тліючі

* Мається на увазі сучасний авторіві Китай.

обрядках наших предків. Їхній відгомін — відома українська гра «мак», що відтворює обряд сіяння нашими предками маку чи взагалі усієї городини, її подальшого росту й визрівання. Він являв собою щось на зразок заклинання, мета якого — одержати добрий врожай. Ця гра відбувається так...

«Дівчатка, узявшись за руки,— розповідає п. Іванов, подаючи прекрасний опис цієї гри в Куп'янському повіті,— утворюють коло, посередині якого одна з дівчаток сідає на землю. Хоровод рухається навколо з піснею:

«Соловейчику — спадку, спадку!
Чи бував же ти в садку, в садку?
Чи ти бачив, як сіють мак?
Ось так-так сіють мак!»

При цьому або увесь хор, або лише дівчинка в середині кола показує, як сіють мак.

Потім запитують у тієї, що сидить: «Чи пора мак сіяти?» — «Я вже посіяла»,— відповідає дівчинка. Хоровод знову співає: «Ой, на горі мак» і так далі. Потім запитують: «Чи зійшов мак?» Після ствердної відповіді — знов співають. Нарешті, коли на запитання: «Чи дозрів мак?» — одержують відповідь: «Так»,— усі дівчатка гуртом кидаються до тієї, що всередині кола, зі словами: «Дай мачку, дай мачку!» А вона тікає від них».

До старовинних язичницьких обрядів, пов'язаних з маком, слід віднести весільний звичай, що зберігся в селі Михалкове Мозирського повіту Мінської губернії, «дзеліць кашу», ввечері наступного дня після шлюбної ночі.

«Старша тітка молодого,— як розповідає п. Дикарев,— підносить кожному кашу на тарілці, примовляючи: «Обсилає князь княгиню (у давньоруських піснях молоді, як відомо, часто називаються князем і княгинею) кашею, та не так кашею, як покрасою». Коли роздають кашу, співають:

«Коли каша з медом,
То відамо ведмédям;
А коли каша з маком,
Відамо собакам;
А коли з сипою,
То візьмем з собою».

Потім виносять з хати стіл й ставлять його перед порогом; на тому столі — горілка й закуска. Гуляють до пізньої ночі».

Обряд цей, певно, запозичено у греків. Для пояснення наведеної пісні п. Дикарев зазначає, що грецька богиня місяця Артеміда в деяких областях Греції зображувалася ведмедицею, Ерїнії (фурії), богині помсти, називалися пекельними собаками, а Геката (богиня місяця в пеклі), що панувала над Ерїніями, по-грецьки також називалася кіоп — собака. Згадуваний у пісні мед поряд з вином греки застосовували для жертвоприношень богам на честь померлих; а при-

несення його в жертву Артеміді пов'язане із співзвуччям слова mel — мед з її прізвиськом melena — темна.

Зауважимо, до речі, що давні греки, зазвичай, приносили в жертву своїм богам таких тварин і такі рослини, назви яких були співзвучні з їхніми іменами або прізвиськами чи взагалі мали до них деяке відношення.

Одне з таких жертвоприношень маку матері-Афродіті відобразилось і в українському звичаї прикликати Долю (Dole — по-грецьки «обманщиця» — одне з прізвиськ Афродіті) 24 листопада, на день св. Катерини (Катерина відповідає іншому грецькому прізвиську Афродіті a lei nus — пекельна Ерїнія).

Це прикликання пслягає в тому що дівчата, зібравшись до якої-небудь хати, варять кашу з пшона й маку і по черзі лізуть на ворота, примовляючи: «Доле, ходи до нас вечеряти!» Подібний обряд, за твердженням п. Дикарева, відповідає грецькій «гекатиній вечері», котру виставляли на перехресті трьох доріг, та й саме святкування пам'яті св. Катерини збігається за часом з грецькими святами на честь Гекати

Інший оригінальний український звичай, котрий теж, мабуть, пов'язаний з давньогрецькими,— обсіпання маком місць, де потрібно паралізувати дії відьми. Таке обсіпання відбувається й до нині. Зовсім недавно в одній із станиць Кубанського краю козак, вийшовши рано-вранці у свій двір, помітив на снігу розсіпаний мак й сліди жіночих ніг. За міркою — слід сусідки, і її притягнули до судової відповідальності.

Мак, вживаний проти відьм, повинен бути дикий (мак-самосій) і освячений на св. Маковія, тобто на день мучеників Макавіїв, 1 серпня. Якщо таким маком обсіпати дім, то можна бути спокійним — це захистить від усіляких відьомських хитрих підступів.

Переходячи тепер до Західної Європи, треба сказати, що й тут, крім вищезгаданого звичаю сипати мак у черевики молоді, існує не-мало й інших пов'язаних з ним звичаїв та повір'їв.

Так, у Німеччині стверджують: якщо в ніч перед Різдом стати на перехресті двох доріг зі ступкою, насипати в неї маку й тричі вдарити товкачем, то з глухих звуків, що пролунають при цьому, можна дізнатися про перебіг подій майбутнього року. А в Познані на Різдвяні свята готують з маку, молока й сухарів щось на зразок тістечок і їдять їх, оскільки існує повір'я — це принесе щастя на цілий рік.

Звичай настільки поширений серед місцевих селян, що цього вечора нема жодної сільської оселі, де б не подавали подібну страву разом із смаженою гускою та свининою. У Нідерзейдліці з такої нагоди навіть склали приказку:

«So viel Pielchen,
So viel Hulchen».

(скільки тістечок, стільки й гусенят у наступному році).
Мак у Німеччині — й засіб для заклинання, і в Тюрингії, наприк-

лад, існує переказ, немовби завдяки такому заклинанню припинили своє існування колись багатющі золоті копальні.

Переказ розповідає, що мати одного рудокопа, звинуваченого й скараного на смерть нібито за покражу золота, взяла півчашки макових зерен і розсипала їх по всьому золотоносному родовищу. Висипаючи мак, вона з прокляттям заклинала, аби родовище загинуло й залишалося без використання стільки років, скільки макових зерен у чашці. І одразу ж, як свідчить переказ, гірські потоки затопили всю місцевість, і золота рудня загинула назавжди.

На завершення — нагадаємо ще одне цікаве повір'я, що існує в багатьох місцевостях Німеччини, нібито мак завжди щедро росте на полях битв.

До такого уявлення спричинилося криваво-червоне забарвлення його квітів. Але насправді велика кількість маку в цих місцевостях пояснюється простіше: на такі поля, зазвичай, намагаються не пускати худобу на пасовище. Внаслідок цього мак встигає визрівати й щорічно щедро розсіювати своє насіння, і згодом мало не суціль покриває поля яскраво-червоними квітами.

Народ, однак, стверджує: «Це не квіти, це кров загиблих, котра піднімається до нас із землі і, перетворившись на криваві квіти маку, просить нас молитися за упокій їхніх грішних душ».

Звідси, мабуть, походить також і поширений у Фландрії та Брабанті спосіб залякування дітей: не ходити на макові поля, оскільки квіти його висмоктують кров. А з іншого боку — характерна й місцева назва його: «sprogelloem» — «квіти привидів».

Щось подібне зустрічаємо і в цікавій кавказькій легенді.

Сталося це, як розповідають місцеві жителі, ще в ті добрі, старі часи, коли пророк Магомет був правовірним, настановляючи їх на шлях істини й добра.

Мешкали в одній саклі в Кабарді брат та сестра. Брат жвавий і веселий, а сестра сумна, замислена.

І задумав брат, закохавшись у красуню з сусіднього аула, одружитися. Забрав дівчину звідти й привіз додому.

Сестра зустріла її привітно, лагідно, й почали вони жити усі разом, та не зійшлись характерами.

Незабаром зненавиділа красуня сестру свого чоловіка, цілими днями проливала сльози й, нарешті, оголосила чоловікові, що разом з нею не може й на світі жити.

— Убий мене, благаю, — додала вона.

Брат всіляко намагався владнати справу, переконуючи дружину, що сестра — мила, гарна людина, вона щиро любить її, та де там.

Красуня наполягала:

— Убий мене або її. Ненавиджу, поки вона живе, дихати не можу...

Любив брат сестру, але кохання переважило.

Мучився він, мучився, думав, думав і, нарешті, розбудив однієї ночі сестру, повів на лісову галявину і вбив.

Впала зі стогоном нещасна, обливаючи землю кров'ю, не сказавши й слова.

Тут лише зрозумів брат, що він зробив.

Душу його охопив жах, з криком він кинувся в ліс, заметався, немов шаленець.

Бігав, бігав і, врешті, знеможений, упав долілиць на землю.

Довго так лежав, не усвідомлюючи, день чи ніч навколо, коли раптом постав перед ним святий старець.

Побачивши святу людину, вбивця висповідався у своєму страшному гріхові і, припадаючи до ніг старого, благав допомогти звільнити душу від тяжких страждань.

Старець подумав і сказав:

— Гріх твій великий, муки нестерпні, одне, що може спокутувати їх — це вогняне страждання. Іди і зроби так, як наказую тобі.

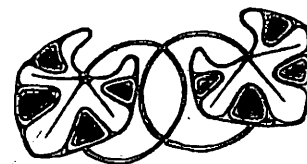
І той зрозумів, і поспішив виконати наказ.

Нагрів сухого листя, моху, сучків, назбирав уламків дерева, розклав багаття, зійшов на вогонь і згорів у ньому дотла. Зостались лише обгорілі кістки...

Минула осінь, зима, настала тепла пора, і коли вся земля вкрилась яскравим килимом зелені й квітів, на місці вогнища виростало довге конопляне стебло з простертим до неба листям, а на лісовій галявині, на землі, зрошеній кров'ю сестри, — великий гарний мак.

Відтоді місцевою мовою мак носить назву «кизлан кан» — «кров дівчини», а коноплі «джа шлага кан» — «кров юнака».

«Чи правда, чи ні ця легенда, — кажуть кабардинці, — звичайно, одному лиш Богові відомо, але, скоріш за все, що правда!..»

**Квітка імператора Вільгельма I
й емблема німецького
володарювання — волошка**

Якщо мак прикрашає хлібні ниви нашого півдня, то їхня окраса на півночі — волошка. Чарівна, синя, як небо півдня, квіточка ця — необхідна приналежність і вірна супутниця житнього поля, і майже ніколи й ніде в іншому місці в дикому вигляді не зустрічається. А якщо б і стрілась, то це могло б засвідчити одне — тут колись було хлібне поле або дорога, що вела до нього.

Такий постійний зв'язок волошки з житом пояснюється тим, що волошка — рослина не туземна, а занесена до нас разом із житом, батьківщиною якого вважається прилегла до південної Росії західна частина Азії.

Внаслідок цього волошка, як і жито, не була відома ні давнім єгиптянам, ні давнім грекам, особливо ж у перші періоди існування Греції.

Її з'яву в Європі, очевидно, слід віднести до часів Плінія Старшого, котрий жив з 37 по 79 рік після народження Христа, коли жито у давньому Римі вважали ще за такий знак, котрим можна харчуватися лише у випадку крайнього голоду. Пліній, вводячи мову про волошку як квітку для вінків, повідомляє, що за часів Олександра Великого її в Греції не знали.

З інших джерел, волошка потрапила до Європи ще пізніше, під час хрестових походів, коли до нас була занесена й інша, що вічно супроводжує жито, рослина — кукуль. Але дві давньоримські легенди спростовують останню думку, чітко засвідчуючи: давні римляни прекрасно знали цю квітку.

Одна з них повідомляє, що свою назву (Cyanus) Ціанус (наукова

її назва Centaursa cyanus) вона одержала на честь прекрасного юнака, котрий так був захоплений її красою, що весь час присвячував лише плетінню із неї вінків та гірлянд. Юнак цей ніколи не йшов з поля, якщо на ньому залишалася бодай одна з його улюблених волошок, й носив завжди одяг однакового з нею — синього кольору, котрий його так зачаровував. Флора була улюбленою богинею юнака, а рий його так зачаровував. Флора була улюбленою богинею юнака, а з усіх дарів богині наша квітка — подобалась найбільше. Згодом його знайшли мертвим на хлібному полі, в оточенні волошок. Тоді богиня Флора за таку постійність та любов і на ознаку особливої прихильності до нього перетворила його тіло на волошку, і з того часу її назва — Ціанус.

Інша римська легенда так пояснює постійне перебування волошки на хлібному полі.

Коли Церера — богиня жнив та землеробства, обходячи одного разу свої ниви, раділа, що вдячне людство складає їй подяку за велику щедрість, раптом із гущавини колосся пролунав жалібний голос волошки: «О, Цереро, навіщо ти визначила нам рости серед твоїх хлібних злаків, котрі вкривають розкішними колосками цілу країну? Син землі рідко рахує лише на вигоду, що матиме від врожаю, а нас і поглядом не вшанує! То дай же нам таку ж, увінчану важким колосом верхівку або дозволь рости де-небудь окремо, щоб ми могли позбутися людської зневаги».

На що богиня відповіла своїм квіточкам: «О ні, дорогі мої діти, не для того я помістила вас серед шумливого хлібного поля, аби приносили людству яку-небудь користь; ні, ваше призначення значно вище, сили людству як-небудь користь; ні, ваше призначення значно вище, ніж те, що могла б очікувати від вас людина; ви повинні бути пастирями серед великого народу — колосся. Ось тому вам і не треба, подібно до них, хвилюватися й хилитися обважнілою головою до землі, а навпаки, ваша місія — вільно й весело квітнути й дивитися, мов чистий образ тихої радості й міцної віри, вгору, у вічно синє небо — місце перебування божества».

З тієї ж причини дано вам лазуровий, кольору небесної тверді, пастирський одяг, щоб відрізнити вас, як служителів неба, посланих на землю проповідувати людям віру, а богам — вірність.

Майте лиш терпіння, настане день жнив, коли всі ці колоски впадуть під рукою жниць та женців, і тоді ви, що здаєтесь тепер і покинутими, й самотніми, звернете на себе загальну увагу. Жниці шукатимуть вас і, сплівши собі вінки, прикрасять ними голови або, склавши із вас букетики, припилять їх до грудей».

Такі слова заспокоїли товариство волошок. Сповнені вдячності, вони тепер не скаржились на долю, оскільки розуміли своє високе призначення.

І так вони цвітуть, чарівні пастирі, серед неспокойного моря колосків, провіщаючи людям благодать небес.

Ще з однією чарівною легендою про волошки знайомить нас Мантегацца.

Одного разу небо докоряло рослинам хлібного поля за невдячність. «Усе, що населяє землю, складає мені подяку. Квіти

підносять до небес свої пахощі, ліси — таємничий шепіт, птахи — чарівні співи; лиш ви стоїте, мов закам'янілі, і вперто мовчите, хоча не хтось інший, а я наповнюю ваше коріння життєдайною вологою і змушую визривати золоті зерна у ваших золотих колосках».

«Це неправда, ми зовсім не невдячні, — заперечило колосся, — ми прикрашаємо землю, твоє дитя, одвічно рухливим морем зелені, і в нас немає іншого способу висловити свою вдячність, ми не можемо підвестись до тебе, дай нам таку змогу, — і ти відчуєш нашу ласку й любов».

«Гаразд, — відповіло небо, — якщо ви не можете підвестись до мене, тоді я зійду до вас».

І ось небо наказало землі виростити серед колосків чудесні сині квіточки, шматочки його самого. Відтоді стебла хлібних злаків з кожним повітом вітру нахилиються до тих осколків синього неба, ластяться до них й шепочуть найніжніші слова.

Німецький поет Глазер зазначає:

«Синя волошка!
Ти весело киваєш голівкою
Женцю серед поля,
Щоб сині твої квіточки
Нагадували йому про небо...»

Наукова назва волошки, як ми вже згадували, *Centaurea cyanus*. Перша половина назви походить від імені грецької міфічної істоти — кентавра, якого зображували у вигляді коня з тулубом бородатого чоловіка, що тримає в руці запалений факел.

Один із таких кентаврів на ім'я Хірон, володіючи умінням лікувати цілющими травами, дійшов висновку, що сік волошки, особливо ж *Centaurea jacea*, має дорогоцінну властивість, і зцілив собі рану, нанесену отруєною стрілою Геркулеса. Це спричинило назву рослини — *Centaurea*.

Що стосується другої половини її назви — *cyanus*, то латиною вона просто означає — синій, забарвлення, характерне для нашої квітки.

Цю наукову назву волошка одержала лиш у XVIII столітті, коли відомий шведський ботанік К. Лінней вперше впорядкував ботанічну номенклатуру, дав усім відомим на той час рослинам, згідно з їхніми відмінностями та історичними даними, власні імена. У давнину ж квітка мала загальну назву — *ціанус*, синя.

Волошки вже здавна вважалися одними з кращих квітів для плетіння вінків, а тому попит на них, починаючи з XVI століття, був настільки великий, ще деякі садівники почали розводити їх на своїх ділянках.

Особливо подобався усім чистий синій колір. Він навіть спонукав містиків обрати його за символ сталості й вірності. Проте дехто через властивість квітів волошки іноді червоніти чи набувати білого кольору — вицвітати — вважали її, навпаки, за приклад непостійності. В одному з тлумачних трактатів «Про значення квітів» про неї сказано:

«Той, чиє серце непостійне, хто сам не знає, на чому йому зупинитися, й мириться з таким хитанням, — хай носить волошки, оскільки ці квіти, будучи синіми й веселими і маючи властивість набувати білої барви, не довго зберігають свій основний колір».

З усіх народів Європи найбільшою любові та популярності волошка зажила серед німців. Особливо ж з того часу, як стала улюбленою квіткою імператора Вільгельма I та його матері, королеви Луїзи. Про те, як волошка стала їхньою улюбленицею, знаходимо в німецькому журналі «Die Gartenlaube» ось яку розповідь:

«Як усім відомо, давній герой, імператор Вільгельм I, завжди пристрасно любив квіти, а тому в день його народження увесь стіл, призначений для подарунків, завжди був заставлений чудесними букетами найрозкішніших квітів, котрі він приймав з великим задоволенням. Однак, даруючи імператорові пишні садові й тепличні квіти, ніколи не забувала й скромну волошку, яка нагадувала йому миле, хоч і гірке минуле. Увага, яку він виявляв до цієї синьої польової квіточки, була пов'язана із спогадом про добру, незабутню матір, королеву Луїзу, також з двома випадками, може, й не дуже значними, але такими, що стосувалися важких років приниження Німеччини.

То був час наполеонівських війн, коли Бонапарт, ставши повелителем усієї Європи, жорстоко мстився німецьким государям, що примкнули до коаліції.

Тоді, протягом двох років (з 1806 по 1808 р. р.), нещасна королева Луїза змушена була рятуватися втечею з Берліна й переховуватись у Кенігсберзі, проводячи літо й зиму в невеличкому, розташованому поблизу застави, маєтку.

Усамітненість оселі, віддаленої від усіляких політичних тривог, благочинно подіяла на нерви королеви, допомогла їй заспокоїтись. Тут вона не раз була зі своїми дітьми у величезному столітньому бору й намагалась прищепити їм ті добрі начала, котрі згодом допомогли їм стати добрими й сердечними людьми.

І ось одного ранку, коли, гуляючи, як завжди, із сином — майбутнім імператором Вільгельмом I, та донькою Шарлоттою — майбутньою російською імператрицею Олександрою Федорівною, вона вже збиралась повернутися до свого парку, до неї підійшла сільська дівчина з повним кошиком волошок і запропонувала їй купити їх.

Бажаючи зробити задоволенням розглядала небачені досі чарівні лотті, котра з великим здивуванням розглядала продавщицю і взяла волошки. Вмостившись у парку на лавиці, діти почали розбирати квіти, причому принцеса Шарлотта, з допомогою матері, намагалась сплести собі вінок.

Справа незабаром налагодилась, і вінок був готовий. Цей успіх так порадував і схвилював хворобливу від природи дівчинку, що її майже завжди бліді щічки зашарілись, вона пожвавилась. Коли ж вінок наділи на голову, він так личив їй, що всі були в захопленні.

Сама по собі ця надзвичайно скромна радість, яка охопила дітей,

внесла проте глибоку втіху й заспокоєння в натомлену душу королеви Луїзи, котра давно вже не мала й просвітку для веселощів. Усе це було немов передвістям близького закінчення страждань.

Хто міг тоді подумати, що маленька, увінчана волошками дівчинка стане імператрицею всеросійською, а її брат-юнак — першим імператором об'єднаної Німеччини? Але передчуття іноді якимось непояснимим чином розкривають перед нами майбутнє.

Ось і тут, охоплена хвилею радості, королева Луїза пригорнула своїх дітей і міцно розцілувала, а волошка з того часу і для неї, і для принцеси Шарлотти стала улюбленою квіткою, провісницею доброго майбутнього».

Іншого разу, коли прусський королівський двір тікав у Мемель, зламалось колесо екіпажа, і сім'я змушена була зупинитись посеред дороги.

Королева Луїза сіла з дітьми на узбіччі, якраз поблизу хлібного поля. Діти скаржилися на втому й на голод.

Прагнучи якось розвеселити їх, королева почала зривати волошки, плести з них вінок; великі сльози котилися в неї по щоках. Помітивши це, Вільгельм, котрий дуже любив матір, обнімаючи, почав втішати її. Зворушена синівською любов'ю, королева усміхнулась, збадьорилась і, сміючись, наділа вінок з волошок йому на голову.

Незабаром надійшла допомога, екіпаж полагодили, й королівська сім'я благополучно уникла полону.

Обидва ці випадки, здавалося б, не дуже значні, у хвилину важких випробувань постали для них символом щасливих перемін й на завжди залишилися пам'ятними й для імператора Вільгельма, і для всієї королівської сім'ї.

Нарешті, серед народу побуває й третя історія про зв'язок цієї королівської сім'ї з волошками.

Розповідають, нібито на одному придворному балу, що його мимоволі змушене було дати королівське подружжя імператорові Наполеону та його генералам, королева Луїза з'явилася без жодних коштовних прикрас, лише у вінку з волошок. І коли французи з цієї нагоди почали витончено глузувати, то королева завважила:

«Так, панове, усі наші коштовності частково розграбовані, частково продані, щоб хоч якось налагодити справи розореної країни; а наші поля так вами витоптани, що навіть польова квітка тепер велика радість».

Переможці на це не знайшлись, що відповісти, й замовкли.
Минув час, й передчуття Луїзи справдились. Волошка не обманула її.

Королівська сім'я після вигнання й приниження була відновлена у своїх правах, а Шарлотта з маленької, незначної принцеси стала дружиною Миколи I та, як ми вже згадували, майбутньою імператрицею всеросійською.

Через багато років Шарлотта знову побувала в Кенігсберзі. Жителі міста, бажаючи зробити їй приємне й нагадати про час, прове-

дений тут, влаштували імператриці урочисту зустріч, в котрій не останню роль відігравали волошки. На чолі процесії Шарлотту вийшли вітати юні дівчата, увінчані волошками, і з кошиками цих квітів в руках. Усі будівлі міста, дrevка знамен, пам'ятники — теж були прикрашені ними. Найвродливіша з дівчат подарувала їй кошик цих квітів, а інші кидали волошки перед нею на землю, встеляючи шлях.

Імператриця була вкрай розчулена таким прийомом й висловила велику вдячність кенігсберцям за те, що для її зустрічі вони вибрали саме ці квіти.

Про щасливу символіку волошки для королівського прусського дому ми знаходимо ось яку нотатку в записнику наслідного принца Фрідріха-Вільгельма, що стосується часу ведення ним війни з Австрією в 1866 році.

Описуючи битву при Наході, він зазначає:

«Полковник Валькер звернув мою увагу на волошки довкола нас. Я зірвав одну для моєї дружини. Це видалось мені доброю прикметою, яка стосувалася тих численних випадків, в котрих відбулось значення для нас цієї квітки».

Отже, не дивлячись на те, що волошка в боротьбі, яка спалахнула в Богемії за пріоритет мови (чехи бажають, щоб усе судочинство, офіційне лікування та інше провадилось не німецькою мовою, як досі, а чеською; німці — проти), стала квіткою німецької партії, а також символом німецьких поглядів. А тому, якщо хтось носить її в петлиці, — це викликає у чехів спротив. У німецько-богемських журналах раз у раз з'являються з цього приводу образливі випадки проти її шанувальників.

Волошка вийшла на політичну арену також у Бельгії та Франції. В першій — вона символ свободи, в другій — антисемітизму. В Бельгії нею часто прикрашаються чорнороби в день страйку і вільнодумці в час боротьби з клерикальною партією, а у Франції в дні своїх зібрань — антисеміти, ненависники євреїв.

З волошками у Німеччині пов'язано також чимало повір'їв. Так, наприклад, оскільки стебло й чашечка волошки вкриті білуватими, схожими на плісняву волосинками, у Померанії селяни вірять, що хліб пліснявіє, якщо тримати в кімнатах волошки. З іншого боку, відвар цих квітів вони вважають чудесним засобом проти запалення очей.

А втім, настій волошки на сніговій воді як основний засіб для зміцнення зору в минулому визнавала навіть і Французька медична академія. Його називали «casse-lunettes» (той, хто розбиває окуляри), оскільки малося на увазі: зір після лікування поліпшується так, що відпадає потреба в окулярах. Лікування очей волошковою водою практикується і російськими знахарями.

Побуває також повір'я: рослина волошки, вирвана з корінням на день свята Тіла Христового, зупиняє кровотечу з носа, якщо її тримати в руці, поки не зігріється. А восени за кількістю насінин, знайдених у квітці, визначають ціни на хліб у майбутньому році. «Скільки зернин у плоді волошки, стільки талерів дасть мірка жита».

У деяких місцевостях Німеччини волошками залякують дітей, аби вони не ходили в поле й не топтали жита.

«Якщо будете рвати волошки, — кажуть їм, — то житній козел (Kornbock) схопить вас і вб'є рогами». Замість козла роль страховища відіграє іноді й житній вовк (Kornwolf).

Повір'я походять ще з середньовіччя, і у Франкфурті-на-Майні в 1343 році, як повідомляє Мангард, на Волошквей вулиці стояв навіть будинок, що мав назву Kornwolf (житній вовк).

Іноді й саму волошку по селах називають козлом (Ziegenbock) і вважають її уособленням щезника або демона. Він сидить, за їхнім повір'ям, у волошці й, коли жнуть хліб, нападає на лінивих, вражаючи хворобою. А тому, коли сільські дівчата вперше йдуть жати, то їх попереджають: «Бережіться, аби вас житній козел не вдарив!» І якщо котрась із них від жару та втоми захворіє, кажуть: «Це її житній козел ударив».

Майже таке саме повір'я існує і в деяких провінціях Франції. Тільки місце козла займає вовк, і тому про лінивих робітниць та робітників кажуть, що в них засів вовк (ils ont le loup).

Із влошки в минулому добували прекрасну синю фарбу, дуже схожу на ультрамарин.

Для цього брали не язичкові, довкружні пелюстки волошки, а лише трубчасті; що посередині квітки, барва яких темніша, і, поклавши у мармурову ступку, вичавлювали з них сік, а потім додавали кваснику й зберігали для вжитку. Із язичкових пелюсток виготовлялась блідіша, голуба фарба.

Тепер вона вийшла із вжитку, зате з волошки добувають оцет. Як це робиться, не знаю, проте відомо, що це один із найпоширеніших дешевих сортів оцту, котрі можна купити в наших овочевих лавках й на ринку.

На завершення скажу, що російська назва цієї квітки «василёк» походить, як стверджує один український переказ, від імені молодого хлопця — одинака у матері, «Василя», нібито зачарованого й загубленого русалкою. Затягнений нею в поле, він перетворився на синю квітку, що нагадує своєю барвою глибоку воду.

Це повір'я, як вважає де Губернатіс, бере свій початок з Візантії й дуже подібне до сіцилійського повір'я про квітку базилик (Ocimum), наша протонародна назва, безумовно, походить від того ж кореня. У тому переказі-повір'ї — брати красуні Ізбетти вбивають юнака, в якого вона закохана. Ізбетта ховає відрубану голову коханого під горщиком з базиликом, і коли вони відбирають у неї і її, то дівчина починає доглядати цю рослину, впевнена в тому, що в неї переселилась душа коханого.

А в нашій історії — молодий Василь гине в обіймах русалки, і його душа переселяється у квітку, яка відтоді й носить його ім'я.

Васильок-волошка іноді стає учасником деяких наших народних свят, пов'язаних з хліборобством.

У Володимирській губернії, за твердженням Сахарова, ця квітка бере участь у цікавому обряді: «водити колос».

Так називається хід на засіяні поля, коли перед Трійцею жито починає колоситися.

Молоді жінки, дівчата й хлопці, зібравшись на околиці села, беруться попарно за руки, утворюючи хрест, і стають у два ряди, повернувшись обличчям одне до одного.

Потім по таких з'єднаних руках, як по містку, пускають дівчинку, прибрану стрічками й волошками.

Пара, по руках якої вона пройшла, поспішає наперед, стає на початку ряду, і так процесія поступово рухається до самої ниви, де росте жито.

Тут дівчинку опускають на землю. Вона зриває кілька колосочків, біжить з ними в село й кидає біля церкви.

Хід супроводжується піснею:

«Пішов колос на ниву,
На білу пшаницю,
Вродися на літо
Жито з вівсом,
З кукілем та пшеницею».

Інше свято, де також присутня волошка, має назву «іменинного снопа». Воно відбувається наприкінці літа, коли жито, ячмінь та пшениця достигли.

Господиня з хлібом-сіллю й свічкою в руках вирушає зажинати ниву. Перший сніп і має назву «іменинного».

Його приносять до хати; ставлять коло божниці, де він і залишається до молотьби. А молотять той сніп окремо, зерно з нього несуть до церкви на освячення; після чого частину освяченого зерна змішують із тим, що залишено на насіння наступного року, а іншу частину зберігають як цілющий засіб проти різних хвороб.

У деяких українських повітах це свято відбувається інакше. Після закінчення жнив жінці обходять ниву, збирають випадково залишені колоски, плетуть з них, волошок та інших польових квітів вінок.

Ним прикрашають найвродливішу дівчину і з піснею вирушають на хазяйський, а в минулий час — панський двір.

Попереду йде хлопчик, несе прикрашений волошками й польовими квітами іменинний сніп.

Підходячи до воріт, співають:

«Відчини, хазяїне, нові ворота,
Несемо віночок із чистого золота,
Ой виїди, хазяїне, хоч на ганочок,
Викупи, викупи золотий віночок...»

Хазяїн чи поміщик виходить на ганок, зустрічає жінців хлібом-сіллю, частує обідом, поїть горілкою.

Вінок, звитий з останніх колосків та волошок, і сніп, принесений хлопчиком, передають хазяїну зі словами: «Дай, Боже, щоб і на той рік хліб уродився».

Сніп з вінком повинен простояти під образами до шостого серпня — Спаса Преображення, а цього дня їх несуть до церкви й освя-

чують разом з хлібом, спеченим з нового борошна, із свіжими медовими сотами, яблуками й грушами нового врожаю.

Зерно освячених колосків зберігають для майбутньої сівби.

В лужичан перший сніп ставлять на віз поверх усіх інших снопів. Віз супроводжують жниці, одна з яких несе вінок із колосся, а інша тримає в руках волошки й польові квіти.

Волошка-васильок пов'язана у нас також з іменем мученика Васи. За народним повір'ям, якщо сіяти жито в день пам'яті святого, то його неодмінно заглушить волошка.

Це, очевидно, така ж гра слів, як, наприклад, і те, що стосується поради збирати цілющі трави, тобто «зело», десятого травня на день Симона Зелота, щоб вони мали особливі лікувальні властивості, чи шукати в цей день скарби й сіяти пшеницю, якщо хочеш, аби вона вродилася, мов золото.

Не можу, нарешті, обійти мовчанням і чарівну байку Крилова «Василёк», у котрій наша квітка відіграла хоча й побічну, а все ж — історичну роль. Байка, як відомо, присвячена імператриці Марії Феодорівні (матері імператора Олександра I) й починається так:

«Волошка, що розквітла в глушині,
Спізнала раптом зло
І, голову схиливши на стебло,
Останні доживала дні...»

Розповідають, коли в 1823 році з Криловим стався апоплексичний удар і лікарі зневірилися в одужанні свого пацієнта, Марія Феодорівна, яка завжди ставилася до поета дуже прихильно, надіслала йому букет квітів. Водночас розпорядилася переселити байкаря для поліпшення здоров'я до себе у Павловськ, сказавши: «Під моїм наглядом він швидше поправиться».

Ця висока увага так глибоко зворушила Крилова (йому тоді було вже 55 років), що він справді одужав. І першою, після важкої хвороби, написав саме цю байку. У ній, висловлюючи свою вдячність, в образі сонця змалював імператрицю, а себе — волошкою, простою дикою квіткою, котра не варта того, як каже у байці жук, щоб сонечко її так щедро пригрівало. Але... «Хоч би там що! — підсумовує поет:

...Сонечко зійшло, природу освітило,
По царстві Флориному кинуло проміння
Й волошку бідну, що вночі зів'яла до коріння,
Небесним сяйвом оживило».

Що стосується букета імператриці, то Крилов дбайливо його засушив, часто ним милувався й заповів, щоб після його смерті цей букет поклали йому в труну і з ним поховали. І, як розповідають, усе було точно виконано.

Той букет, як вважають одні, був із польових квітів. На думку інших — із тепличних. Але, хоч би там як, у ньому містилося кілька волошок, це й навело Крилова на думку написати байку і зобразити себе в ній у вигляді скромної польової квітки.

Улюбленець Магомета
й емблема «самозакоханих» —
нарцис

Нарцис — рослина в наших краях не надто поширена. Ми зустрічаємо її, як звично, на Великдень у квіткових магазинах у подарункових кошиках або в окремих горщиках, а весною — в тих садах, де зимують у ґрунті й інші рослини... Але за кордоном вона — одна з найпоширеніших і найулюбленіших.

Це граціозні білі з подвійним — золотисто-жовтим та черво-ним — бордюром, надзвичайно витончені квіти, що хитаються на легенькому, мов очеретина, стеблі. У петлиці сюртука вони мають вигляд орденської розетки, а тому в Парижі їх часто носять любителі таких прикрас. Нарцис має дуже приємний запах, що нагадує гіацинт.

Наукова назва його — *Narcissus poeticus*. Перша половина походить від грецького дієслова «*narkao*» — «одурманювати», «приголомшувати», оскільки запах нарциса в людей нервових справді викликає головний біль, а друга — означає «поетичний», через те, що жодна інша квітка, може, за винятком троянди, так не оспівана поетами, як ця.

Сам Магомет сказав про неї: «У кого дві хлібини — нехай продасть одну, щоб купити нарцис, бо хліб — пожива для тіла, а нарцис — пожива для душі». А перський цар Кір дав йому визначення: «безсмертної краси — творіння насолоди».

Ним захоплювався Шекспір, присвятивши нарцисові прекрасні рядки у своїй трагедії «Буря», Едгар По згадає квітку як одну з тієї «долини різнобарвних трав», де мав щастя спізнати райське кохання, а в поезії Шеллі «Міміза» читаємо:

«Заяча рута й тюльпан обнялись,
І красень закоханий, ніжний нарцис,
Розцвів над водою й на себе зорить,
Аж поки у пристрасті тій не згорить...»

Краса й витонченість квітки спричинилися до бурхливого захоплення нею, але водночас своїй популярності вона завдячує й широківідомому міфологічному походженню, що виник за глибокої давнини й перетворив її власне ім'я на узагальнене. Так, назвати когось «нарцисом» — це сказати, що то самозакохана людина.

Про походження міфа греки розповідають:

«У матері всіх богів, цариці неба Юнони, була улюблена подруга, гірська німфа Ехо (Луна). Її богиня звиряла всі таємниці серця, ділилася своїми враженнями, одне слово — була її найближчою, найвірнішою подругою.

Проте Ехо виявилась нещирою й підступною. Вона перебувала у перелюбстві з чоловіком Юнони — Юпітером й повсякчас приховувала всі його походеньки.

Коли Юпітер вирушав до подруг Ехо, гірських німф, то вона так розважала ревниву Юнону своїми баєчками, що час минав непомітно...

Але одного разу Юнона помітила, нарешті, підступну хитрість подруги й відбрала в неї мову.

«Геть з-перед очей, бридка обманщице! — вигукнула розгнівана мати богів. — Нехай з цього часу заніміє твій язик, котрим ти вмiла так зачаровувати! Знатимеш від мене одну лише милість: зможеш повторювати тільки останній склад слова, коли тобі кричатимуть люди».

І з того часу засмучена німфа зникла в лісах, де відлуння живе й тепер і повторює останній склад або останнє слово, з яким ми до нього звертаємось.

Проте живучи одна в лісі серед скель, Ехо важко терпіла самотність і повсякчас намагалася когось знайти, хто б міг її полюбити.

Якось лісом ішов юнак, красень Нарцис, син річкового бога Цефіза, приречений на те, що сягне глибокої старості лише в тому разі, якщо ніколи не познайомиться з собою, тобто ніколи не побачить свого обличчя. Тоді це була звична річ, адже ніяких дзеркал не існувало, хіба що побачиш себе в спокійній воді.

Угледівши Нарциса, Ехо безтямно закохалася в нього й намагалася будь-що зробити так, аби він захопився нею. Але Нарцис залишався байдужим до її страждань. Тоді Ехо у відчаї звернулася до богів, благаючи змилосердитись і покарати Нарциса за його незворушність. І розчулені боги почули її молитву й покарали його.

Сталося так, що Нарцис, відчуваючи спрагу, зупинився край чистого, мов дзеркало, спокійного плеса. Нагнувся над ним, щоб напиться, і тут, уперше в житті, побачив у воді своє відображення й так був зачарований, що закохався в себе. Не в змозі більше ні на хвилину відірвати погляду від того чарівного нетривкого образу, почав марніти, бліднути й хиріти від кохання.

Проте милосердні боги не дали йому загинути остаточно, перетворили на чарівну квітку, яка чудесно пахне, а голівка її так і хилиться донизу, ніби намагаючись ще й ще раз помилуватись собою...»

Овідій виклав цю легенду в своїх чарівних «Метаморфозах». Ось кілька рядків його твору:

«Adstupet ipse sibi, vultuque immotus eodem
Haeret, ut e pario formatum marmore signum.

.....
Cunctaque miratur, quibus est mirabilis».

(Він сам собою милується, кам'яниючи з подиву. Навіки застиг, немов дивовижне творіння з пароського мармуру. Не надивиться на все, що бачить в собі прекрасного).

За іншим переказом, Нарцис мав сестру-близнючку, так схожу на нього, що неможливо було відрізнити їх одне від одного. Тим більше, що сестра й одягалась так само, як він, і теж пристрасно захоплювалася полюванням. Сестру Нарцис любив безмежно, але раптом вона померла.

І тоді, щоб якось погамувати горе, він почав ходити до джерела з чистим плесом, милуватися на своє зображення, яке нагадувало йому образ улюбленої сестри.

Одначе, що більше вдивлявся в нього, то важче переживав утрату, і, зрештою, у глибокому відчаї кинувся у воду, немов у обійми рідної істоти...

У німецького поета Ісидора Орієнталіса квітка викликала ось який образ:

«Diese schlanke Gestalt, das holde Kopfchen, es biegt sich. In sich gewendet und schon immer, als sucht es den Quell'...»

(Ця струнка постава, ця чудесна голівка схиляється до себе і, сяючи красою, немов шукає джерела).

З усього сказаного видно, що нарцис для давніх греків — квітка поморних, загиблих, як такий символ його знають у давній грецькій міфології.

З нього плели собі вінки фурії — богині помсти; ним бавилася Прозерпіна у хвилину, коли її викрав Плутон; його збирала Європа, коли Юпітер у вигляді білого бика підійшов до неї, захопив і перевіз на острів Крит...

Згадку про нарцис у давніх римлян знаходимо лише у Плінія, він описує його різновиди і головним чином жовтий, батьківщиною якого можна вважати південь Європи, особливо Португалію.

З нього римляни теж плели вінки, квітка була окрасою бенкетів. Зображення нарциса часто зустрічається на стінах Помпеї.

Серед інших давніх народів ним завжди цікавились китайці. Особливо він поцінується в їхніх новорічних святах. Багато нарцисів вирощують у Кантоні, тут квітку тримають у скляних чашах з водою та піском або дрібними камінчиками. У таких скромних умовах цибулина нарциса дарує прекрасні пахучі квіти й цвіте протягом тривалого часу.

Мігруючи зі Сходу в Європу, нарцис передовсім потрапив до Англії, сюди його привезли в 1570 році, напередодні царювання Єлизавети, а при ній набув широкої популярності. Рослину надіслали з Константинополя лордові казначейства, великому любителю квітів, її виростили в знаменитому на той час саду, в його маєтку на березі Темзи. Але тут, навіть серед численних акліматизованих рослин, нарцис почувався чужоземцем, на відміну від країн південної Європи, де чудово прижився.

Незабаром він став і улюбленою квіткою Західної Європи, без нього й тепер не обходяться жодні урочистості. В деяких місцевостях, як, наприклад, у містечку Монтре в Швейцарії, влаштовують навіть щорічно свято нарцисів. Воно відбувається, як правило, у першу неділю травня.

Цього дня містечко набуває святкового вигляду. Над будівлями майорять різнобарвні прапори. Грлянди нарцисів прикрашають вхід до магазинів, училищ, службових будинків. Букети в жіночих руках, бутоньєрки в петлицях чоловічих пальт. Нарцисами прикрашені кінські гриви — одне слово, хоч куди поглянь — всюди ці квіти, і їхні легенькі пахощі чутно в кав'ярнях, ресторанах, у квартирах.

Свято триває два дні і в центрі його — мелодраматична вистава й битва квітів.

Першого дня розважається багата публіка, що не знає, куди витратити гроші і час. Місця на трибунах, звідки вони спостерігають видовище, коштує від п'яти до двадцяти франків. Другий день свята — у розпорядженні людей зі скромнішими можливостями: місце на трибуні коштує один франк, серед глядачів — студенти, дрібні службовці, вчителі, робітники.

Ось як описує це свято один із очевидців: «Усі трибуни прикрашені різноколірними прапорами й амфітеатром оточують невеликий дерев'яний поміст — сцену, декоровану зеленню й нарцисами. Навпроти, перед оркестром, хор дівчат у білих сукнях злагоджено виконує приємну мелодію, що, власне, є музичною частиною інтермедії "Метаморфоза Нарциса". Проста, наївна інтермедія розповідає про злочасні пригоди міфологічного красеня.

Роль Нарциса виконує артистка паризької Орега Сомеке. Але головна суть інтермедії — в танцях. Танцюють переважно діти. Їх багато, близько двохсот, — хлопчики й дівчатка восьми-дев'яти років. Ось група висипала на сцену. Шапочки, костюми, сукенки зображують стебла й пелюстки нарцисів. Під орудою строгої дами-режисера, дуже схожої на шкільну вчительку, діти виконують піруети, спітаються в живописні гірлянди. У них, можливо, відсутня належна виправка, — це все учні початкових училищ, — але в їхніх рухах стільки безпосередньої дитячої грації, що публіка від душі захоплює маленьких артистів оглясками.

Маленьких нарцисів міняють доросліші сирени в зеленкуватих кисейних платтячках; потім виступають німфи, нарешті, загальний та-

нець, до якого приєднуються діти в костюмах давніх швейцарських селян.

Хлопчики в коротеньких фраках, у манишках із зеленими краватками, солом'яних циліндриках; дівчатка в білих довгих сукнях з чорними фартухами, в капотах та рукавичках.

Вигляд цих дітей настільки кумедний, що викликає загальне веселе похваллення. Діти теж усміхаються, але одразу ж серйознішають і починають танцювати, підкоряючись вказівкам суворої вчительки.

Строкати дитячі костюми, опатна публіка на трибунах, безліч квітів, тиністі каштани по той бік сцени — усе це так колоритно, так гарно...

Та ось закінчується балет. Алеї швидко поливають водою, й починається битва квітів. Екіпажі, білий слон, карусель, візки торговців, карети — усе в нарцисах. З'являються автомобілі з нарядними дамами. Публіка осипає їх квітами й цілим градом конфетті... Жарти, сміх, дотепи. Баталія стає дедалі жвавішою. Нарциси летять з балконів, з вікон, чіпляються за одяг, заплутуються в волоссі. Веселощі захоплюють навіть найфлегматичніших глядачів — німців з Оберланда. А тим часом торгі і квітами така жвава, що їх не вистачає. Тому нарциси везуть і везуть на місце свята.

Так триває до шостої вечора. А о цій порі все миттю припиняється. Вокзали й причал переповнені народом, усі поспішають додому: хто в Лозанну, хто в Женеву, хто в Берн, а хто і в гори. Завтра будень, більшості на роботу...

У Німеччині, в Марке, пахучий (білий) нарцис називають «білою жінкою» і стверджують, що він, мов вампір, ссе людську кров. А за тоненький червоний поясок навколо квітки його називають «голову з пліч!»

Та в значно рожевішому світлі він постає в східній Пруссії, де його вважають символом весни й щасливого шлюбу. Дівчина, виходячи заміж, везе нарцис із батьківського дому до своєї нової оселі, дбайливо доглядаючи квітку, аби вона якнайкраще росла, оскільки, за повір'ям, од її краси залежить і щасливе сімейне життя.

Нарцис вважають також талісманом проти кривавого поносу, а тому влітку дітям наказують носити в кишені його цибулину. Розчавлені листки застосовують як засіб, що заживляє рани і навіть зв'язує порвані жили.

Тепер серед усіх народів найбільш захоплюються нарцисами англійці. Вони заснували спеціальне товариство, яке присвятило свою діяльність виведенню різновидів цієї квітки й витрачає на це великі гроші.

Одержати гарний різновид нарциса, як відомо, річ не проста, а, головне, вимагає багато часу, оскільки кінцевого результату треба чекати кілька років.

Зазвичай, для одержання нового різновиду беруть дві цибулини сортів, забарвлення яких найбільш відповідає поставленій меті, і штучно запилюють вирощені квіти. Потім, щоб уникнути небажаних

випадковостей, їх закривають прозорими ковпачками — до визрівання насіння. А вже з нього, висіявши в землю, одержують дрібні насінні рослини. Та до цвітіння ще далеко. За два роки в кожній з них розів'ється маленька цибулинка. Тоді лиш їх потрібно пересадити на грядку й чекати три-чотири роки.

От скільки праці й часу витрачається на одержання нового сорту! Але й тут не завжди можна розраховувати на успіх, бо невдалих заплень трапляється дуже багато. Тоді доводиться робити десятки, а то й сотні нових проб.

Так, кілька років тому всі зусилля любителів були спрямовані на виведення нового — білого — різновиду нарциса, але завдання виявилось надзвичайно складним, оскільки характерна червоно-жовта кайма все не хотіла зникати. Тоді за досліди взялися кілька садівників і, нарешті, відомій фірмі братів Барр вдалося виростити цей рідкісний сорт.

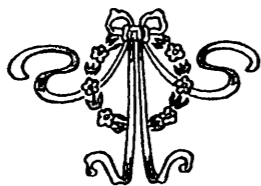
Квітку назвали Петер Бар, на честь одного із засновників фірми. Хоча вона була і не чисто-білого кольору, проте викликала загальне захоплення й подив спеціалістів своїм червонувато-білим відтінком.

Кожну цибулину новинки продавали по 500, а то й більше карбованців.

Така ж історія і з трубчастим нарцисом з оранжево-червоною чашечкою. Скільки довелося докласти зусиль, щоб одержати цей чарівний різновид! Тепер, звісно, він набув поширення й коштує недорого, а свого часу його з'ява викликала сенсацію.

Одне слово, в Англії з нарцисами відбувається те саме, що двісті років тому з тюльпанами й гіацинтами в Голландії. Особливо шаленіють колекціонери, котрі заради будь-якої новинки, найменшої неподібності до вже відомого сорту, платять великі гроші.

Залишається сказати, що нарцис був улюбленою квіткою славетного письменника Тургенева. Як доказ — нотатки, що залишились по його смерті в альбомі. Тут він мав звичай, заради жарту, робити записи про речі, які йому подобались. І ось в одній з них, за 1867 рік, на запитання: «Які квіти йому найбільше подобаються?» — він відповів: «Нарцис». Своєрідний цей альбом зберігався у Поліни Віардо.

Символ палкого кохання,
захоплення китайців —
півонія

За красою своєї великої яскраво забарвленої квітки, витонченим різьбленим листям півонія — одна з найдивовижніших наших садових рослин.

У минулому, коли в багатих поміщицьких маєтках на опорядженні квітників звертали особливу увагу, півонія, зимуючи в ґрунті впродовж багатьох років, ставала немовби туземною рослиною, сягала значного розміру, щорічно даруючи численні розкішні квіти.

Тепер у повній красі та силі півонія зустрічається досить рідко. Хіба що в ботанічних та придворних садах, парках і на грядках любителів трапляються окремі варті захоплення рослини.

Під час цвітіння (середина червня — початок липня) засаджена яскраво-малиновими, ніжно рожевими, білими й палевими півоніями галявина являє собою воістину вражаюче видовище.

Наукову назву «раеопіа», за деякими свідченнями, квітка одержала від фракійської місцевості Пеонії, де один з її різновидів ріс у давнину в дикому стані. Проте, як стверджує Пліній, ця назва пов'язана з ім'ям учня давньогрецького лікаря Ескулапа — Пеона, котрий за допомогою цієї рослини здійснив дивовижні зцілення й вилікував нею навіть бога підземного царства Плутона від рани, нанесеної Геркулесом. «Але добути цю рослину, — розповідає Пліній, — було нелегко. Півонію пильно оберігав строкатий дятел, викльовував очі кожному, хто намагався її зірвати». А тому по неї ходили тільки вночі, коли дятел спав.

Грецький переказ додає, що Пеон одержав цю рослину, яка так чудесно зцілила Плутона, на горі Олімп з рук матері Аполлона. Те

зцілення нібито викликало величезні заздрощі в Ескулапа, і він наказав таємно умертвити свого учня Пеона, але вдячний Плутон не дав йому загинути, перетворивши на однойменну квітку.

Крім того, за зцілення Пеоном богів під час Троянської війни всіх майстерних лікарів згодом почали називати Пеоніями (Раеоніі), а всі, особливо цілющі, трави — травами пеоній — *Raeoniae herbae*.

Взагалі, у давнину ця рослина славилась своїми чудодійними властивостями, її вважали одним із див творіння. Стверджували також, що злі духи щезають з тих місць, де росте півонія, і що навіть невеликих її шматочків на нитці, пов'язаній довкола шиї, досить, щоб захиститися від будь-яких зазіхань диявола.

Та ніде на світі ця чарівна квітка не користувалася й не користується такою повагою і любов'ю, як у Піднебесній імперії.

Тут півонію культивують вже понад 1500 років, і вона — така ж улюблена народна квітка, як, скажімо, хризантема для японців і троянда для європейців. Тут нею захоплюються багатий і бідний, знатний мандарин і простий селянин. Галантний китаєць, бажаючи принести задоволення дівчині, дарує їй півонію. Так само чинить і претендент у наречені, і якщо дівчина приймає квітку, то це означає її згоду.

Але, крім того, і сама культивация, розведення півонії вважається в Китаї заняттям благочестивим, богоугодним, а тому звичайна річ — цілі сади цих квітів найрізноманітнішого забарвлення й відтінків.

З тих же причин про походження квітки виникло чимало місцевих поетичних переказів та легенд. Одна з них повторюється найчастіше:

«Жив-був колись пристрасний любитель півоній, старий Хо-Чі. Які квіти він вирощував! Були у нього білі, мов лебеді, оранжеві, мов захід сонця, півонії. А також — темно- й світло-рожеві, яскраво- і темно-малинові, з гладенькими пелюстками й закрученими, пахучі та без запаху... Милувався він ними з ранку й до вечора і з вечора до ранку. Коли зацвітали півонії, то сад його ставав таким прекрасним, що садівникові міг би позаздрити сам імператор.

Та ось одного разу проходив мимо Чанг-Ей, син знатного мандарина, зі своїми приятелями — великий грубіян і гультай. Побачивши півонії, він накинувся на них з палицею, заходився їх збивати й топтати ногами. Старий Хо-Чі благав, плачучи, залишити його квіти у спокої, але брутальний гультайка не слухав. Тоді, втративши терпець, старий зібрав усі свої сили, боляче побив його й вигнав зі свого саду.

Та поновити знівечене було вже надто важко: залишилось тільки очікувати, може, час зарадить біді. І старий сидів, плакав гіркими сльозами.

Аж раптом, де не візьмись, з'явилася юна прекрасна дівчина. Підійшла до нього й запитала: «Чому так гірко плачеш? Не плач — мої предки нагородили мене здатністю оживляти все померле; принеси лиш трохи води».

Зраділий старий кинувся був по воду, але чомусь засумнівався й

озирнувся. І, о диво! Дівчина щезла, а квіти його ожили й стали ще прекрасніші: прості перетворилися на махрові, однотонні — на різнобарвні. На одному кущі вирости різноманітні сорти, барви їхні яскраво сяяли.

Чутки про таке диво швидко поширилися по всій країні, до старого плавом почав пливти народ, аби помилуватися чудесно воскреслими квітами. Але побитий Чанг-Ей не вбачив образи й вирішив помститися. Він звів наклеп на Хо-Чі, що той чаклун. Старого схопили, кинули до в'язниці, засудили до страти й призначили її день.

Тим часом Чанг-Ей, напившись, знову вирушив зі своїми приятелями до саду старого й злову заходився ламати й топтати чудесні квіти. Але раптом знявся великий вітер. У його поривах усі півонії піднялися й перетворилися на юних прекрасних дівчат, зодягнених піднялися й перетворилися на юних прекрасних дівчат, зодягнених у такі ж осяйні сукні, як і пелюстки найкращих квітів. Одна з дівчат, звертаючись до подруг, мовила: «Ми — сестри квітів. Вороги дбайливого доглядальника півоній Хо-Чі — наші вороги. Зберімося на силі, вступаймо з ними у боротьбу!»

І ось широкі кави їхнього вбрання заметлялися, сукні захвилювалися, й здійнявся страшений ураган. Небо стало чорне, мов чорнило, яскравий сонячний день перетворився на глибоку ніч. Підхоплені вітром, приятелі Чанг-Ея билися об стовбури дерев, їх колали шипи й колючки, нещадно шмагало гілля, так що вони ледь живі лишилися. А самого Чанг-Ея вітер підняв високо в небо, кинув об землю, й на цьому кінець.

Дізнавшись, що сталося, верховний суддя налякався і одразу ж скасував вирок суду про страту, випустив старого й віддав суворий наказ, аби ніхто ніколи не смів навіть торкнутися квіти, благословляючи

Отже, Хо-Чі і далі мирно жив, доглядаючи квіти, благословляючи спогад про чудесну богиню, яка врятувала і його, і квіти від наглої смерті. Волосся старого із сивого стало знову чорним, зморшки розрівнялись, обличчя помолоділо. У всьому відчувався вплив чудесної благодійниці...

І одного разу, коли він милувався щойно розквітлою чудесною півонією, раптом повівся ніжний вітерець, по саду розлились тонкі паюхощі й пролунали дивовижні, нечувані ним ніколи звуки божественної мелодії... Хо-Чі підняв очі і побачив свою молоду богиню, яка в супроводі непорочних білих лелек і лазурової барви фенікса опускалася до нього на рожевій хмарці.

«Хо-Чі, — сказала вона йому, — ти сягнув повної досконалості. Творець Всесвіту, маючи намір нагородити твою безмежну любов до квітів, кличе тебе в Свої сади небесні. Рушай зі мною!..»

Хо-Чі став на хмарину й повільно піднявся на небо. А за ним піднялись — хижа, дерева його саду, півонії — все, що він любив. Із хмари пролунав голос:

«Хто любить квіти і оберігає їх — примножує своє щастя й матиме блаженство. А той, хто поводить з ними погано, знищує їх — буде нещасним і зазнає покари!»

Потім хмара заховалася за інші, а в повітрі війнув легенький зефір.

І з того часу, — підсумовує легенда, — селище, в якому жив Хо-Чи, перетворилось на селище праведника, котрий живим піднявся на небо, а місце, де був його сад, стало садом «ста кольорів».

Не менш поетична історія побутує в Китаї і про «дух півонії». «Жив колись в одному з глибинних міст Піднебесної імперії молодий учений, котрий посвятив своє життя вивченню культури півоній.

Живучи самотою, лише серед книг та квітів, він дуже зрадів, коли одного разу на порозі його оселі без будь-яких запрошень з'явилася гарна дівчина й попросила дати їй яку-небудь роботу.

Радо погодившись, згодом він ще більше зрадів, коли дівчина виявилася не тільки прекрасною помічницею в догляді за півоніями, але й доброю приятелькою.

Вона була прекрасно вихована, знала придворний етикет, мала науковий рівень знань, писала поезії, займалась живописом...

Незабаром молодого вченого зачарували і грація, і краса дівчини, і її знання. Вона стала для нього необхідною і близькою.

Усе йшло гаразд. Молоді люди подобалися одне одному. Вона слухала його у всьому, виконувала найменші бажання, а він милувався нею і, ясна річ, невдовзі закохався.

Та раптом сталося непередбачене. Бажаючи одружитися з дівчиною, учений запросив до своєї господи жерця і ще до зустрічі з ним повідомив свою помічницю про свій намір.

Але ця звістка, замість порадувати, справила на неї гнітюче враження, і дівчина несподівано щезла.

Марно він кликав її, вона не відгукувалась.

Тоді, схвилований, засмучений, він кинувся на пошуки. І ось у темній галереї будинку вчений помітив її, але вона ковзнула, мов тінь, повз нього.

Нарешті він догнав дівчину, проте, коли хотів утримати, вона враз змаліла, сплющилась коло стіни і щезла в ній. Стала схожою на якийсь малюнок на поверхні, і лише губи її все ще ворушилися.

— Я вам не відповідала, — прошепотіла тінь, — коли ви кликали мене, тому що я не людська істота, я дух півонії. Ваша любов зігрівала мене, підтримувала людську подобу, і це було радістю — служити вам. А тепер, коли прийде жрець, він осудить вашу любов до мене, тому я не можу більше існувати в людській подобі. Я мушу повернутись у квіти. Прощайте, я вдячна вам за прихильність до мене і коротке щастя.

Учений стояв, приголомшений.

Хоч як переконував, хоч як благав її, після тих слів зображення дивовижної дівчини все глибше й глибше западало в стіну, барви малюнка ставали все блідшими, поки й зовсім зникли...

Відтоді вченому став світ немилий. Він полишив свої книги й науку, і тільки спогад про дорогу істоту, коли споглядав квіти, грів йому

душу, а також думка про те, що, можливо, вона тепер в одній із цих прекрасних півоній.

Милуючись їхньою красою, він милувався нею, вдихаючи їхні чудесні пахощі, відчував її присутність...»

Не меншою повагою користується півонія у вірменів, вони вважають, що ця квітка зцілює біснுவатих, виганяє бісів.

Така думка склалася в них на підставі переказу, що, нібито, Мойсеєва теща, одержима бісами, рушила на гору, і там Господь показав їй півонію як засіб для зцілення.

Саме тому, за твердженням французького фольклориста Роллана, і викопують півонію з особливими урочистостями. По квітку вирушає священик з хрестом та святим Євангелієм і, звертаючись до неї, каже спочатку: «Вітаю тебе, траво». Потім читає над нею п'ять псалмів і додає: «Благословен Бог, що дарував заради праведного Мойсея цій рослині цілющу силу проти всіх хвороб. Молимо тебе, Господи, дай і нашій рослині таку саму владу над бісами та хворобами».

Такою ж славою користувалася півонія в Європі за середньовіччя. Тоді її приносили до серця, лікуючи ядуху та подагру. У Швейцарії, в кантоні Аар, дітям при судамах одягали вінок із сімдесяти семи пелюсток півонії, а коли різалися зуби, — з плодів виготовляли намисто й чіпляли дитині на шию. Ті плоди вважаються горіхами відьми. Півонію викопували з землі в березні, обов'язково — в сутінки, тоді лікувальні властивості мали найбільшу силу.

В Португалії і Данії квітку застосовували як засіб проти падучої хвороби, котру, як відомо, простолод вважає різновидом біснування.

Для цього з плодів півонії роблять намисто і примушують хворого носити його на шиї протягом сорока днів. Для більшої ефективності щоденно один плід перетирають на порошок і дають випити з водою. У деяких місцевостях Франції таке намисто називається чотками святої Гертруди, і вважається лише тоді цілющим, коли змочене святою водою, нанизане на червону нитку голкою, яка ще не була у вжитку.

Мовою квітів у східних народів півонія означає «сором'язливість», звідси, очевидно, і вислів: «вона спалахнула, мов півонія», — про дівчину, яка почервоніла. Але з іншого боку, ця квітка — символ незграбності, нерозумних гордощів, про що Мантегацца розповідає ось яку казку:

«Одного разу богиня Флора одержала від батька богів Юпітера дуже делікатне, але надзвичайно важливе доручення: вирушити на планету Венера й приборкати заколот серед квітів, що спалахнув там. Але, вирушаючи в таку далеку і тривалу подорож, вона не могла залишити земні квіти без управителя. А тому, зійшовши з неба, скликала усі квіти й запропонувала обрати зі свого середовища старшу над усіма. На обговорення Флора дала сорок вісім годин, після чого наказала зібратися знову й вирішити вибір голосуванням.

Квіти погодилися, розбрелися по лісах, горах та долинах, роздумуючи, кого ж обрати.

Минуло два дні, і, як домовлялися, з усіх кінців землі — з глибоких долин та дрімучих лісів, з гір, річок, озер та морів до Флори потягнулися її діти у найкращому, найкolorитнішому своєму вбранні. Вона вже очікувала їх, сидючи на порослому оксамитовим мохом зелененому пні. Вперше вона бачила своїх чарівних підданих у повному зборі.

Проте Флора помилялась, не вистачало поки що троянди — тієї самої троянди, котру з повним правом і належало обрати старшою над усіма квітами, заступницею богині.

Усі мовчали й терпляче очікували; тільки нерозумна півонія, впевнена у своїх перевагах, марила вже про те, що, оскільки нема троянди, то правителькою над квітами неодмінно оберуть її.

Але з'явилась, нарешті, чудесна, дивовижна, незрівнянна троянда, і всі квіти мимоволі притихли, вражені величчю і красою. Одначе півонія дивилася на неї з викликом і зневагою. Її червоні, немов кров'ю налиті пелюстки, здавалось, розбухли від надмірної самовпевненості, так хотілося їй перевершити троянду.

Таке нахабство вразило всіх. Квіти здивовано презиралися між собою, а Флора в'їдливо посміхалася.

Нарешті, настав час виборів. Усі квіти віддали перевагу троянді. Тільки півонія була проти. Лиш вона, присоромлена, галасувала: «Не згодна! Не згодна!»

Тоді Флора, знявши з себе вінець цариці, увінчала ним голову троянди, а потім, звертаючись до півонії, презирливо сказала: «Горда, дурна квітко! Залишайся ж на покару за свою пиху і пустопорожність назавжди такою товстою і надutoю, як сьогодні. І нехай жоден метелик ніколи тебе не поцілує, жодна бджілка не візьме з тебе меду й жодна дівчина не пришпилить твоєї квітки до своїх грудей!»

Як сказала богиня, так і сталося: півонія залишилась товстою і незграбною, перетворившись на емблему чванства й порожнечі...

Вирощувана в наших садах півонія у дикому стані трапляється в Швейцарських Альпах, в Італії та Португалії. Крім того, на півдні, наприклад, в Криму, росте по садах дуже красивий білий сибірський різновид, котрий пахне, немов нарцис. Біла півонія — у великій повазі серед монголів і даурів. Її коріння варять у супі, а підсмажене насіння додають до чаю. Російські сибіряки називають його «білий Маріїн корінь», а монголи — «дохіна».

Цей сорт в Європу завезений пізно — в 1788 році. Пахучі квіти білої півонії бояться води, тому, якщо її не захищати від дощів, вони швидко загнивають.

Щодо китайських сортів, вони відомі ще і як деревоподібні, оскільки їхні стебла дерев'яніють з часом. Про їхнє походження китайські хроністи розходяться в думках. Одні стверджують, що ці півонії культивували із звичайних, трав'янистих, інші — що вони походять із північного Китаю, а вже звідти поширились по всій Піднебесній імперії.

Розмножується така півонія насінням, дає численні різновиди, гарно пахне й високо поціновується.

На жаль, у нас більшість із тих сортів не приживаються, вони надзвичайно ніжні, й вирощувати їх у відкритому ґрунті дуже важко. Коли деякі з них привезли в Париж, відомий французький садівник Нуазетт платив за кожен таку рослину понад півтори тисячі франків, проте успіху не мав.

**Квітка незворушності,
улюблениця Маргарити Готьє —
камелія**

Чудесна формою й красою своїх, немовби з воску виліплених, пелюсток, гладенького темно-зеленого товстого листа, камелія все ж має вигляд штучно виготовленої, мертвої рослини.

Вона приваблює й відштовхує водночас.

Її вважають красивою бездушною квіткою — виразником холодних і черствих почуттів, символом прекрасних, але безсердечних жінок, котрі, не кохаючи, знаджують і гублять юнаків.

Однак символ цей аж ніяк не впливає із самої назви квітки, така слава утвердилась за нею після того, як побачив світ відомий роман О. Дюма-сина «Дама з камеліями».

Хто не читав у молоді роки цього чарівного твору, не захоплювався головною героїнею — Маргаритою Готьє, її самопожертвою, коли, глибоко люблячи, вона вирішує розлучитися з коханим юнаком заради його майбутнього, поступаючись благами старого батька.

Важка хвороба героїні, пристрасне бажання хоч один раз перед смертю поглянути на коханого справляють на читача різке враження. Тим більше, що в основу оповіді, як стало відомо, покладено реальні події, в яких наша квітка відігравала не останню роль.

Справжнє ім'я Маргарити Готьє — Марі Дюплессі. То була справжня красуня, котрою захоплювався весь Париж, і навіть люди, не знайомі з нею особисто, пізнавали її за букетом чудесних камелій, без якого вона ніколи не з'являлася в дні театральних прем'єр.

Причому її камелії не завжди були однакового кольору. Двадцять п'ять днів на місяць вона носила білі квіти і п'ять днів — червоні. Чо-

му так — ніхто не знав, що таємницю Марі Дюплессі забрала з собою в могилу...

Окрім камелій, Марі Дюплессі ніяких інших квітів не любила. Ними завжди були прикрашені всі її кімнати, особливо будуар.

Така постійна пристрасть дала підставу постачальниці квітів мадам Баржі назвати Дюплессі «La dame aux camélias» (дамою з камеліями). Згодом так називав її увесь світський Париж, а потім назва перейшла і до всіх багатих красивих парижанок, котрі спокушали юнаків.

Ці квіти не полишили Марі Дюплессі і після її смерті.

Коли вона померла, всю домовину вкрили камеліями. Своєрідність видовища так подіяла на парижан, особливо жінок, що протягом цілого року вони ще їздили на Монмартрське кладовище й прикрашали букетиками, вінками, цілими рослинами камелії могилу знаменитої красуні. А один з її друзів, що не зміг бути на похоронах, написав на честь померлої поезію й поклав на надгробок в обрамленні дивовижних червоних камелій.

Коли ж захоплення публіки новою модою почало потроху вщухати, Арман Дюгаль, той самий юнак, безнадійне кохання до якого Марі Дюплессі пережила, одужавши від потрясіння, викликаного передсмертним листом красуні, теж приніс їй ці квіти.

Проте ще тривалий час клопотом місцевого садівника, котрий мав суворе розпорядження і влітку, і взимку міняти зів'ялі квіти на свіжі, могила Дюплессі являла собою килим з камелій, з-під яких виднілась лиш невеличка мармурова плита з її ім'ям.

Серед постійних відвідувачів поховання, як стверджують, був і Олександр Дюма-син. А написаний ним зворушливий роман справив таке сильне враження на італійського композитора Верді, що він створив на основі його сюжету відому оперу «Травіата», вона й досі — одна з улюблених в усіх країнах.

Про виникнення камелії ми знаходимо у Мантегацца серед його казок про квіти своєрідне фантастичне оповідання.

«Одного разу бог кохання Амур, збудившись любов'ю богинь Олімпу та всіх земних жінок, звернувся до своєї матері Венери з проханням знайти йому істоту, якою міг би захопитися.

Венера спочатку здивувалась: як це так, що серед безлічі чарівних смертних на землі він не може відшукати собі варту свого кохання? Але, подумавши, сказала:

— Ну гаразд, якщо на землі немає жінки, котра могла б тобі сподобатись, тоді спробуй, полети в який-небудь інший світ, на іншу планету.

Ця пропозиція дуже сподобалась Амуру, і він, не довго думаючи, так і зробив.

Планета, куди він прилетів, називалась Сатурном. Тільки-но Амур опустився на неї, одразу ж почув цілий хор ангельських голосів. Ті звуки лунали з чарівного прозорого синього, немов сапфір, озера, оточеного високими, примхливо вирізьбленими крижаними горами. А його береги були встелені блискучим, мов срібло, свіжим снігом.

Ні яскравих квітів, ні зеленого листя — усе біле, мов сніг. І навіть рослини, схожі на пальми й папороть, що росли на березі, теж немов із криги, переливалися усіма кольорами веселки, сяяли мільйонами холодних діамантів.

Чудесні звуки линули з грудей безлічі чудесних жінок. Вони сиділи серед крижаних скель, і жодна не була схожа на земну. Тіло їхнє біло, мов пухнастий сніг, довге сріблясте волосся спало на плечі, а світло-голубі очі нестерпно сяяли.

Амура вразила їхня краса. Ще ніколи нічого подібного він не бачив. До того ж, ці своєрідні істоти не помічали страшного холоду довкола них.

Ці дивні створіння співали:

— Хвала Тобі, Господи, велика хвала за те, що Ти дав нам тіло із криги. Лід приборкує будь-які бажання, заспокоює пристрасті й гасить будь-яке полум'я.

Велика хвала снігу, братові криги. Осанна інею, сину його, осанна творцеві криги, котрий робить душу прозорою й запобігає гниттю. Осанна ворогові смерті!

Проспівавши ці рядки, жінки опустили крижані арфи й звернули свої погляди до Амура, котрий і їм видався найпрекраснішим з усіх досі бачених юнаків. Проте його чудесна краса на них не діяла. Вони милувалися ним, але не захоплювались. Марно Амур, ухопивши сагайдак із чарівними стрілами, пускав їх одну за одною в цих чарівних жінок. Він потратив усі стріли, але жодна не вразила серця котроїсь: усі залишились холодними до нього, мов крига.

Тоді у відчаї він знову кинувся до своєї матері Венери, вигукуючи:

— Мамо, мамо, куди ж ти послала мене? Там все із криги: і квіти, і дерева, і навіть душі жінок. Вони не в змозі не те, що любити, а навіть захоплюватись. Така байдужість заслуговує покари!..

І в гніві від свого безсилля він заплакав.

А Венера, й собі обурена такою не властивою жінкам бездушністю, відповіла:

— Правда твоя, мій сину, заспокойся і не сумуй, ці байдужі істоти не варті бути жінками, нехай же віднині вони зійдуть на землю й перетворяться на квіти!»

І ось саме ці чарівні, але бездушні створіння стали камеліями. Білі, рожеві, яскраво-червоні — прекрасні — вони позбавлені запаху та ніжності...

Камелія — квітка японська і називається тут «абу-цуба», а в Китаї — «сон-цфа» — «гірський чай». Батьківщина її — острови Кіу-сіу, Сікоко та деякі провінції острова Ніпон, де вона росте у вигляді великого куща або деревця навіть при низькій температурі в горах на висоті понад 800 футів над рівнем моря і сягає 10 — 20 футів.

Покриті чудесним вічнозеленим листям гілки камелії використовують в Японії за народним звичаєм упродовж року для прикрашання могил. Коли ж настає пора цвітіння, то в японських храмах влаштовують свято ліхтариків.

Тоді всі могили покриваються квітучими гілками камелії й протя-

гом ночі освітлюються маленькими ліхтарями. Свято триває кілька днів, у міста привозять із сільських місцевостей розквітлі дерева камелій, як у нас на Різдва ялинки, і продають на ринках. Це стає значним джерелом селянських прибутків.

Подібне відбувається в окремих містах півдня Німеччини, особливо на Рейні, тут у день пам'яті померлих (2 листопада) могили на кладовищах з настанням ночі теж освітлюють свічками й прикрашають квітами. Цікаво, як цей давній східний звичай, мета якого що тут, що там — однакова, перейшов у Європу?

Дерева й кущі камелії садять у Японії в гаях довкола храмів, у садах багатих людей, і коли настає пора цвітіння, видовище тисяч, немов із воску вилеплених яскраво-червоних, чисто-білих, рожевих, строкатих квітів — неможливо описати. Особливо ж своєрідні деревця, на яких щеплено різні сорти, в чому японці — великі майстри. Ці камелії розквітають пізніше, але цвітуть значно довше.

Камелія — улюблена квітка не лише в Японії, а й у Китаї. А тому між цими двома країнами відбувається постійний обмін і торгівля новими сортами, її вирощуванням захоплюються не тільки спеціалісти-садівники, а й різноманітний люд.

Поширення розвитку сортів камелії в цих країнах сприяє також мода (як і всюди) на забарвлення і форму квітів: то всі захоплюються яскраво-червоними, то великими білими, то дрібнішими і тому подібне.

Проте камелія культивується тут не лише заради квітів, але й заради супутних продуктів. З її насіння добувають олію, котра, в суміші з оліями лавра й герані, входить до найтонших японських помад. Відваром листя, якому притаманний чудесний запах, миють голову — це надає волоссю чудового блиску й шовковистості, що, переважно, характерно для японок. Із коріння камелії виготовляють ліки від кризового поносу. А саме дерево придатне для різьблення дрібних статуєток, інших предметів народного промислу — в чому великі майстри і китайці, і японці. Нарешті, старі дерева використовують на паливо, наприклад, у південних провінціях Японії, зокрема, в Нагасакі.

До Європи камелію в 1738 році завіз монах-єзуїт Йосип Камель, будучи на той час місіонером на Філіппінських островах. Від його імені й походить назва рослини.

Привезені ним два перших екземпляри камелії купив лорд Петре. Він віддав дорогоцінні рослини у свою теплицю в Сорнден-Холл, проте його садівник, не знаючи умов, в яких вони могли б рости, помістив їх у надто тепле приміщення, й ті загинули. Вражений невдачею, садівник Джон Гордон вирішив, однак, хоч би там що, а роздобути цю квітку й спробувати для неї інші умови. Його бажання здійснилося в 1740 році. Цього разу камелію посадили в холодну оранжерею — наслідок був блискучий. Рослина не лише добре прижилась, а й зацвіла. То була чайна камелія, пахучі квіти якої змішують з чаєм для підсилення аромату.

За іншою версією, привезені Камелем кущі камелії подарували дружині іспанського короля Фердинанда V, й та була в захопленні

від них. Вона одразу ж передала їх досвідченому садівникові свого замиського палацу Буен-Ретіро й звеліла докласти всіх зусиль, щоб зберегти і виростити ці квіти.

І незабаром справді сади Буен-Ретіро заповнились кущами камелії, що являла собою в пору цвітіння дивовижну картину.

Король і королева ревно оберігали свою реліквію, суворо забороняючи вивозити її за межі парку. Так само чинили і їхні наступники, й чарівна квітка, понад шістдесят років перебуваючи у двірцевих садах Іспанії, для сусідніх країн залишалась невідомою.

Лиш наприкінці XVII століття Європа належно поцінувала екзотичну рослину. Це сталося після того, як австрійська імператриця Марія-Тереза уперше побачила білу, мов срібло, декоративну камелію. Квітка невимовно сподобалась. Її негайно передали в оранжереї, де вона швидко розрослась.

Далі — бельгєць Ван-Кассель, засновник Королівського товариства землеробства в Генті, незвіданими шляхами діставши рослину, довго приховував і оберігав свій скарб у величезній, занадто жаркій теплиці — тут вона й пропала.

Щасливішим експериментатором став інший бельгійський садівник — Ван-Вестен. Придбавши срібну камелію, він дочекався її цвітіння.

Минуло небагато часу, і квіти японської камелії захопили багатьох садівників, кожен намагався стати володарем дивовижної рослини, внаслідок чого за один живець якого-небудь сорту люди платили великі гроші. Серед таких любителів особливо виділявся багатий булочник із Гента — Мортъє.

Він скупив усі рослини, які тільки міг. Ретельно вивчаючи й застосовуючи найкращі методи щеплення, Мортъє одержав кілька надзвичайно красивих гібридів камелії, серед яких особливо виділявся рожевий варіант із назвою «Maiden blush» — «Дівоча кров».

З цього часу Гент перетворився на постачальника камелії для усїєї Європи, й залишався ним упродовж п'ятдесяти років.

Загальне захоплення чарівною квіткою не поминуло уваги й літераторів. Так, бельгійський поет Норберт Корнеліссен написав у 1820 році казку, що мала грайливу назву «De fatis Cameliae japonicae lusus poeticus» («Про долю Камелії в Європі — поетичний жарт»).

Дія відбувається на Олімпі, де боги, звісно, відзначалися не меншою вразливістю у своїх захопленнях, аніж прості смертні. Якось Амур, пустуючи, вдався до пересудів про свою матір Венеру, і та, у великому гніві, наказала Граціям, нянькам бога кохання, покарати його різкими з троянди. Нехай, сказала вона, у нього надовше залишиться спогад про його недоречну балакучість.

Дізнавшись про небезпеку, Амур стрімголов кинувся до богині Флори, благаючи якщо не зовсім позбавити ганебної покари, то хоч зробити так, аби вона не була такою кривавою. Тоді Флора прикликала Зефіра (легкий вітерець) й розпорядилась чимскоріш летіти в Японію й принести звіди японську троянду.

— Ти впізнаєш її одразу, — мовила Флора. — Вона вкрита блиску-

чим смарагдовим листям, квіти схожі на дику троянду й гарно пахнуть; але рослина має ту особливість, що позбавлена колючок, і той, хто зриває її, не наражається на небезпеку поколоти собі руки. Боги назвали квітку «Anacanthis» (позбавлена колючок), а люди — «сасанква» (Sasangua).

Не довго думаючи, Зефір рушив у дорогу й через кілька годин приніс ту рослину. Вона вся була всипана квітами. Коли Флора передала її Граціям як різку для Амура, ті лиш усміхнулись. Та діяти нічого — треба карати пустуна, і вони покарали його так ніжно, що не залишили на тілі найменшої подряпини.

Дізнавшись про це, Венера дуже розгнівалась, тепер уже — на троянду без колючок, позбавила квітку чудесного запаху й визначила: рости їй лише в Японії.

Ось тому ця троянда залишилась невідомою на землі Олімпу і для усїєї старої Європи, аж поки її не визволив з полону єзуїт Камель.

У Франції камелія з'явилась в 1780 році, тривалий час її вважали чайною рослиною. А перші розквітлі зразки побачили тут лише в 1800 році.

Їх одержала дружина Наполеона I імператриця Жозефіна від голландського негоціанта Вг'ерда — великого поціновувача квітів. Він привіз два кущики як подарунок, висловлюючи вдячність за сприяння голландській торгівлі. Один із них мав червоні квіти, а другий — білі.

Наступного року той же Ван-Герд надіслав імператриці до її улюбленого ботанічного саду замку Мальмезон цілу партію екзотичної рослини. Камелія там чудово прижилась і щороку прекрасно цвіла.

Згодом у садівника Куртона в Парижі вона так дивовижно розквітла, що сюди, здавалося, прийшло все місто, аби поглянути на цю розкіш. То були, в основному, великі, двадцять п'ять футів висотою, дерева, а найбільші з них подарувала йому імператриця Жозефіна.

Проте, роздаючи квітуче дерево усім, хто цікавився ним, найкращі зразки вона залишала у своєму саду. І коли після смерті Жозефіни все майно замку Мальмезон, згідно з її заповітом, реалізували на користь бідних, то лише за камелію одержали 20 000 франків.

Великою прихильницею квітки була також знаменита співачка Аделіна Патті. Спочатку вона віддавала перевагу червоній троянді, але після приголомшуючого успіху в «Травіаті» визнавала як єдину прикрасу і своєї зачіски, і одягу, і свого розкішного помешкання лише червону камелію.

Із Франції квітка перекочувала до Німеччини. Протягом тривалого часу була тут доволі рідкісною, що засвідчує, наприклад, хоча б ціна букета, подарованого принцем Генріхом Прусським дружині на день річниці шлюбу. За кожен його квіточку, вирощену в теплицях маркграфа Баденського, заплатили по два червінці, як на той час — чималі гроші.

У першій половині XIX століття камелія з'явилася в Росії, спочатку в Петербурзі. В тепличних садах графині Нессельроде збирався часом увесь аристократичний світ столиці, аби подивитися на її цвітіння.

Взагалі, і тут вона користувалась великою популярністю як модна квітка, особливо серед тих, хто мав значні кошти й не шкодував їх для придбання рідкісного букета.

Але найголовнішим місцем розведення камелії в Європі вважається північна Італія. Тут, у містечку Тремезин біля озера Комо, можна побачити цілий ліс цієї рослини. Її гарному розвитку сприяє місцевий червоно-рудий ґрунт.

Під відкритим небом, у сприятливому кліматі, дерева камелії в Тремезині сягають небаченого зросту і в пору щедрого цвітіння приваблюють безліч туристів.

Пік цього чарівного дійства припадає в основному на квітень, коли гаї камелії так буйно обсіпані цвітом, як у нас вишневі сади весною. Вирощують дерево не лише з допомогою живців, а й з насіння, причому насінні рослини дають безліч нових гібридів.

Крім того, італійці застосовують і вкрай своєрідний спосіб розмноження так званої японської троянди — листя рослини втикають просто в землю.

Звичайно, в інших країнах такий спосіб культивування вимагає тривалих зусиль і часу, у Тремезині — завдяки благодатному клімату — він дає прекрасні результати.

Як уже згадувалось, нові різновиди камелії можна одержати, висіваючи насіння. Але відомий також інший метод — перехресне запилення. Воно легко здійснюється, оскільки пилок цієї квітки довго зберігає свою живучість.

Хаген із Гента, ставлячи дослід, тримав пилок загорнутим у папірець шістьдесят п'ять днів і одержав потім добрі наслідки від запилення. На підставі інших дослідів доведено: пилок може зберігати свою силу протягом двох років.

Забарвлення камелії, як відомо, переважно біле та яскраво-червоне. Але садівники, отримавши різноманітні між цими двома кольорами, відтінки хоч би там що, а забажали квітів жовтої й синьої барви. Щодо першої — це їм частково вдалося, камелію жовтого кольору привіз у 1860 році з Китаю англійський дослідник Форчун. Спочатку вона все не розцвітала, а коли зацвіла — виявилась махровим різновидом *Cam. sasanqua*, і таким чином поступалася за величиною японській квітці. Щодо синьої камелії, то, незважаючи на численні спроби, усе це залишилось фантазією.

Захоплення камелією зазнало таких самих метаморфоз, як свого часу пристрасть до тюльпанів у Голландії. Спритні люди не обійшли її своєю увагою, й вона стала зручною нагодою для наживи.

Відомий французький письменник і водночас пристрастний прихильник квітництва Альфонс Карр описує процес, який відбувся в Парижі з приводу надісланих з Америки двох нових різновидів камелії. Покупець заочно, покладаючись лиш на опис кольору й зобра-

ження квітки, надіслані постачальником, зобов'язався заплатити 11000 франків. Однак, коли надіслані зразки зацвіли, забарвлення квітів виявилось надто далеким від очікуваного. Паризький садівник відмовився платити величезну суму. Зав'язався судовий процес, і суд став на бік американця, й садівнику довелося задовольнити позов.

А тим часом преса так багато писала про це, публіка так зацікавилась тими квітами, що на оглядини в зимовий сад на Єлісейських полях, де їх було виставлено, збігся мало не увесь Париж.

Тоді догадливий садівник подвоїв плату за вхід, а також розпочав продаж «скандальних» квітів, і таким чином майже покрити судові витрати.

Інший подібний випадок — історія, що відбулась у 1840 році з одним із різновидів камелії, купленої Вершафельтом у Генті за тисячу франків. Вона називалась «Королева Вікторія».

Ця чудесна рослина мала величезні (два з половиною вершки в діаметрі) круглі махрові квіти темно-червоної барви з білою поперечною смужкою на кожній пелюстці, одне слово — абсолютна довершеність.

Щоб поглянути на неї, ди їхали з усіх усюд.

І ось Вершафельт, аби покрити витрати і водночас зробити задоволення любителям, придумав безпрограшну лотерею. Він випустив десять акцій по 250 франків кожна. На одну акцію призначались десять різних сортів камелії, але серед них обов'язково був паросток «Королеви Вікторії». Десять акцій негайно розкупили. Тоді він випустив ще сто, й вони теж розійшлись. Тридцять три придбав Гент, шістьдесят — інші бельгійські садівники, решта дісталась іноземцям. Отож за короткий строк власник рідкісної квітки нажив 15 000 франків. Окрім того, у нього залишався ще маточний зразок.

Однак ці жнива не могли тривати й далі: через рік ціна на різновид значно впала. Але спритний власник продав і маточну рослину за двадцять фунтів стерлінгів. Таким чином «Королева Вікторія» принесла йому 21 000 франків.

Багато завезених до Європи сортів тут так прижились, що ростуть у садах під відкритим небом десятки років. До таких унікальних дерев належить і камелія з саду замиського палацу короля Саксонії поблизу Дрездена. Її завезли з Японії ще в 1739 році, тобто близько 175 років тому.* І відтоді хіба що злегка прикрита на зиму, вона росте тут, щорічно даруючи безліч чудесних квітів. Її стовбур сягнув понад два аршини в обхваті.

* Саме із цих даних, як уже згадувалось, визначається час написання книги — 1914 рік.

**Квітка вірності,
символ «весняної королеви» —
незабудка**

«Скоро жимолость в нашім саду зацвіте,
Й незабудками знов заросте
Над холодною річкою берег».

Ніжно-голуба, мов бірюза, з яскраво-жовтою, золотою серединкою, незабудка (люби-мене) — окраса нашої весняної флори. Особливо великі та яскраві так звані болотні незабудки, що ростуть на вологих луках, по канавах. Букет незабудки чудесно-гарний, а якщо його розв'язати й розкласти в глибокій тарілці з водою, то чарівність квітів значно зросте.

У такому вигляді незабудки — довговічні, міняючи воду в тарілці, їх можна зберігати протягом тижнів.

Свою чудну наукову назву «Myosotis», що означає «мишаче вушко», ця гарна квітка одержала через своє покриті тоненькими волосками листя, котре, розгортаючись із бруньки, справді нагадує мишаче вухо.

Про виникнення незабудки існує дуже поетична давньогрецька легенда:

«Лікас та Егле були найкращою парою серед пастухів і пастушок Аркадії, а про їхнє кохання та вірність на берегах річки Алфей склались навіть прислів'я. Та ось одного разу Лікасу передають суворий батьків наказ негайно вернутися додому і прийняти спадок, що залишив йому померлий дядько.

Тоді у бідолашної Егле зароджується сумнів: чи не зрадить їй Лікас, розбагатівши і захопившись якоюсь міською красунею, про вміння яких знадзювати так багато розповідають бувалі пастухи? Чи не покине він її? Але вона не зважується відкрити йому свої побоювання й застерегти, боїться, що недовіра образить його, а тим часом серце розривається від горя...

Настала хвилина розлуки. Лікас ніжно обіймає Егле. Схвильована до глибини душі, дівчина не може стримати сліз, і кілька краплин з її чудесних, ясно-синіх очей падають під ноги в траву...

І, о диво! Кожна краплина перетворюється на таку ж синю квіточку. То були перші незабудки. Егле мовчки зриває їх одну по одній і подає коханому, але Лікасу й без слів усе зрозуміло, й він називає квітку «Не забудь мене».

Паралельно до цього один німецький переказ розповідає, що незабудка виникла із сліз нареченої, пролітої нею в час розлуки з милим. Помітивши, як ця рослинка піднялась і розквітла, вони назвали її «незабудкою» (Vergiss mein nicht) й поклялися: де тільки зустрінуть її — зривати й зберігати як пам'ять про взаємне кохання.

Про вплив цієї квітки на серця закоханих Гете пише:

«Wenn sie ein blaues Blumchen bricht
Und immer sagt: Vergiss mein nicht!
So fühl' ichs in der Ferne.
Und wenn mir fast das Herze bricht,
So ruf' ich nur: Vergiss mein nicht!
Da komm' ich wieder in's Leben».

(Коли вона зриває синю квіточку й каже: «Не забудь мене», то я відчуваю це і в далині. А якщо моє серце розривається, то лиш скажу «Не забудь мене» і тоді неначе знову оживаю).

Відомі також два варіанти однієї легенди про виникнення цієї назви. Перший:

«Коли Господь створив квіти, і всі вони на Його поклик зібралися у своєму різноманітному, строкатому одязі й запитали, які будуть у них імена, то Господь дав кожному ім'я й наказав добре запам'ятати.

Але не встиг Господь дати цю настанову, як одна з маленьких квіточок зі сльозами на очах мовила: «Господи, в такому великому зібранні я забула своє ім'я». Тоді, глянувши на неї суворо, Господь за хвилю лагідно сказав: «Не забудь мене!»

Другий варіант стверджує інше:

«Коли Господь створив світ і дав імена усім творінням, то випадково забув назвати одну маленьку квіточку, яка росла на березі струмка. Тоді обійдена квітка підійшла до трону Всевишнього й попросила і її не забути, дати ім'я. На це Господь відповів: «Тебе Я не забуду, не забудь і ти Мене. Ім'я твоє віднині «незабудка».

І ось тепер, коли двоє закоханих розлучаються, то на прощання дарують одне одному незабудку — мовчазний символ пам'яті й вірності.

Познайомимось також з австрійською легендою:

«Багато років тому наречений з нареченою пішли на берег Дунаю гуляти. Раптом юна дівчина побачила край стрімкого берега невідому їй раніше чарівну квітку й захотіла дістати її. Хлопець одразу ж нагнувся і зірвав квітку, але цієї миті нога його ковзнула, і він, зірвавшись, впав у річку. Місце виявилось глибоким, а допомоги — ніякої».

Марно нещасна дівчина водала про допомогу, а юнак боровся з течією, намагаючись утриматися на воді, — ніхто не відгукнувся. Ось голова його ще раз — востаннє — з'явилася над водою, хлопець встиг лише крикнути своїй коханій: «Не забудь мене!» — і пішов на дно. Коли ж через кілька днів знайшли його тіло, — у стиснутих судою пальцях була та ж злощасна рослина.

Юна дівчина, гірко плачучи, поховала нареченого, а на його могилі посадила квітку з берега Дунаю, яка відтоді й має назву, складену з останніх слів юнака».

Ця сумна історія стала темою відомого вірша німецького поета фон Платена.

Нарешті, ще одна старовинна німецька легенда пропонує свою версію походження романтичної назви:

«Жили-були колись в одному лісі хлопчик та дівчинка. Мешкали вони самотньо у справжній глухомані, постійно гуляли разом і згодом міцно покохали одне одного. Та юнак несподівано зібрався в дорогу, захотілося йому подивитися на світ.

Сумно проводжала дівчина друга дитинства через високий буковий ліс мимо похнюпленої фіалки, повз веселий куц глоду, аж до узлісся.

Тут вони раптом побачили темно-сині, схожі на великі сині очі, квітки. Болісно розлучаючись, юнак і дівчина зірвали по квітці й передали одне одному на згадку, запевняючи, що збережуть пам'ять про свої стосунки, і як тільки їм стринеться десь ця квітка, кожен зірве її на підтвердження того, що не забули.

Як пообіцяли, так і чинили.

Минули роки, довгі роки. Він все ще не повертався, а вона перетворилася на сиву бабусю. Знову настала весна, і ось колишня дівчина, тепер — стара бабуся рушила через високий буковий ліс, мимо похнюпленої фіалки, повз веселий куц глоду на узлісся й несподівано зустріла там якогось старого, такого ж сивого, як і сама.

Вони зрозуміли, що незнайомі. Але на узліссі росла синя квіточка. Обоє нахилилися, щоб зірвати її, їхні руки стрілися, й старі, заливаючись слізьми, впізнали одне одного, а також переконалися, що зберегли вірність, оскільки ніхто з них не забув даної обіцянки.

І з того часу маленьку синю квітку називають «незабудкою».

Ось така низка легенд і переказів про походження назви цієї чарівної квіточки. Але, скоріш за все, ім'я її — від кольору синього неба, бездонного й нескінченного. Там містичний розум віруючого завжди намагався відшукати майбутнє місцеперебування своєї безсмертної душі; оскільки не варто забувати, що в людині — вічно жива думка про безсмертя, як виконання величної обітниці, вкладеної до її серця Творцем. Обіцянки, дотримання якої він чекає й ніколи не забуває. Саме цим, здається, найкраще пояснюється й та цікава обставина, що серед усіх християнських народів у назві квітки однаковий зміст — незабудка.

Надзвичайно поетична й перська легенда про цю квітку.

Один ангел вранці сидів, плачучи, біля воріт раю, вигнаний звідати за те, що покохав доньку землі.

Уперше він побачив її на березі річки, дівчина прикрашала волосся незабудками, і з того часу не міг розлучитися з нею. І ось тепер, поки донька землі не розсадить ці квіти повсюди, його не пустять до раю.

Завдання непросте, але закохана дівчина погодилась виконати його.

Протягом багатьох років, за будь-якої погоди, вдень і вночі вона бродила по всіх куточках землі, розсаджуючи милу квітку.

Коли ж виконала свою місію, обоє постали перед райською брамою. І вона відчинилася перед ангелом й перед дівчиною також, хоч була ще живою і смертною. «Оскільки, — мовив страж райської обителі, — її кохання перевищує спрагу життя, а той, кому вона віддала душу, — ангел, то любов до небесного оберігає від тління земного. Нехай же, — додав він, — спізнає благощів Неба, найвища з яких — самовіддане кохання».

У німецьких народних повір'ях незабудка має таку ж властивість, що й деякі інші квіти: вона відкриває скарби.

Якщо випаде знайти її край дороги — дитині, лицарю чи служникові, варто лише підійти до найближчої скелі й торкнутися квіткою, і та одразу розкриється. Перед здивованим поглядом постане дивовижна печера, встелена золотом, коштовним камінням та іншими скарбами. Водночас звіти пролунає таємничий голос, що все це можна взяти, що все те — власність володаря чарівної квітки, але не можна залишати найкраще. А найкраще, звісно, чарівна незабудка.

Проте жадібна до золота людина якраз саме ним намагається натоптати кишені і, сп'яніла від несподіваного багатства, йде.

«Не забудь же найкращого», — знову застерігає щасливчика таємничий голос вже на виході з печери. І лише тепер той здогадується про свою помилку. Повертає назад, але пізно: скеля зімкнулась, а від входу до печери — й сліду нема. Тим часом неуха й непослух миттю даються знаки: замість скарбів із кишень сиплеться сміття...

Варто ще зупинитися на деяких цікавих забобонних звичаях, що були поширені серед німецького простолюдю. Наприклад, замовляння з допомогою незабудки душевної скорботи.

Якщо закоханому юнакові з якихось причин не можна одружитися з коханою, а горе настільки нестерпне, що неможливо й жити — допоможе незабудка. Достатньо лиш на день Іоанна Хрестителя, ввечері, як сонце заходить, узяти пасмо волосся коханої дівчини або якусь подаровану нею квітку (краще незабудку) і, розкопавши землю цвяхом від домовини, поховати її, приказуючи:

«Кохання, я тримаю тебе й закопую. Щезни із серця мого разом із вірністю й горем».

Захоронене таким чином кохання, як стверджує повір'я, щезає. Але часто в лісі, на тому місці, де воно поховане, виростає незабудка. То недобра ознака, і юнакове горе не минеться так просто.

Кажуть також, що ця квітка з'являється на могилах нехрещених дітей як докір батькам.

З її допомогою можна дізнатися ім'я судженого або судженої. Для цього потрібно скористатися квіткою, що випадково трапилась. Її кладуть на голе тіло під пахву, не зронивши ні слова, та йдуть додому. Ім'я людини, яку зустрінеш на шляху, підкаже, кого виглядати.

Назва квітки у середньовіччя слугувала постійним нагадуванням про Бога. Цю думку втілювало вирізьблене на дереві символічне небесне око, оточене вінком із незабудки й написом «Пам'ятай про Мене».

Взагалі, мабуть, цій темно-синій квіточці властива така приваблива сила, що сентиментальній людині годі протистояти їй. Вона — втілення суму, символ вірного подружнього кохання, а тому в старовинній пісні співається:

«Ось синя квіточка, ім'я її незабудка. Приклади квітку до серця і думай про мене. Якщо згине вона, згине й надія. Але повір, ми так кохаємо, що вона ніколи не вмере».

У багатьох місцевостях Німеччини в народних школах існує звичай вирушати весною до лісу по незабудки.

Як звично, цього дня заняття закінчуються значно раніше. Опинившись у лісі, хлопчики й дівчатка намагаються нарвати якомога більший букет, прикрасити незабудками волосся, одяг.

День минає у співах та грі, а ввечері вся школа урочисто вертається по домівках. Кожен гордо несе свій букет, ставить у воду, і протягом тривалого часу він нагадує дитині веселу весняну прогулянку.

Такі ж гуляння часто влаштовують і дорослі. У них беруть участь цілі сім'ї: старе й молоде, господар і служник, одне слово, — увесь дім. І ці гуляння — не випадкове явище. Вони відбуваються з року в рік із глибокої давнини, а зібрані, дбайливо засушені незабудки старанно зберігають до наступного разу. На таких гуляннях забувається все важке і неприємне, п'ють каву, пригощаються пирогами і, що знаменно, — цього дня немає ні господарів, ні прислуги, всі рівні.

Таке ж ставлення до незабудки і в інших країнах.

В околицях Люксембурга є маленька, надзвичайно стрімка й прозора, мов скло, річка, що має поетичну назву — «Купання красунь» або «Водоспад чарівного дуба». Остання назва — через те, що річка починається з джерела з-під коріння старезного дуба. Береги її встелені килимом яскраво-синьої незабудки. Численні квіти до того ж помножуються віддзеркаленням кришталевих вод. І ось до цієї чарівної місцини щорічно збирається багато дівчат у вільну хвилину, хлюпаються у чистій воді, співають і танцюють у вінках, влаштовуючи свято наяд під зачарованим дубом...

Незабудку шанують і в Англії. Тут з нею пов'язане іще свято — «весняної королеви», що веде свій початок із сивої давнини. З того часу, коли людство було молодше, поетичніше і з більшою радістю й захопленням стрічало весняне оновлення природи. Воно відзначалось першого травня. У Стародавньому Римі молодь напере-

додні свята вже опівночі йшла за місто, у поле й ліс, по зелені гілки й квіти, аби до ранку прикрасити ними свої оселі й інші будинки, одне слово, щоб принести розквітлу на природі весну до кам'яного міста. І цілий день потім панували веселощі довкруг великого дерева, посаженого на честь богині квітів — Флори.

У середньовіччя це свято набуло децю іншого характеру. Тепер зеленими гілками почали прикрашати храми, складаючи вдячні молитви Творцеві за те, що сподобив знову побачити радісну пору весняного оновлення.

В Англії особливо урочисто це свято, що прийшло разом із запровадженням християнства, почали відзначати за правління Генріха VIII. Щорічно першого травня король і королева з усіма придворними, а також кардиналом полишали міські палаци й вирушали за місто по перші весняні квіти. Приблизно в цей час виник звичай саджати по селах, а то й містах травневе дерево перед будинком найкращої дівчини і проголошувати її «весняною королевою» або «королевою травня».

Це свято згодом набуло такої популярності, що кожна гарна дівчина палко мріяла стати «весняною королевою».

У чарівному вірші англійського поета А. Теннісона знаходимо відгомін цього щемкого очікування.

Дівчина звертається до матері і просить напередодні свята:

«Розбуди мене рано, матусю,
Тільки сонечко в небі сяє,
Королевою травня, я знаю,
Оберуть вони завтра мене!
Розбуди ж, розбуди! З нетерпінням
Я чекаю щасливу мить,
Королевою травня, я знаю,
Кожна дівчина маревно спить.
Сон міцний мій, сама я не встану,
Заклинаю — поклич голосніш,
Королевою травня, я знаю,
Бути завтра напевне мені!
Ще багато вінків доведеться
Звити зранку, і їх піднесуть
Королеві весни, тож прохаю:
Розбуди, розбуди — не забудь!»

Минають роки, героїня зазнає важких незгод, але і в найтяжчу хвилину життя спогад про той день для неї найдорожчий, і вона знову звертається до матері:

«Гарно в травні було, моя рідна —
Спогад радісний в душу сяє:
Королевою травня, збулося!
Посадили у квітах мене.
На галявині в зелі веснянім

Танцювали ми довго тоді,
Поки місяць дахи не посріблів
Й наші голови, вщерть молоді».

Та поволі цей своєрідний старовинний звичай із проникненням у народні маси духу меркантильності й наживи почав забуватися і, можливо, зовсім би зник, якби його не відновив і не запровадив у школах знаменитий англійський мислитель Джон Рескін. Завдяки його ініціативі свято «весняної королеви» почали відзначати у всіх дівочих школах Англії та Ірландії. Воно зазнало деяких змін, так, «королеву» тепер обирають не лише за її рідкісну красу, але й за повагу й любов до неї з боку подруг, а також успіхи в науках.

Ось як, наприклад, святкують цей день в Уайтлендському коледжі, школі для дівчат, майбутніх педагогів.

Вже з раннього ранку церква школи, двір і всі кімнати прикрашені квітами, що їх надіслали з усіх кінців Англії колишні вихованці. Учениці, співаючи: «Як довкруг чарівно й весело...», урочистою процесією заходять до церкви. «Королева» вже ними обрана, але її ім'я зберігається поки що в таємниці.

Під час співу з'являється минулорічна «весняна королева». Це її останній день царювання. Вона у вінку з квітів, в уборі, що запроваджений для цього свята, з хрестом. Радісно вітає подруг, а ті, вилаштувавшись у два ряди, тримаючи в руках гірлянди, пропускають її під цією аркою на призначене для неї місце. Ще кілька хвилин, ще кілька акордів — і її річному царюванню настане край.

Тоді королева подякує своїм вірнопідданам, не забуде при цьому відзначити їхні видатні заслуги й людські риси, а одна з найближчих подруг зніме з неї зав'язаний королівський вінець-вінок, замінить його вінком із квітів весняної незабудки. Щоб запам'ятала довіку цей рік, коли була визнана «весняною королевою» за свою добротність, людяність і красу.

За якусь хвилину оголошується ім'я нової обраниці.

Нова «королева» під схвальні й захоплені вигуки урочисто сідає на трон. Подруги проходять перед нею, вітаючи, і одержують з її рук нагороди — твори Д. Рескіна в прекрасній оправі. Приймаючи нагороди-подарунки, подруги цілують руку своїй «королеві».

Але ще значно раніше, до запровадження цих свят, незабудка в Англії відіграла помітну роль в житті деяких знатних осіб. Розповідають, що Генріх Ланкастер в 1405 році обрав цю квітку своєю емблемою і, перебуваючи у вигнанні, помістив її в ланцюг ордена Підв'язки з написом: «Souvenez-vous de moi» («Не забудьте мене»). Таким чином, як троянда — історична квітка дому Йорка, а лілія — Стюартів і Бурбонів, фіалка — для Наполеонів, так і незабудка — геральдична ознака Ланкастерів.

За іншими даними, першим, хто в Англії обрав незабудку своїм символом, був один із Плантагенетів: закоханий в дружину герцога Бретонського, він обмінявся з нею цією квіткою на знак взаємного кохання.

Як емблема пам'ятної події незабудка пов'язана з іменем лорда Скельса, брата дружини Генріха IV, Єлизавети Вудвіл. Йому після перемоги над одним бургундським лицарем у придворному турнірі дами піднесли золотий ланцюг, прикрашений синіми квітками з емалі, на пам'ять про його виняткову хоробрість.

Непояснимо, але факт: іноді безліч цих квітів виростає на місці масових поховань. В Англії, як і в деяких інших країнах, вважають, що то нагадування покійних про себе. Міс Пратт, описуючи битву під Ватерлоо, між іншим зазначає, що вже наступного року після баталії поле, де полягли англійці, вкрили незабудки, немов застерігаючи: «Не забувайте своїх вірних синів і братів, які поклали за вас голови!»

А відомий французький письменник Гектор Мало, учасник Кримської кампанії, розповідає про такий випадок.

Це сталося в день битви під Альмою й Інкерманом. Ідучи в атаку на майже неприступні укріплення і думаючи, що сьогодні, можливо, помре, він, водночас, згадав: дружина цього дня — іменинниця. Яке то було б щастя — привітати її.

І раптом біля своїх ніг у вогкій траншеї, якою рухались солдати, поміти цілу смугу прекрасних розквітлих незабудок. Забувши про небезпеку, нахиляється й починає їх рвати. Цієї ж миті над головою лунає жажливий свист та шипіння, на нього рясно сиплется вивергнута земля.

Підводиться, бачить своїх товаришів убитими або жахливо скалченими. То був залп картечі з російських батарей. Коли б не нагнувся, думаючи про дружину й квіти, — загинув би, як і його товариші...

У Франції незабудці присвячували свої вірші чимало поетів, та, здається, найбільш проникливо пише про неї Aime Martin у своїх листах до Софії (Lettres a Sophie):

«Pour exprimer l'amour ces fleurs semblent eclore,
Leur langage est un mot — mais il est plein d'appas;
Dans la mein des amants elles disent encore:
Aimez-moi, ne m'oubliez pas».

(Ці квіти розпускаються немовби для того, щоб засвідчувати кохання. Їхня мова — лиш слово, та слово чарівне. В руках закоханих вони промовляють: кохай мене, не забувай!).

На завершення скажемо, що сік незабудки має, як стверджують, дуже своєрідну властивість загартовувати сталь. Для цього розпечене лезо або іншу сталеву річ слід опустити в нього й тримати, поки не захолоне. Загартована таким чином зброя настільки тверда, що ріже залізо й точильний камінь. Цим способом, кажуть, виготовляли сталь для знаменитих толедських і дамаських клинків.

А в Голландії із соку незабудки готують сироп — прекрасний засіб проти сухотного кашлю.

**Квітка старовинних
дворянських гнізд,
провісник весни —
бузок**

З бузком у нас пов'язані спогади про весну, чудесний місяць травень, коли оновлена природа постає в усій красі. Кущі й дерева одяглися в пахучу зелень, на луки вибігли яскраві квіти, у лісі щебечуть пташки, тріпочуть крильцями метелики — людині дихається легко, хочеться жити й жити. Має рацію поет, щемливим серцем тонко сприймаючи це чарівне дійство природи:

«Коли у веснянім розмаю
Цвіте бузок і міниться душа,
Стою перед весною і благаю:
Не полишай мене... Не, полишай!»

Обтяжений великими гронами білих та лілових квітів, бузок о цій порі — окраса наших садів. Його дивовижний запах чути далеко, і рука мимоволі тягнеться до нього.

Про виникнення цієї квітки Мантегацца розповідає поетичну казку: «Був квітень місяць, земля нетерпляче очікувала небесних дарів.

Бажаючи швидше побачити на кущах і деревах пташині гнізда, а на луках перші квіти, богиня весни заходилася будити сонце, котре, як їй видалось, ще дримало.

— Вставай, — сказала вона йому, — вже перше квітня, і від землі здіймається до неба ледь стримуваний легіт пристрасних бажань й сумні-зітхання.

Почувши цей поклик, сонце негайно встало й за кілька хвилин у супроводі богині весни та своєї вірної супутниці Ірис (веселки) опустилось на землю.

Тоді богиня весни, поєднуючи яскраве проміння сонця з барвистою веселкою, почала пригорщами сипати їх на поля, на луки, на гілки дерев, гірські ущелини.

І повсюди, куди лиш сягало життєдайне проміння, виростили рожеві, червоні, блідо-голубі й темно-сині, золотисті й сніжно-білі, смугасті й строкаті квіти, утворюючи то зірочки, то парасольки, то дзвіночки, то чашечки, то колоски. Форма і барва зливалися одна з одною у п'янкуму коханні — уся земля раділа в обіймах та цілунках...

Так сонце невтомно протягом багатьох днів творило свою добру справу, облагороджуючи землю, й разом із богинею весни та веселкою сягнуло її крайніх меж — Скандинавії, де воно, зазвичай, спить по кілька місяців підряд, де квітів обмаль, а крига, сковуючи землю, проникає в неї на велику глибину.

Тут натомлене сонце хотіло припинити свою роботу, але богиня весни, як жінка, як істота надзвичайно чуйна до чужих страждань, побачивши цю бідну на рослинність країну, змиловилася і звернулася до сонця з проханням:

— Всемогутнє розкішне світило, дозвожь мені одягнути у квіти й ці холодні краї. Це правда, що веселка вже витратила майже всі свої барви, але залишилося ще чимало лілової. Дозвожь же мені прикрасити цю землю хоча б нею.

— Гаразд, — відповіло сонце, — сійте лілове!

І богиня весни, набираючи повні пригорщі лілового проміння сонячного спектра, почала сипати ним на кущі, на поля Скандинавії. Там, де вони падали, одразу ж виростили — сотнями й тисячами — чудесні грона бузку.

Та незабаром тут його з'явилося стільки, що сонце, звертаючись до богині весни, вигукнуло:

— Ну, досить, досить! Хіба ти не бачиш, що всюди тільки й видно лілове?

— То нічого, — відповіла богиня, — не заважай мені! Цим нещасним, закованим у кригу землям невідомі ні пристрасна жага троянди, ні поцілунок духмяної фіалки, ні п'янкий запах магнолії, дамо ж їм, принаймні, цілі ліси, цілі моря бузку.

Та сонце цього разу не послухалось і, узявши з рук веселки палітру, змішало залишки основних семи кольорів й заходилося сіяти одержане таким способом біле проміння на кущі й деревця. Так і виник білий бузок, що поряд з ліловим утворює ніжний, приємний контраст...»

Ось чому бузок починає розпускатися з перших же теплих весняних днів, і ніде так щедро й розкішно не цвіте, як у Швеції, а також у Норвегії — країні, що вражає увесь світ своєю дивовижною фізичною й моральною силою...

У Європі бузок — чужоземець. Його батьківщина — Мала Азія, Персія. У наших краях він уперше з'явився у Відні в 1562 році, коли Ангеліус Бусбег привіз його з Константинополя, де побував послом імператора Фердинанда I при дворі султана Сулеймана.

Приблизно в цей же час бузок, мабуть, потрапив і до Англії, оскільки в описові парку улюбленого замку королеви Єлизавети —

Нонсер, закладеного ще за Генріха VIII, зазначається, що там було кілька мармурових басейнів, біля одного з них росли шість кущів бузку... Опис зроблено під час правління Карла II, і замок, і парк навколо нього він подарував одній із своїх фавориток, а та, занедбавши рідкісний сад квітів, згодом продала все, що мало якусь ціну.

Тобто у XVI столітті бузок в Європі — ще велика рідкість, але його невибагливість до ґрунту й суворої температури, прекрасні квіти з чудесним запахом сприяли швидкому розповсюдженню. Років через сорок він уже ріс чи не в кожному європейському саду. Діти гралися його буйним суцвіттям, як і тепер нанизуючи окремі квіточки одну на одну, або вишукували «на щастя» серед звичайних, чотирьопелюсткових — п'ятишестипелюсткові. Вважається, якщо така квіточка з'яси — будеш щасливий.

Про це повір'я, дуже популярне серед молоді, просто й гарно сказано у віршику (він свого часу ходив по руках) якогось невідомого поета:

«Пам'ятаєш, як весною
В день ясний, мов образок,
Обривали ми з тобою
П'янку пахнучий бузок.
Ти шукала білосніжних
П'ять щасливих пелюсток,
І схвилювано, і ніжно
Так бринів твій голосок:
«Все чотири у суцвітті,
Все не бачу я п'яти,
Мабуть, щастя в цьому світі
Мені, бідній, не знайти.»

А далі — мова про те, що, нарешті, п'ятипелюсткова щаслива квітка була знайдена, вона справді не обманула сподівань, і віршик закінчується такими словами:

«З того часу, як дізнаюсь,
Що в саду цвіте бузок —
Згадую й благословляю
День ясний, мов образок...»

Але трапляється також, що замість чотирьох традиційних пелюсток у такій квітці бузку — всього три. То нещастя. Її навіть у руки брати не можна.

Зате символи щасливої квітки часто виготовляли із золота й емалі у вигляді брошки, обручки, браслета — взагалі на різних жіночих ювелірних прикрасах.

В Англії бузок, хоч як це дивно, вважали квіткою горя, очевидно, через те, що його лілові та бліді відтінки нагадують колір смерті.

Давнє англійське прислів'я навіть стверджує: той, хто носить бузок, не носитиме обручки. А тому надіслати юнакові, котрий сватає дівчину, гілку бузку — означає відмовити. І такий ввічливий спосіб відмови часто застосовували.

У цій країні тривалий час ріс тільки ліловий бузок, а про те, як з'явився білий, існує переказ. Розповідають, що один багатий лорд образив дівчину, яка довірилась йому, і та померла з горя. Невтішні друзі засипали надгробок її могили бузком.

Бузок був ліловий, а коли наступного дня прийшли подивитись, то незвичайно здивувались: він виявився білим.

Кажуть, що то був перший такий різновид цієї рослини. Її білі кущі показують цікавим на кладовищі містечка Вей у Хартсфоршині.

Наукова назва бузку — *Syringa vulgaris* походить від грецького *syrix* — трубка, дудочка, оскільки гілка чи стовбур деревця мають м'яку серцевину і з них легко виготовити дудку, свисток, сопілку. А сопілку, як розповідає легенда, винайшов міфічний бог Пан, зробивши її з очеретини, на яку перетворилася красуня-німфа Сірінкс, котра хотіла втекти від нього та його домагань. Про таке перетворення у своїх чарівних «Метаморфозах» Овідій оповідає:

«Inter Hamadryadas celeberrima...

Najas fuit. Nymphae Syringa vocabant

.....
Panaque, quum prensam sibi jam Syringa putaret
Corpore pro Nymphae calamos tenuisse palusteres;
Dumque ibi suspirat, motos in arundine ventos
Effecisse sonum tenuem, similemque querenti...»

(Коло підніжжя зелених пагорбів Аркадії серед своїх подруг у лісі жила знаменита німфа Сірінкс. Повертаючись із гір, її перестрів одного разу бог Пан... Німфа кинулась тікати, але була зупинена течією ріки Ладони. Нещасна звернулася до вод, сестер своїх, благаючи пропустити. Та Пан наздогнав, хоче обняти, але замість Сірінкс обіймає очеретину. З тих пір її вітер хитає і стогне вона, й жалібно плаче...).

По-французьки бузок — *Lilas*, звідси й назва кольору — ліловий. Це слово перське, і означає воно — квітка. На Сході, звідки, як відомо, і походить бузок, він став символом сумної розлуки. А тому юнак дарує його своїй коханій лиш тоді, коли вони змушені розлучитися назавжди.

У Німеччині його часто ототожнюють з іншою рослиною, називаючи бузиною — *Hollunder*, приписуючи бузку її цілющі властивості, відносячи до нього численні повір'я, що стосуються саме останньої.

Тут нерідко можна зустріти надзвичайно великі, старі рослини, як, наприклад, у саду берлінського госпіталю «Charité».

Бузкові цьому понад сто років. Посаджено його в 1801. Тепер він надзвичайно розрісся і нагадує скоріш великі дерева, аніж кущі.

Довкруг поставлена чудова металева огорожа, а коли весною бузок зацвітає — то рідкісне видовище.

Останнім часом неспокійні садівники, не задовольняючись природним плином подій, примусили квітку цвісти на Великдень і навіть на Різдво. Маленькі кущики бузку в горщиках — окраса наших кімнат, тим більше, що все це не вимагає особливого клопоту, варто лише зволожувати землю.

Для того, щоб він розквітнув узимку, потрібно восени взяти маленьке деревце, на якому вже утворились бруньки, й посадити в горщик. Потім поставити в прохолодне місце й дати йому трохи промерзнути. А за місяць до Різдва занурити гілку в теплу воду, з температурою тридцять градусів, і, протримавши так шість-вісім годин, поставити на світлому місці, біля батареї.

Звичайно, квіти не будуть такими розкішними, як у теплицях досвідчених садівників, але обов'язково зацвітуть і цвістимуть довго. Кажуть, що бузок зацвіте, навіть якщо взимку нарізати гілочок, покласти на кілька годин у прохолодне темне приміщення, а потім на дві-три години опустити в воду — плюс тридцять градусів, після чого поставити в пляшку з водою там, де постійно тепло.

Та, звісно, для нас особлива чарівність розквітлого бузку не зимової пори, а навесні — у привільному саду.

Тут наші спогади часто пов'язуються із старовинними дворянськими гніздами, де бузок — необхідна приналежність садів і парків. А його квітучі, розкішні кущі перед фронтоном будинку — краса і гордість господарів.

Згадаймо лише гарну картину художника Максимова «Усе в минулому». Заглиблена у спогади стара жінка сидить під кущем розквітлого бузку. Хтозна, чи не постають перед нею цієї хвилини милі образи її молодості? Може, саме тут, на лавиці під бузком, відбулося перше освідчення в коханні, й вони удвох, перебираючи дрібні пелюстки, шукали в них щастя?

«Спустілий сад старий, де зустрів нас єднала...

Все вимів час, і лише любі тіні

З минулого, мов сон, у спогадах встають...»

А пам'ятаєте іншу чарівну картину — «Бабусин сад» Поленова? І тут квітучий бузок, що, можливо, теж багато чого нагадує старезній бабусі, котра тупцяє, спираючись з одного боку на паличку, а з другого — на руку юної дівчини.

Одне слово, бузок, постійна окраса наших садів, — завжди близька й рідна для нас рослина. І, зустрівши десь на чужині розквітлий кущ, мимоволі линемо думкою на батьківщину, до свого старого рідного куточка, як це прекрасно сказано у вірші високопоставленого поета К. Р.:

«Розчинив я вікно...

І в обличчя диханням бузку

Ніч війнула з весняного саду...

Не змагаючи туту в'язку,

Про вітчизну згадав я далеку,

Соловейко там пісню-розраду

Цілу ніч — до знемоги, до спаду

Над квітучим бузком розливає».

Зміст

Замість вступу. Квіти й торгівля квітами в Парижі . . .	3
Цариця над царицями — троянда	8
Троянда у давнину	8
Троянда у Західній Європі	16
Троянда в Німеччині та в Росії	24
Троянда останнім часом	31
Квітка крові — гвоздика	35
Квітка імператриці Жозефіни	
й емблема наполеонідів — фіалка	43
Квітка богині весни Остари	
й освідчення в коханні — конвалія	54
Емблема непорочності, квітка архангела Гавриїла	
і династії Бурбонів — лілія	61
Квітка лицарів, кохання й ворожби —	
маргаритка (стокротка)	72
Відбиток ключів царства небесного,	
квітка лорда Біконсфільда — примула	79
Квітка вигнанця раю Адама	
й царівен-наречених — мирта	90
Улюбленець гаремів,	
квітка біржової гри — тюльпан	99
Квітка бога сонця Аполлона	
й предмет захоплення голландців — гіацинт	108
Квітка Юпітера і Валентиного дня —	
фіалка триколірна (братки)	114
Цариця вод і квітка русалок — лілея	119
Улюбленець єгипетської молоді,	
квітка Озіріса й Будди — лотос	126
Улюбленець Жан-Жака Руссо — барвінок	132
Улюблениця Японії, квітка смерті — хризантема	139
Квітка марень і курців опію — мак	147
Квітка імператора Вільгельма I	
й емблема німецького володарювання — волошка	164
Улюбленець Магомета й емблема	
«самозакоханих» — нарцис	173
Символ палкого кохання,	
захоплення китайців — півонія	179
Квітка незворушності, улюблениця	
Маргарити Готьє — камелія	186
Квітка вірності, символ	
«весняної королеви» — незабудка	194
Квітка старовинних дворянських гнізд,	
провісник весни — бузок	202

Літературно-художнє видання

Казки, на які ми чекали

Серія з 10 книг

Книги 3-4

Золотницький М. Ф.

**КВІТИ В ЛЕГЕНДАХ
ТА ПЕРЕКАЗАХ**

Редактор **М. С. Чищевий**

Художній редактор А. М. Буртовий

Технічний редактор О. І. Дольницька

Коректори Г. О. Авдеєнко, Л. О. Ващенко

Здано до набору 11.08.92. Підписано до друку 26.11.92.
Формат 60 × 90 1/16 . Папір книж.-журнальний. Гарнітура
Балтика. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 13,0.
Умовн. фарбовідб. 13,66. Обл.-вид. арк. 15,2.
Зам.

Фірма «Довіра»
252001 Київ-1, вул. М. Грушевського, 1 А

Золотницький М. Ф.

3-81 Квіти в легендах та переказах /Пер. з рос.
П. Ф. Кравчука.— К.: Фірма «Довіра», 1992. —
207 с.: іл. — (Казки, на які ми чекали: В 10 кн.;
Кн. 3-4).

ISBN 5-7707-2493-5

В історії квітів — частина історії людства. Саме про це
своєрідна книга М. Ф. Золотницького, що вперше побачила світ у
дореволюційному Санкт-Петербурзі.

3 4803010104 39-92
92

ББК 42.374